Юрій Ковбасенко, Олександр Первак,
Світлана Дячок

Зарубіжна література

9 клас

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Видавництво Літера

Зарубіжна література
Юрій Ковбасенко, Олександр Первак, Світлана Дячок
9

Юрій Ковбасенко
Олександр Первак
Світлана Дячок

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Літера ЛТД
2026

УДК [37.091.64:82](075.3)
К56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідно до модельної навчальної програми
«Зарубіжна література. 5–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(автори: Ніколенко О. М., Ісаєва О. О., Клименко Ж. В.,
Мацевко-Бекерська Л. В., Юлдашева Л. П., Рудніцька Н. П.,
Туряниця В. Г., Тіхоненко С. О., Вітко М. І., Джангобекова Т. А.)

Ковбасенко Ю. І.

К56 Зарубіжна література : підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти / Ю. І. Ковбасенко, О. П. Первак, С. О. Дячок. – Київ : Літера ЛТД, 2026. – 288 с.

ISBN 978-966-945-572-7

УДК [37.091.64:82](075.3)

© Ковбасенко Ю. І., Первак О. П.,
Дячок С. О., 2025
© «Літера ЛТД», 2026

ISBN 978-966-945-572-7

Навчальне видання

КОВБАСЕНКО Юрій Іванович
ПЕРВАК Олександр Петрович
ДЯЧОК Світлана Олександрівна

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА
Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Ілюстративний матеріал ресурсів «Вікіпедія» та «Вікімедіа» використано на умовах ліцензій *Creative Commons* (CC BY, CC BY-SA, CC BY-NC тощо) і *Public Domain*

Зображення використовуються відповідно до ліцензії AS photo family, Mistervlad, slavantonov, Boyko.Pictures/ Shutterstock / Фотодім Україна

Відповідальна за видання О. О. Бородіна

Підп. до друку 06.04.2026. Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 23,40.
Обл.-вид. арк. 21,0. Папір офсетний. Наклад 21 355 прим.

Видавництво «Літера ЛТД». Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6901 від 10.09.2019 р.

Віддруковано в ТОВ «КОНВІ ПЛЮС».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи, серія ДК № 8257 від 30.04.2025.
Юридична адреса: 01094, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12. Тел.: +38(044)391-33-73

Інтерактивний електронний додаток
https://zarlit-9k-2026.e-litera.com.ua/

Дорогі дев'ятикласники і дев'ятикласниці!

Цього року ви продовжите захопливу подорож у світ літератури, під час якої ознайомитеся з історичним розвитком літературного процесу і зможете простежити взаємозв'язки між епохами та явищами. Вам відкриються нові грані пізнання, що дасть змогу глибше зрозуміти, як літературні традиції – від античних часів до їхнього живого відлуння в сучасній культурі – впливають на наші уявлення про духовність і формують загальнолюдські моральні цінності.

Наприклад, розглядаючи твори видатних **романтиків**, ви помітите, як **просвітницькі** ідеї свободи набувають нових форм і відтінків у XIX ст. Ви дізнаєтеся про національні особливості цього напряму в різних країнах, зокрема в Україні. Ви зможете оцінити, наскільки багатою і змістовною є література **реалізму**, яка відображає соціальне життя і психологію людини XIX ст. Водночас на вас чекає знайомство з «новою драмою» кінця XIX – початку XX ст., яка докорінно вплинула на тогочасне сприйняття театрального мистецтва і драматичної літератури.

Ви відчуєте естетичну насолоду завдяки гармонійному поєднанню в підручнику класичних творів, що є основою світової культури, і найкращих зразків сучасної літератури, які допоможуть краще зрозуміти виклики сьогодення. Кожна його сторінка буде для вас відкриттям, розширить ваш кругозір, стане кроком до пізнання себе і навколишнього світу.

Натхненного вам читання, глибокого осмислення художніх творів, плідного діалогу з текстами і розвитку творчої уяви.

Умовні позначення й рубрики, що містять важливі вказівки для належного сприйняття, аналізу, глибокого розуміння й інтерпретації літературних творів, допоможуть вам краще орієнтуватися в матеріалі підручника.

Запитання і завдання, які доцільно опрацьовувати в парі або групах.

Займіть позицію – обґрунтуйте ваші думки.

Мистецька палітра – учіться розуміти мову мистецтва.

Електронний додаток – скористайтеся е-додатком до підручника або інтернетом для виконання завдань та отримання важливої інформації.

Україна і світ – про зв'язок зарубіжної літератури з Україною.

Література і медіа – будьте медіаграмотними. Сприймайте інформацію критично.

ЛІТЕРАТУРНІ ЖАНРИ ТА СТИЛІ

Я переконаний: книжку ніщо не замінить у майбутньому, так само як ніщо не могло її замінити в минулому.

Айзек Азімов

◀ Адольф Шредтер. Дон Кіхот читає у своєму кріслі. 1834

Взаємодія родів і жанрів

Літературознавство, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, яка допомагає нам зорієнтуватися в океані літературних явищ. Ви вже знаєте, що **рід літератури (літературний рід)** – це сукупність літературних творів, схожих між собою за змістом та/або формою. Ще давньогрецький учений Арістотель виділив **три літературні роди: епос, лірику і драму**. А кожен з-поміж цих родів об'єднує певну групу **літературних жанрів**.

Літературний жанр – це різновид художнього твору в межах літературного роду, який має певні повторювані форму, тематику та художні особливості.

Епічні жанри представлені творами у формі розповіді з її складниками: експозицією, зав'язкою, розвитком дії, кульмінацією, розв'язкою, прологом, епілогом. Вони містять описи (портрети, пейзажі тощо) та інші позасюжетні елементи (ліричні відступи і вставні епізоди). **Ліричні жанри** переважно віршовані, зосереджені на вираженні емоцій і внутрішнього стану людини. Ритмомелодика є характерною ознакою цих жанрів. А в **драматичних жанрах** головне – дія. У творах цих жанрів конфлікт розкривається через монологи й діалоги, у формі дій, сцен та яв. Так само жанри поділяють на підгрупи за певними ознаками.

Романи й **повісті** за змістом поділяють на такі жанрові різновиди: *автобіографічні, пригодницькі, історичні, побутові* тощо.

Отже, будь-який жанр постає як нерозривне гармонійне поєднання змісту (образне відображення дійсності) і форми (сюжет, композиція, система образів, зображувально-виражальні засоби та ін.). Усі жанри мають усталені ознаки, за якими їх розрізняють. Скажімо, твори Г. К. Андерсена й А. Ліндґрен – літературні казки. Але авторські казки письменниць і письменників різних епох відрізняються і за змістом, і за формою, бо жанри з часом змінюються. Подібні речі ми зможемо спостерігати, порівнюючи історичні романи й повісті В. Скотта, В. Гюго і М. Гоголя. Ми можемо помітити загальні ознаки жанрів і їхнє національне втілення. Крім того, є такі жанри фольклору й літератури, які відображають особливість певної національної культури: англійська балада, українська дума, персько-таджицькі рубаї і бейти, японські хайку, англійська та італійська форми сонета тощо.

Звісно, літературні роди та жанри не самоізольовані, не відгороджені один від одного китайським муром. Навпаки, вони взаємодіють, тому нерідко виникають міжжанрові та/або міжродові утворення. Наприклад, ліро-епічні жанри поєднують риси лірики та епосу. До них належить балада, яка одночасно втілює елементи епосу (наявність сюжету) і лірики (емоційність, часто віршова форма тощо). Яскравою ілюстрацією є балади про Робіна Гуда, які ви вивчали в сьомому класі. Серед ліро-епічних жанрів також відомі вам літературні байки.

ЛІТЕРАТУРНІ РОДИ І ЖАНРИ

ЕПОС

Жанри: казка, легенда, новела, нарис, оповідання, есей, повість, роман, епопея та ін.

ЛІРИКА

Жанри: пісня, гімн, ода, елегія, сонет, рубаї, хайку та ін.

ДРАМА

Жанри: трагедія, комедія, драма, водевіль та ін.

Стилі загальні й індивідуальні

Термін «стиль» походить від давньогрецького слова «стилос», що означало загострену з одного кінця паличку, якою писали на навощених дощечках. Протилежний кінець робили пласким, щоб стирати написане. Такі дощечки зі стилосами використовували як для повсякденних записів, так і для навчання дітей письма. Стилоси заточували вручну, тож вони мали різну товщину, а отже, і лінії на воску виходили різні. І око досвідченого вчителя легко розпізнавало надряпані різними стилосами тексти, а відтак і їхніх авторів…

▲ Давньоримська планшетка з восковим покриттям для дітей, які навчалися писати, і стилос. Копія

Літературний стиль – це сукупність усталених художніх засобів, прийомів і мовних особливостей, притаманна літературній творчості народу (*національний стиль*), періоду (*стиль епохи*), автору (*індивідуальний стиль*) або літературному напряму (наприклад, *стиль бароко*).

Згодом стилем стали називати художні особливості творчості конкретного автора чи авторки (стиль Вергілія, стиль Сервантеса, стиль Лесі Українки), характерні ознаки літератури певної епохи (стиль бароко, стиль класицизму) або навіть країни (японський стиль).

Пригадайте ***гомерівський стиль*** – неспішну, деталізовану оповідь із численними дрібними деталями та довгими переліками героїв і кораблів. Або ж ***стиль Франческо Петрарки*** – вишуканість, зосередженість на зовнішній красі й піднесене оспівування кохання. Ви напевне знаєте, що в бароковому стилі творили не лише іспанець Луїс де Гонгора чи англієць Джон Донн, а й українець Григорій Сковорода. Але в кожного була власна, неповторна манера письма, не схожа на манеру мовного вираження інших митців, яку називають **індивідуальним**, або **авторським стилем**.

Поняття стилю завдяки мистецтву поширилося на різні сфери людського життя: говорять про стиль зачіски і стиль гри футбольної команди, стиль одягу і стиль поведінки в товаристві…

Вплив медіа на розвиток літературних жанрів і стилів

Сьогодні часто вживають поняття **«медіа»** і **«медіатекст»**.

Медіа – це засоби масової комунікації, тобто канали поширення інформації на велику аудиторію. Слово «медіа» походить від лат. *medium* – «посередник». І такими «посередниками» найчастіше є радіо, телебачення, преса, але найперше – інтернет.

А **медіатекст** – це текст, який існує в медіапросторі (на екрані, в ефірі, в інтернеті) та впливає на сприйняття за допомогою не лише літер і слів, а й візуального (наочного) й аудіального (звукового) оформлення.

Можливостями медіа чимдалі частіше послуговуються письменники і письменниці, щоб швидше доносити свої твори до широкого загалу. Нові медіа пропонують авторкам і авторам безпрецедентний доступ до аудиторії, даючи змогу не лише створювати, а й видавати власні тексти. Такі платформи, як YouTube, Instagram, TikTok, спеціалізовані ресурси на кшталт Wattpad чи Medium забезпечують миттєвий зворотний зв'язок із читацьким колом. Літературні твори поширюють через хештеги, алгоритми і соціальні мережі, що відкриває нові перспективи для авторів у пошуках своєї ніші та експериментуванні з форматами.

Вплив сучасних медіа на розвиток літературних жанрів і стилів є глибоким та багатовимірним. Медіа не лише транслюють літературні твори, а й продукують нові форми письма, змінюють спосіб сприйняття тексту та саму природу літератури. Наприклад, виникли нові «жанри» мережевої літератури: *смс-романи, твіттер-новели, інста-поезія, чат-фікшн, романи-подкасти, влоги-есеї, вебкомікси* тощо. Завдяки використанню авторами мультимедійних елементів з'явилися *інтерактивні оповідання, візуальні романи, аудіосеріали*.

▶ Дудл, який пошуковик Google присвятив видатному німецькому винахідникові Йоганну Гутенбергу

Тож невипадково інтернет, винахід XX ст., за своїм впливом на літературний процес порівнюють із винайденням книгодрукування в XV ст. німцем Гутенбергом, що мало так само революційний вплив на подальший розвиток літератури.

Отже, ці приклади, які ілюструють сучасний етап розвитку літературних жанрів і стилів, підтверджують, що жанри та стилі є органічними елементами культури.

Жанрово-стильові відмінності в українській і зарубіжних літературах

Шляхи розвитку української та зарубіжних літератур дещо відрізняються.

Стиль **бароко** зародився в Італії та Іспанії в середині XVI ст., тоді як в Україні – на межі XVI–XVII ст. Зарубіжне бароко вирізнялося жанровим різноманіттям: від пасторальної поезії, філософської та сатиричної лірики до трагікомедії і прози (шахрайські, авантюрні, інтелектуальні романи). Українська література цього періоду багата духовними піснями, філософською та пейзажною лірикою, акровіршами, фігурними віршами, а також прозою релігійного та світського характеру.

Класицизм виник в Італії в XVI ст., але розквіту досягнув у Франції в середині XVII століття. Просвітницький класицизм XVIII ст. поєднував традиційні риси з ідеями Просвітництва, замінивши ідеал служіння монарху ідеями служіння суспільству, свободі та справедливості. В українській літературі класицизм не набув значного поширення через несприятливі політичні й культурні умови. У другій половині XVIII ст. в Україні розвивалися переважно «низькі» жанри, зокрема травестійна поема, комедія та байка, а мова творів переходила від книжно-слов'янської до живої народної.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. За якими ознаками визначають *літературний рід*?
2. Що таке *літературний жанр*? Як співвідносяться роди і жанри? Наведіть приклади вивчених у попередніх класах і/або прочитаних самостійно творів різних літературних родів і жанрів.
3. Розкрийте за допомогою прикладів багатозначність поняття *літературний стиль*. Назвіть відомі вам літературні стилі.
4. Поясніть, чому виникають міжжанрові та міжродові утворення.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Складіть план / тези вступної статті підручника.
2. Створіть власний медіатекст / інформаційний плакат / постер / мем про один із літературних родів чи жанрів або про авторський стиль улюбленого письменника / улюбленої письменниці.

ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

Я мислю – отже, існую.

Рене Декарт,
французький учений

◀ Джозеф Райт.
Філософ, який пояснює модель Сонячної системи.
Близько 1766

- Поміркуйте, чи є розум та освіта запорукою розв'язання всіх проблем життя.
- Дізнайтеся, як ідеї Просвітництва потрапили до України та змінили життя українців.

Вплив філософії на літературу й культуру доби

Просвітництво – це важливий період в історії Європи, час, коли нові ідеї впливали на політику, культуру й особливо на літературу. Його поява була підготовлена змінами в суспільному житті: занепадом феодалізму, становленням буржуазних відносин, природничонауковим переворотом і поширенням філософії раціоналізму, що ґрунтувалася на вірі в безмежні можливості людського розуму. Саме філософії належить провідна роль у духовному житті того часу. Невипадково у Франції Просвітництво називають добою Вольтера, а в Німеччині – добою Іммануїла Канта. Адже і Вольтер, і Кант були видатними філософами.

Просвітництво – це ідейно-політичний та естетичний рух (доба, епоха), важливий етап розвитку європейської ідеології та культури (зокрема літератури) наприкінці XVII – на початку XIX ст.

Мислителі цієї доби вкладали глибокий зміст у поняття «просвітництво». Вони прагнули просвітити широкі маси, щоб допомогти їм вирватися з темряви забобонів і краще зрозуміти світ. Кантове визначення

Коли розпочалося Просвітництво

Початком доби Просвітництва вважають появу праці англійського філософа Джона Лока «Розвідка про людське розуміння» (1690). Вона містила принципово важливу і сміливу на той час думку: «Віра не може мати силу авторитету перед ясними й очевидними приписами розуму». Інакше кажучи, релігія («віра») втрачала пальму першості, яку вона утримувала ще від часів Середньовіччя, суттєво поступаючись науці («розуму»). А сам термін «просвітництво» («просвіта») остаточно утвердився після виходу статті німецького філософа Іммануїла Канта «Що таке Просвітництво?» (1784), тобто майже через століття після початку самого цього руху (доби).

Просвітництва як «вихід людини із стану власного неповноліття» через мужність користуватися власним розумом розкриває основоположний принцип цього ідейно-естетичного руху.

Головною ідеєю просвітників була віра в розум. Вони покладалися на освіту та виховання і прагнули за допомогою розуму змінити цивілізацію на краще. Тому цю епоху ще називають **«добою Розуму»**.

Пригадуєте, як герой роману Сервантеса Дон Кіхот мріяв відродити «золотий вік», де панує мир і всі люди щасливі?..

Просвітники міркували подібно: якщо між собою можуть порозумітися двоє людей, то чому б не дійти згоди двом народам? Або навіть усім жителям Землі? Якщо люди, народи і держави домовляться між собою про розумне розв'язання всіх проблем, то зникнуть війни, насилля, релігійні конфлікти тощо. На думку просвітників, такий підхід мав сприяти миру і злагоді у всьому світі й наблизити нову щасливу епоху людства – царство розуму.

Просвітники постійно дбали про те, щоб їхня ідеологія впливала на якомога ширше коло людей. Університети часто залишались осторонь цих ідей, тому просвітники приділяли увагу книжкам, передусім художній літературі. Вона була основним джерелом поширення просвітницьких ідей. Адже в ті часи ще не було ні радіо, ні телевізора, ні інтернету. Складні філософські ідеї легше сприймалися, коли їх цікаво і доступно викладали в художніх творах. Такі історії були зрозумілими для багатьох читачів.

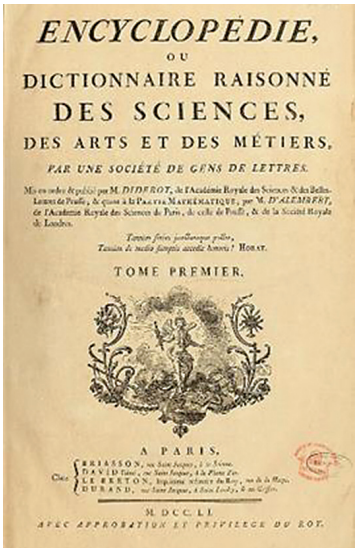
▶ Зала Просвітництва Британського музею

Експозиція, присвячена епосі Просвітництва, охоплює різні види мистецтва і науки, містить книжки, скам'янілості та статуї, а також зразки кераміки й металевих виробів.

Художнім відкриттям доби Просвітництва стали нові жанри – філософська повість («Простак» та інші твори Вольтера) і роман виховання («Роки навчання Вільгельма Мейстера» Й. В. Ґете).

Одне з вершинних досягнень Просвітництва – видання «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», здійснене в середині XVIII ст. під керівництвом французьких філософів Дені Дідро та Жана д'Аламбера.

Доба Просвітництва відкрила ціле сузір'я блискучих імен: Роберт Бернс, Генрі Філдінґ, Даніель Дефо, Джонатан Свіфт, Лоренс Стерн, Семюель Річардсон у Великій Британії; Вольтер (Франсуа Марі Аруе), Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, П'єр Оґюстен Карон де Бомарше у Франції; Йоганн Гердер, Йоганн Вольфганг Ґете, Фрідріх Шиллер у Німеччині; Бенджамін Франклін у США, Григорій Сковорода в Україні та багато інших. Портрет Сковороди і зображення будівлі Києво-Могилянської академії, вихованцем якої був знаменитий філософ, прикрашають 500-гривневу купюру.

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
TOME PREMIER.
A PARIS.
M. DCC. LI
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

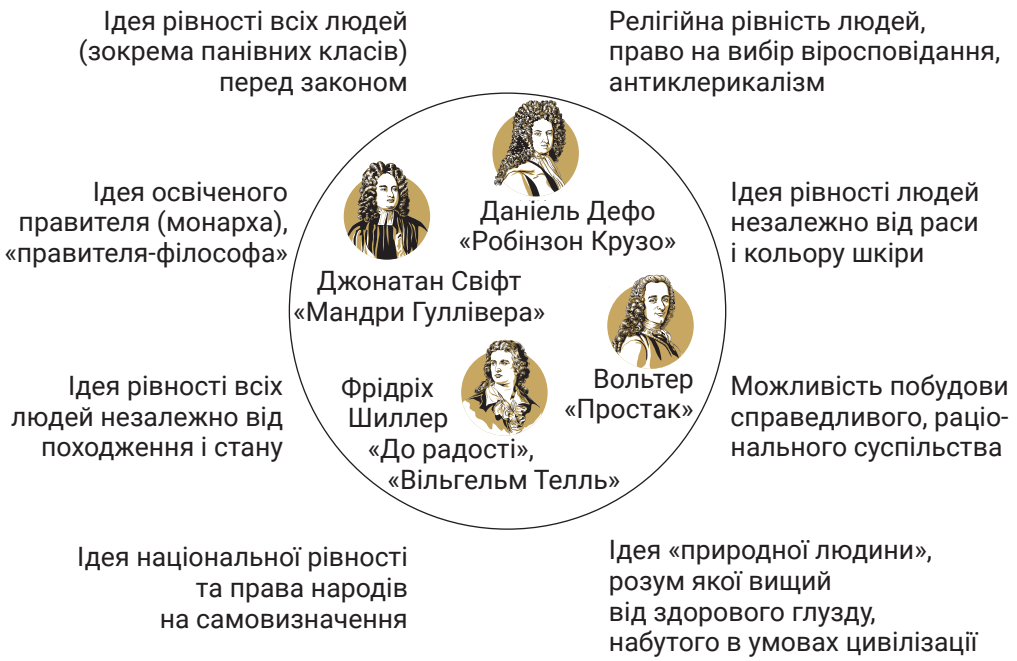
◀ Титульна сторінка першого тому «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел»

Цікаво, що «Енциклопедія» містила статті про українські міста й великі річки, а також окрему статтю «Ukraine». Отже, письмові джерела Західної Європи підтверджують існування у XVIII ст. топоніма «Україна» для позначення під цим найменуванням нашої країни.

У літературі доби Просвітництва співіснувало одразу кілька різних напрямів, які впливали один на одного. Передовсім це **просвітницький класицизм, просвітницький реалізм** і **сентименталізм**.

Представники просвітницького класицизму писали твори згідно з **класицистичними канонами**, але наповнювали їх ідеями доби Розуму. Дуже активно працювали письменники-**реалісти**, здебільшого в жанрі роману. Особливо відзначився англійський письменник Даніель Дефо, автор відомої книжки «Пригоди Робінзона Крузо». Не менш популярним був і **сентименталізм** – мистецький напрям, де головними були почуття («сентименти»). Назва походить від книжки англійця Лоренса Стерна «Сентиментальна мандрівка Францією та Італією». Сентименталісти проголошували культ почуття, дуже цінували природу і часто ідеалізували старі часи. Цей загальноєвропейський напрям мав багато послідовників, зокрема в Україні. Наприклад, Іван Котляревський написав «Наталку Полтавку», що поєднала риси просвітницького реалізму і сентименталізму.

Провідні ідеї Просвітництва, втілені в популярних творах доби Розуму

Просвітники, наука і релігія

Іноді можна почути, що просвітники були атеїстами, тобто взагалі не вірили в Бога. Але це не зовсім так. Важливо розрізняти два поняття: атеїзм – це повне заперечення того, що Бог існує; **антиклерикалізм** – це критика церкви, її застиглих правил і священників. Наприклад, Вольтер, засуджуючи церковників, водночас казав: «Якби Бога не було, його треба було б вигадати». Він власним коштом побудував церкву і наказав на ній написати: «Богові поставив Вольтер».

Мабуть, однією з найважливіших ідей доби Просвітництва була думка про те, що **всі люди народжуються рівними**. Зараз це здається нам звичним, але на той час це був новий і сміливий погляд. Просвітники говорили про **суспільну рівність** і **однакові права** для представників різних соціальних верств – шляхти, селянства, духовенства. Вони виступали за **свободу, рівність, братерство** для всіх без винятку. Якщо раніше церква говорила про рівність усіх перед Богом, то Просвітництво проголосило **рівність усіх перед законом**. Вольтер навіть пожартував, що повірить у вроджені привілеї дворян, лише коли побачить дворянина, який народжується вже зі шпорами на ногах, а недворянина – з уже готовим сідлом на спині (натякаючи на те, що дворяни їздили верхи, а селяни могли бути «осідлані» як раби).

Просвітники також обстоювали **релігійну та національну рівність**. Наприклад, у драмі Фрідріха Шиллера «Вільгельм Телль» зображено

◀ Джозеф Райт. Алхімік у пошуках філософського каменя. 1771

Написана в епоху Просвітництва картина Джозефа Райта поєднує раціоналізм науки і віру в божественне.

Алхімік спілкується з Творцем у мить проведення досліду. Мерехтливий вогник свічки осяває обличчя його учнів, символізуючи світло науки і жагу знань. Фосфор у колбі, який освітлює алхіміка, годинник і глобус (земну кулю), уособлюють невпинне здобуття нових знань.

Це алегорична картина пошуку гармонії між небом і землею, наукою і природою, розумом і вірою, ім'я якій – доба Просвітництва.

національно-визвольну боротьбу швейцарців за свободу проти австрійського ярма. На думку автора, швейцарці мали таке саме право на свободу і самовизначення, як і австрійці.

Ідеї Просвітництва поширилися і в Україні. Наприклад, ідею свободи як природного стану особистості й народу яскраво втілив філософ і поет Григорій Сковорода у вірші «De libertate» («Про свободу»).

Також 1805 року в Харкові відкрився один із найстаріших університетів Східної Європи, заснований українським ученим, винахідником і громадським діячем-просвітником Василем Караджі (відомим більше під зросійщеним прізвищем Каразін). Попри те, що Російська імперія гальмувала розвиток освіти в Україні, Харківський університет, який нині має його ім'я, став осередком культурного відродження.

Набувала актуальності сформульована просвітниками ідея **расової рівності**. Іноді література ідеологічно випереджала свій час. У романі Даніеля Дефо «Робінзон Крузо» чи не вперше у світовій літературі темношкіру людину (дикуна П'ятницю) зображено з неприхованою симпатією. Саме доба Просвітництва розвінчала систему рабоволодіння і виховала відчуття відрази до рабства. Це мало неабиякий вплив на суспільну думку і згодом призвело до його скасування.

Ще однією важливою ідеєю Просвітництва була думка про **«освіченого монарха»**. Оскільки просвітники хотіли вдосконалити людство через освіту, вони логічно запитали: кого ж найдоцільніше просвічувати? І вирішили розпочинати з просвіти монарха (короля, царя, шаха тощо). Той, своєю чергою, почне просвічувати своїх міністрів, ті — своїх підлеглих і так далі, і, зрештою, вони просвітять усю свою країну, адже влада в їхніх руках. Це виявилося ілюзією, але водночас посприяло розвитку науки.

Деїзм

У ставленні до релігії просвітники сповідували **деїзм**. Це вчення ґрунтувалося на ідеї, що Бог створив світ, дав йому «першопоштовх», але після цього в людські справи не втручається. Наче годинникар, який зробив годинник, завів його, і прилад живе своїм ритмом сам по собі.

Щиро захоплюючись наукою і вірячи в силу розуму, просвітники бачили світ як великий, ідеально налагоджений механізм, де все працює за певними природними законами. Вони вважали, що коли вчені відкривають закони природи (наприклад, чому падає яблуко або чому планети обертаються), насправді вони усвідомлюють божественні закони, проте пересічна людина не в змозі осягнути їх повною мірою. Наприклад, Ісаака Ньютона, якому людство завдячує відкриттям всесвітнього тяжіння, вони називали «геніальним інтерпретатором Божих задумів».

Тож, за логікою деїзму, Ньютон просто відкрив один із раніше прихованих від людей Господніх законів. Тобто просвітники знайшли спосіб **поєднати віру в Бога з вірою в силу людського розуму та науки**.

Спадщина Просвітництва

Загалом доба Просвітництва була сповнена **позитивного й оптимістичного настрою**. Як порівняти з XVII століттям, коли Європою прокотилася руйнівна Тридцятилітня війна, XVIII століття було наче перепочинком, часом покращення та спокою. Пересічні люди стали жити краще, їхній добробут і умови життя поліпшилися. Усе це разом з ідеями просвітників сприяло тому, що, попри всі труднощі, головними настроями епохи були оптимізм і радісне сприйняття світу. Доба Просвітництва успадкувала цей оптимізм, а також просвітницькі цілі й ідею гуманізму від доби Відродження.

Звісно, це не означає, що всі просвітники були відірваними від життя мрійниками. Навпаки: ці розумні, чудово освічені люди дуже добре бачили всі його недоліки й проблеми. Однак вони вірили в розум людини, у можливість створити справедливе та розумне суспільство. І саме тому увічнили себе в пам'яті людства.

Просвітницьку ідею свободи, зокрема, було реалізовано створенням США. Філософ Томас Пейн, автор трактату «Вік розуму», висунув ідею відокремлення американських колоній від Англії. Його ідеї було розвинуто і втілено в Декларації незалежності США (1776). У цьому документі мовиться: «Усі люди створені рівними, усі вони обдаровані своїм творцем деякими невід'ємними правами, до яких належать права на життя, волю, прагнення на щастя».

До 100-річчя цього документа французькі громадяни подарували американцям статую «Свобода, що осяює світ», яку створив Фредерік Бартольді.

Хоча просвітники іноді помилялися і не всі їхні плани та «блискучі обіцянки» вдалося втілити, але саме вони висунули гасло «Свобода, рівність, братерство», яке залишається важливим донині. Саме вони заклали основи **демократичного устрою** сучасного світу, і на їхніх ідеях ґрунтуються конституції багатьох сучасних держав, а також різноманітні декларації та хартії прав людини.

Тим, що нині називають **європейськими цінностями**, ми багато в чому зобов'язані добі Просвітництва. Завдяки діяльності освічених і талановитих просвітників з їхнім прагненням до знань західна цивілізація досягла таких високих здобутків.

І насамкінець, узагальнюючи здобутки величної епохи, варто зазначити: **у добу Просвітництва остаточно утвердилася єдина європейська культура і в певному сенсі – світова культура**. Тож у 1827 р., на схилку Просвітництва, під кінець важкої праці над грандіозною трагедією «Фауст» Ґете заявив: «Зараз ми вступаємо в епоху світової літератури».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що вважають початком доби Просвітництва? Як її ще називають? Чому?
2. Якими були зв'язки Просвітництва з попередніми історичними та літературними епохами? У чому полягає гуманістичний зміст цього руху?
3. Що стало переважним пафосом і підґрунтям ідеології Просвітництва? Яким був провідний настрій цієї доби?
4. Опишіть зрушення, які відбулися в мисленні, що характеризували Просвітництво. Які ідеї хвилювали просвітників передусім? Чи втілені вони в наш час?
5. Які завдання ставили просвітники перед літературою?
6. Назвіть найвидатніших представників Просвітництва в літературі та їхні найвідоміші твори.
7. Яким було ставлення діячів Просвітництва до тогочасного суспільного устрою?
8. Змалюйте образ світу і місце людини в ньому, якими їх бачили діячі Просвітництва.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Визначте характерні риси доби Просвітництва.
2. Підготуйте повідомлення про розвиток Просвітництва в Україні.
3. Візуалізуйте інформацію про літературні напрями доби Просвітництва.
4. **Медіапроєкт.** Підготуйте вебсторінку / пост / блоговий допис про 3–4 постаті доби Просвітництва, зображені на банкнотах різних країн Європи і США.

ЙОГАНН КРІСТОФ ФРІДРІХ ШИЛЛЕР
«До радості»

Шиллер був величний у розмові за чайним столом, і так само величним був би він у державній раді. Його ніщо не сковувало, ніщо не спиняло вільного лету його думки. Усі великі плани він творив вільно. Це справжня людина.

Й. В. Ґете

▲ Герхард фон Кюґельґен. Фрідріх Шиллер. 1808–1809

■ У чому Й. В. Ґете вбачав велич постаті Ф. Шиллера?

■ Поміркуйте, що має зробити людина, щоб нащадки визнали її величною.

Поборник людської свободи

Фрідріх Шиллер (1759–1805) народився в місті Марбах-на-Неккарі в одній із карликових німецьких держав – Вюртемберзькому герцогстві. Батько був бідним полковим фельдшером, а мати походила з родини пекаря. Фрідріх змалку мріяв про літературу, та батькові хотілося, щоб син став священником. Проте майбутнє хлопчика вирішив Карл Євґеній, герцог Вюртемберзький. За його наказом дванадцятирічного Фрідріха забрали до військової академії вивчати право й медицину.

Можливо, саме тогочасна муштра й залізна дисципліна закритого навчального закладу, у якому Шиллер пробув вісім років, посіяли в його душі зерна вільнолюбства. Уже перша трагедія «Розбійники» одразу перетворилася на заклик до боротьби з тиранією. А що таке влада тирана, Шиллер знав із власного досвіду. Довідавшись, із яким успіхом відбуваються вистави за п'єсою молодого автора, герцог Вюртемберзький заборонив йому відвідувати театр, наказав представляти на цензуру всі свої твори і зрештою взагалі позбавив

У XVIII ст. у німців була популярною така карикатура: герцог на ґанку столичного палацу питає в лакея: «Чим це в нас так смачно пахне?». У відповідь лунає: «Це в сусідній столиці каву заварили».

Німеччина була розділена на безліч графств і герцогств – така собі «клаптикова» держава. І хоча ці «могутні» держави часто можна було обійти пішки не лише за день, а й за кілька годин, амбіцій у їхніх володарів було не менше, ніж у монархів найбільших держав Європи.

Для німецьких патріотів, до яких належав і Ф. Шиллер, ця феодальна роздробленість, що призводила до зубожіння населення, була не лише національною катастрофою, а й особистою трагедією…

◀ Невідомий автор. Шиллер читає друзям драму «Розбійники», а тим часом солдати герцога його арештовують. 1850

можливості займатися літературою. Тож митець, чиїми віршами та п'єсами невдовзі буде захоплюватися вся культурна еліта Європи, мусив таємно залишити Вюртемберг і шукати прихисток у сусідніх «клаптикових» державах.

Перебравшись до Мангейма, Шиллер запропонував адміністрації місцевого театру свої твори для поставлення на сцені. Директор театру спочатку відмовлявся від співпраці з драматургом. Пізніше це партнерство принесло директору і славу, і прибуток.

Ще у військовій академії Шиллер захопився ідеями штюрмерів [1], які виступали за об'єднання німецьких земель. Своє мистецьке завдання він убачав у протистоянні проявам тиранії, яка пригноблює особистість. Передусім Шиллера-митця хвилювало буденне життя з напруженими й гострими конфліктами, розв'язання яких, як і доля світу, залежить від особистості, її сили духу й здатності до самопожертви. Улюбленим жанром стала **драма**, адже театр, на його переконання, мав знову стати засобом виховання громадян, як колись в Елладі. Сюжети для своїх драматичних творів Шиллер черпав із минулого. Фактично Європа знайомилася зі своєю історією завдяки виставам Шиллера, тож драматурга справедливо вважають **засновником жанру історичної драми** в європейській літературі.

Шиллер багато й плідно працював, проте повною мірою реалізувати свій творчий потенціал йому було важко через матеріальну скруту і стан здоров'я. Його родина збільшувалася, грошей катастрофічно бракувало, а хвороба прогресувала. Ситуація змінилася на краще, коли поет 1785 р. переїхав до Лейпцига, а два роки по тому оселився у Веймарі, де жив Й. В. Ґете і де перетнулися їхні долі.

[1] **Штю́рмери** – письменники, які належали до літературного руху «Буря і натиск» («Sturm und Drang»). Заперечуючи раціоналізм класицизму, штюрмери обстоювали культ почуття, прокладаючи шлях новому напрямові – романтизму.

Сприйняття і засвоєння віршів та драм Фрідріха Шиллера в українській культурі відбувалося дуже інтенсивно й вплинуло на творчість багатьох письменників, театральних і культурних діячів.

Тарас Шевченко часто перечитував вірші німецького митця й мав у власній бібліотеці збірку його творів. Талант Ф. Шиллера високо цінував Іван Франко і сприяв тому, щоб українське читацтво познайомилося з доробком європейського поета й драматурга. У передмові до першого українського видання «Вільгельма Телля» Франко наголошував на актуальності цього твору: «...драма сучасна для кождого часу і кождого народу, що стогне під чужим політичним і суспільним гнітом і бажає з-під нього вибитись на волю». А увертюру до опери «Вільгельм Телль» Іван Франко вважав однією зі своїх улюблених. Серед майстрів слова, які прагнули розкрити красу поетичного таланту Ф. Шиллера, були Пантелеймон Куліш і Микола Лукаш – їхніми неперевершеними перекладами оди «До радості» збагатилася українська культура.

Всесвітньовідомі шедеври класика німецької літератури Фрідріха Шиллера, як-от «Підступність і кохання», «Марія Стюарт», і сьогодні не сходять із провідних сцен України, зокрема Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка, Дніпровського академічного театру опери та балету, Київського національного академічного Молодого театру та інших.

Мандри Німеччиною в пошуках кращого заробітку лишилися в минулому. Дружба двох геніїв, які з погляду обивателя мали бути затятими суперниками, стала однією з найпрекрасніших і найшляхетніших сторінок в історії світової літератури. Вони були справжніми друзями, а їхнє творче суперництво 1798 р., коли митці змагалися у віршуванні, дістало промовисту назву – «рік балад».

Шиллер надав баладі нового звучання. Його поетичні шедеври вирізняються драматичністю дії, виразністю картин життя, природи.

У Веймарі Шиллер разом із Ґете заснував театр, що став одним із найкращих у країні. Як зізнався сам Шиллер, спілкування з Ґете було «цілою епохою» в його житті.

1802 р. імператор Священної Римської імперії Франц II надав Шиллерові дворянство. Помер великий драматург 9 травня 1805 р.

▲ Пам'ятник Ґете і Шиллеру у Веймарі перед будівлею Національного театру

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які емоції та конфлікти були для Ф. Шиллера ключовими в юнацький період життя? Як вони позначилися на його творчості?
2. Поміркуйте, чому Шиллер захопився ідеями руху «Буря і натиск» (штюрмерства) та як ці ідеї вплинули на творчість митця.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Підготуйте інформаційне повідомлення / презентацію / колаж тощо про дружбу і творчу співпрацю Й. В. Ґете та Й. К. Ф. Шиллера.
2. Прочитайте вірш Ф. Шиллера «До радості» і поясніть, чому поет визначив жанр свого твору як оду.

О́да (від давньогр. *oide* – пісня) – жанр лірики, урочистий вірш, який виражає піднесені почуття, пов'язані з важливими історичними подіями або діяльністю історичних осіб.

- Які асоціації викликає у вас слово *радість*? Що приносить радість вам особисто?
- Дослідіть, що, на думку поета, приносить радість людям.
- Визначте провідний мотив твору. Чи відображений він у назві оди?

ДО РАДОСТІ

Радість, гарна іскро Божа!
Несказанно любо нам
Увійти, царице гожа,
В твій пресвітлий дивний храм.
Все, що строго ділить мода,
В'яжеш ти одним вузлом,
Розцвітає братня згода
Під твоїм благим крилом.

Хор

Обнімітесь, міліони,
Поцілуйтесь, мов брати!
Вічний Отче доброти,
Дай нам ласки й охорони!

Кого доля ощастила
Тим, що другові він друг,
Кого любить лада[1] мила, –
Йдіть до нас в веселий круг.
Йдіть усі, хто зве своєю
В світі душу хоч одну!
Хто ж весь вік черствів душею –
Йди у іншу сторону́.

Хор

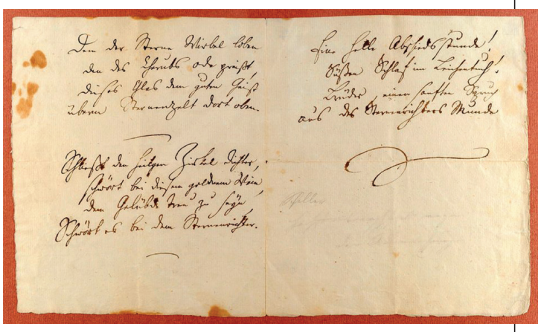
Хто живе в земній юдолі,
Всяк симпатії скорись!
Нас веде вона у вись,
Де Всесильний на престолі.

Радість п'ють усі істоти
З груді матері-землі,
Ті солодкії щедроти
Мають всі – і добрі, й злі.
Радість нас вином сп'яняє
І цілунком огневим;
І черв'як утіху знає,
І небесний херувим.

Хор

Поклонітесь, міліони,
Перед мудрістю Творця!
Сповніть милістю серця
І чиніть його закони.

[1] **Ла́да** – кохана, дружина.

▶ Авторський рукопис оди «До радості»

Радість – всесвіту пружина,
Радість – творчості душа,
Дивна космосу машина
Нею живиться й руша.
Радість квіти розвиває
І розгін дає сонцям,
Їх в простори пориває,
Невідомі мудрецям.

Хор

Як у безмірі світила
Хором райдужним пливуть,
Браття, йдіть у славну путь,
Що нам радість освятила.

Вчених з істини свічада
Радість успіхом віта,
До чеснот провадить радо,
Хоч тропа до них крута;
На ясній вершині віри
Піднімає хоругов[1],
В день воскресний на псалтирі
Славить тих, хто смерть зборов.

Хор

Будьте мужні, міліони!
Вірте, страдні, в кращий світ!
Тих, що справдять заповіт,
Прийме Бог у вічне лоно.

Божество ненаградиме, –
От би нам зрівняться з ним!
Хай радіють із радими
Горе й злидні в крузі цім!
Не відомста, не погрози –
Всепрощення ворогам!
Хай не ллють у скрусі сльози,
Не гризуться каяттям.

Хор

Знищим книги борговії!
Помирімося усі!
Браття! Бог на небесі
Не забуде благодії.

Радість в келихах шумує,
Плин іскристий виграє,
Канібалів[2] лють гамує,
Кволим духу додає.
В день веселля а чи тризни[3],
Коли ходить круговий,
Хай до неба піна бризне,
Дух прославимо благий!

Хор

Все хвалу йому співає –
Хай гримить псалом[4] гучний!
Дух прославимо благий,
Що над зорями витає!

Будь твердим в лиху годину,
Поміч скривдженим давай,
Всюди правду знай єдину,
Зроду клятви не ламай,
Не знижайсь перед потужним,
Коли треба – важ життям!
Шана й слава чесним, мужнім,
Згуба підлим брехунам!

Хор

Станьмо дружною сім'єю,
Жити правдою й добром
Присягнімо цим вином
Перед вишнім Судією!

Переклад Миколи Лукаша

[1] **Хору́гва** (заст.) – прапор, стяг, знамено.
[2] **Канiба́л** (перен.) – люта, жорстока і злостива людина.
[3] **Три́зна** – обряд поховання; поминки.
[4] **Псало́м** – коротка релігійна пісня, що прославляє Бога.

Просвітницький пафос[1] оди

[1] **Па́фос** – це натхнення, пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю та/або подією. Пафос додає емоційності, глибини та виразності творам.

[2] **Масо́нська ложа** – таємна організація масонів, членів міжнародного релігійно-етичного руху, прибічники якого закликають до морального самовдосконалення, єднання людей на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги й вірності.

Ода «До радості» посідає особливе місце у творчій спадщині Шиллера. Вірш було написано 1785 р. для дрезденської масонської[2] ложі як гімн свободі та звеличення єдності людей. Початково ода Шиллера мала заголовок «До свободи». Вона була просякнута життєлюбством і вірою в майбутнє єднання всього людства, тож стала своєрідною емблемою провідного – оптимістичного – умонастрою доби Просвітництва. 1793 р. Шиллер відредагував текст вірша. Він замінив ключове слово твору. І ода «До свободи» перетворилася на оду «До радості». Ці зміни поет пояснив бажанням відмежуватися від політики. Він наче передчував, що майбутня Французька революція, гаслами якої стануть утвердження свободи і братерства, буде омита кров'ю терору...

Вірш написано як діалог між ліричним героєм і хором, величальну пісню, що прославляє Творця світу і його творіння – природу і людину з її найкращими почуттями любові, дружби, свободи.

Провідним мотивом твору є заклик до духовного єднання та братерства всіх людей доброї волі заради миру і процвітання, щастя й радості на землі. Але навіть сам поет досить скептично ставився до цієї думки, зауваживши, що ода «До радості» далека від реальності, а оспівані в ній ідеали важкодосяжні, якщо не фантастичні. Проте вона швидко розійшлася Німеччиною і стала справжнім народним віршем, який переписували й надсилали в листах до друзів, занотовували в альбоми на пам'ять, а запальні студенти захоплено декламували його на вечірках.

У захваті від твору Шиллера був і Бетховен. Митець вирішив покласти оду «До радості» на музику, і її піднесені строфи велично зазвучали у фіналі Дев'ятої симфонії Бетховена.

Ода Шиллера «До радості» стала одним із символів Європи, утверджуючи єдність у різноманітності та спільність цінностей країн, що її представляють. Із 1993 до 2003 року вона була офіційним гімном Євросоюзу, проте заради рівноправ'я усіх європейських мов було вирішено вважати гімном ЄС лише музику Бетховена, без тексту Шиллера.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Доведіть, що вірш Ф. Шиллера належить до жанру оди.
2. Поясніть, що є радістю для ліричного героя оди Шиллера.
3. Знайдіть у тексті й зачитайте рядки, де міститься головний мотив твору.

4. Які просвітницькі ідеї втілено у творі? Наведіть підтвердження з тексту.

5. Відшукайте засоби, за допомогою яких автор розкриває ідеї Просвітництва (епітети, порівняння, метафори, риторичні питання, окличні речення). Поясніть роль цих засобів.

6. Поекспериментуйте з текстом. Чи зміниться зміст твору, якщо окличні речення замінити розповідними? А що зміниться, якщо поняття «свобода» відповідно до початкового задуму зробити ключовим в оді?

7. Укладіть асоціативний ряд або «хмару слів» із 12 ключових слів оди.

8. З одного боку, чи є заклик «обнімітесь, міліони» актуальним в умовах війни РФ проти України? З іншого боку, чи є цей заклик геть утопічним і нереальним? Чому?

9. Чи наблизилося людство за понад двісті років від написання оди до ідеалів, оспіваних поетом? Думку обґрунтуйте.

10. Прослухайте фінал Дев'ятої симфонії Л. Бетховена. Поміркуйте, чому саме цей музичний твір став гімном об'єднаної Європи. Як ви ставитеся до рішення вважати гімном ЄС лише музику Бетховена, без використання Шиллерового тексту?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Опишіть ліричного героя оди або складіть його цитатну характеристику. Якою бачить людину Шиллер?

2. Поміркуйте, наскільки Шиллерова ідея братерства знайшла втілення у створенні Європейського Союзу. Наскільки ідеї Шиллера про братерство співзвучні українцям?

3. **Творчий проєкт.** Об'єднавшись самостійно в малі групи, створіть сучасну інтерпретацію одного з основних мотивів оди (радість, братерство, єдність, мир). Це може бути коротка відеоробота (до 2 хвилин), фотопроєкт, комікс або колаж (на вибір групи).

ЙОГАНН ВОЛЬФГАНГ ҐЕТЕ
«Травнева пісня»

Людина пізнає світ шляхом пізнання себе самої, а себе саму – шляхом пізнання світу.

Й. В. Ґете

▲ Йозеф Карл Штілер. Портрет Ґете. 1828

■ Поміркуйте, що формує людину як творчу особистість. Якою є роль у цьому батьків, родини, книжок, мистецтва?

■ Чи доречно порівнювати Ґете з титанами доби Відродження? Чому?

Мета в житті – саме життя

Йоганн Вольфганг Ґете (1749–1832) народився у вільному купецькому місті Франкфурті-на-Майні в сім'ї заможного імператорського радника Йоганна Каспара, власника великої бібліотеки, що налічувала понад дві тисячі книжок, і чудової колекції живопису. Батько не шкодував грошей на освіту сина, покладаючи великі надії на його майбутнє.

Одним із найяскравіших дитячих вражень Йоганна був подарований бабусею лялькoвий театр. Він також залюбки відвідував знамениті Франкфуртські ярмарки з їхніми театральними виставами, де вперше побачив Фауста – персонажа, що згодом уславив ім'я самого Ґете…

Ґете змалку виявив непересічні здібності до наук. Із домашніми вчителями він опанував мови – французьку, англійську, італійську, давньогрецьку та латину, вивчав природничі науки, багато читав, грав на фортепіано і флейті, добре знався на металах і коштовному камінні. Цілеспрямований і активний, Ґете зміцнював своє здоров'я і заради фізичного розвитку займався гімнастикою та фехтуванням, танцював і чудово їздив верхи. 16-річним юнак почав навчання в Лейпцизькому університеті. Захворівши на сухоти, він не здався і згодом здобув звання доктора права у Страсбурзі.

У Страсбурзі Ґете познайомився з філософом і письменником Йоганном Ґотфрідом Гердером, який очолював гурток «штюрмерів». Гердер пробудив у юнака бунтарський дух, і разом вони стали лідерами руху «Буря і натиск». Ім'я 20-річного Ґете знала вся Німеччина.

У цей період Й. В. Ґете писав лірику, сповнену бунтарства, яскравих емоцій та образів, наприклад, оду «Прометей». У його перших віршах і баладах виразно помітний вплив народної творчості. Його поезії, прості, трохи наївні, схожі на народні пісні, багатьом припали до душі:

Хлопець подихом зігрів
Дику ружу в полі.
Він побачив і зрадів,
Що красу таку зустрів,
Мов дарунок долі.

«Дика ружа»,
переклад Петра Тимочка

Як свіжий вітер розганяє задуху, так і «буремні генії» принесли нові сміливі ідеї в тодішнє суспільство. Вони хотіли змінити світ за допомогою слова. Вони боролися за об'єднання німецьких земель і цікавилися фольклором, розвивали науку й освіту і поширювали культуру, прагнули повчально-нудну німецьку літературу зробити живою та емоційною.

▲ Йоганн Йозеф Шмеллер. Ґете диктує своєму секретарю. 1834

У XVIII ст. тогочасні монархи мали звичку радитися з видатними письменниками і філософами-просвітниками щодо управління державою. Молодий веймарський герцог Карл Авґуст, бажаючи реформувати свою невеличку державу, запросив до себе Ґете. Той погодився бути першим міністром і таємним радником герцога, сподіваючись на суспільні зміни. Він щиро вірив, що його діяльність покращить державну систему хоча б в одному графстві, щоб надати приклад іншим, посприяє розвитку науки і культури. Генріх Гейне згодом оцінив його потужну силу так: «Якби Ґете колись раптом повстав зі свого нерухомого спокою і випростався, то він пробив би державний дах або, що ще ймовірніше, розбив би собі ним голову».

У Веймарі митець провів майже все своє подальше життя. Він дослужився до посади прем'єр-міністра, та прем'єрство тривало недовго. Карл Авґуст начебто й підтримував починання Ґете, однак перекреслював більшість його реформ. Податки збирали нечисті на руку чиновники, міністрами призначали вельмож, які мали зв'язки при дворі. Розчарований письменник, пославшись на слабке здоров'я, склав із себе обов'язки голови уряду й, отримавши дозвіл герцога на поїздку до Італії, пробув там два роки. Після повернення до Веймара Й. В. Ґете цілковито зосередився на літературній творчості: працював над повним зібранням своїх творів.

У 1831 р. Ґете завершив трагедію «Фауст», над якою трудився мало не впродовж усього життя. Цей шедевр став вершиною творчості митця й одним із найвидатніших творів світової літератури.

Й. В. Ґете – не лише геніальний письменник, який залишив людству вагому літературну спадщину – романи, вірші, п'єси, критичні статті та мемуари. Він справжній енциклопедист, автор численних наукових праць із ботаніки, анатомії, геології, мінералогії, фізики. Ґете ніколи не зупинявся, завжди був відданий пошукам істини, далекий від самозаспокоєння, жадібний до знань, до життя.

Невипадково саме Й. В. Ґете належить думка про появу всесвітньої літератури. Тож знайомство з його творами відкриває новий рівень розуміння і літератури, і власної природи.

ҐЕТЕ І УКРАЇНА

У дитинстві Йоганн Ґете спілкувався з французьким генералом Григором (Григорієм) Орликом, який під час Семилітньої війни квартирував у домі Йоганна Каспара Ґете, батька поета. Генерал був сином гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика і хрещеником Івана Мазепи. Григорій Орлик прославився своєю хоробрістю, але був важко поранений під Бергеном. Згодом про подвиги бойового генерала Ґете написав оповідання.

Ґете багато зробив для популяризації ідей Просвітництва, мав широке коло знайомств, зокрема і в Україні. Він підтримував зв'язок з українським ученим-енциклопедистом І. С. Орлаєм, вихідцем із Закарпаття. Тривале листування засвідчує їхні прогресивні погляди й зацікавлення в різних галузях науки. Ґете листувався також із попечителем Харківського навчального округу, переймаючись проблемою добору професорів для університету в Харкові (відкритого 1805 р.), першого вищого навчального закладу Лівобережної України. 1827 р. ученого-просвітителя було обрано почесним членом Ради Харківського університету.

На теренах України Й. В. Ґете відомий не лише своєю просвітницькою діяльністю, а й насамперед багатогранною творчістю. Т. Шевченко називав Ґете великим митцем, він читав і високо цінував його трагедію «Фауст». Твори Ґете живуть в українських перекладах, переспівах, наслідуваннях. Ще 1827 р. П. Гулак-Артемовський створив перший переспів балади «Рибалка» українською мовою. Над перекладами творів видатного письменника працювали Михайло Старицький, Іван Франко, Дмитро Загул та ін. А 1955 р. побачив світ перший повний українськомовний переклад трагедії «Фауст», здійснений подвижницькими зусиллями Миколи Лукаша.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке виховання Й. В. Ґете отримав у дитинстві і як це вплинуло на розвиток особистості майбутнього митця й науковця?
2. Страсбурзький і веймарський – яку роль у творчості Ґете відіграли ці періоди його життя?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Укладіть «Карту знань та інтересів» Й. В. Ґете. Що з цього переліку цікавить вас особисто?

2. Якщо ви маєте схильність до занять наукою, дізнайтеся, які її галузі розвивав Ґете і які конкретно відкриття або теорії він запропонував.

3. **Віртуальна екскурсія.** Завітайте на віртуальну екскурсію до Національного музею Ґете за покликанням або QR-кодом. Висловіть свої враження про відвідини. Розкажіть однокласникам і однокласницям, що цікавого ви почули, скориставшись послугами аудіо- чи відеогіда музею.

   https://www.klassik-stiftung.de/en/goethe-national-museum/the-goethe-residence/

Вірш «Травнева пісня»

Вірш «Травнева пісня» («Mailied») Ґете написав у травні 1771 р. Навчаючись у Страсбурзькому університеті, поет закохався в доньку місцевого пастора Фредеріку Бріон. Це почуття пробудило в ньому бажання творити. У селищі Зазенгайм, де жили Бріони, для коханої він написав багато віршів на популярні мелодії, найвідомішим із них є «Травнева пісня». Ґете використав ритм танцювальної пісеньки, що підкреслює неймовірний вибух радості, яким пронизаний вірш.

«Травнева пісня» – яскравий приклад того, як «штюрмери» (а вірш створений саме в штюрмерській стилістиці) робили поезію простою та природною, наче саме життя. Сила мови Ґете – у єдності зі звучанням природи. Короткі рядки виражають радість від її весняного пробудження та змальовують кохання через образи природи. Великої ваги у творі набувають і порядок слів, і прийоми звукопису, і анафора, і мікрообрази, які створюються за допомогою епітетів і метафор.

Використовуючи психологічний паралелізм, автор звеличує почуття, яке освітлює життя і дарує щастя. Радісне замилування весняною природою, коли квітнуть дерева, співають птахи і яскраво сяє сонце, суголосне з почуттям закоханості ліричного героя. Його кохання таке саме яскраве й осяйне, як і природа навколо. Не відразу й зрозуміло, що більше наповнює його серце радістю: чарівливість травневої природи чи кохання до прекрасної дівчини.

▲ Ґете і Фредеріка. Поштівка. Кінець XIX ст.

▲ Ґеорґ Енґельбах. Фредеріка Бріон в ельзаському вбранні. Літографія. XIX ст.

Кохання юних Ґете й Фредеріки закінчилося розлукою. Хоча вони й були заручені, проте після навчання поет мусив поїхати зі Страсбурга.

Фредеріка ж назавжди зберегла в серці гаряче почуття до поета і залишилася йому вірною. А спомини про неї надихнули Ґете на створення безсмертного образу Маргарити у філософській трагедії «Фауст».

Вірш «Травнева пісня» став першим ліричним твором, який заклав основи поетичного стилю Й. В. Ґете і слугував джерелом натхнення для митців, зокрема Л. ван Бетховена.

Українською мовою вірш Ґете переклали Ярослав Шпорта, Микола Зеров, Петро Тимочко, Василь Стус. Найближчими до оригіналу вважають переклади Зерова і Стуса. А який із них сподобається особисто вам?

ТРАВНЕВА ПІСНЯ

Сміється природа радо мені,
Як сяє сонце по зимнім сні!
Барвисті квіти по всіх лугах,
Пташині хори по всіх гаях,
І в кожнім серці радість, весна:
О земле, сонце, любов ясна!

Любов моя, ти світлий чар!
Ти злото ранніх нагірних хмар!
Твій подив свіжим лугам, полям,
Благословення траві й квіткам…
Дівчатко любе, дівча ясне!
Як зір твій сяє: ти любиш мене!

Як жайворонок – повітря й спів,
Як чиста квітка – росу полів,
Тебе люблю я гарячим чуттям,
Ти радістю, сміхом, новим життям
Підносиш спів мій, хвилюєш кров.
О, будь щаслива, моя любов!

Переклад Миколи Зерова

МАЙОВА ПІСНЯ

О, як яріє
Весь світ навкруг!
Як сяє сонце,
Як мріє луг!
Квітує кожне
Живе стебло,
Пташиним співом
Ліс облягло.
Блаженна радість –
Сердець єство!
О земле! Сонце!
О торжество!
Любов, любове!
Шарієш ти,
Неначе хмарка
Із висоти.
Благословляєш
Ти ранній шлях...
Весняним цвітом
Весь світ пропах!
Кохана, щастя
Моє ясне!
Тебе люблю я,
Як ти мене!

Переклад Василя Стуса

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи можна вірш «Травнева пісня» назвати автобіографічним? Чому?
2. Опишіть настрій і почуття ліричного героя твору. Поясніть, яку роль відіграють описи природи для змалювання його душевного стану.
3. Якими художніми засобами поет змальовує образ коханої? Зіставте цей образ із образами Беатріче, Лаури, Смаглявої леді.
4. Що є любов в уявленні ліричного героя твору?
5. **А.** Пригадайте, які метафори називають бароковими. Порівняйте їх із художніми засобами вірша Ґете. Чи можна вважати, що вірш написано в бароковій манері? **Б.** Які елементи й образи фольклору використав Ґете в цьому вірші? Чи можна стверджувати, що вірш написано у фольклорному стилі? **В.** Чому у вірші так багато окличних речень? Яку роль вони відіграють у тексті?
6. У вірші оспівано кохання до конкретної дівчини чи любов до природи і світу загалом? Які слова та вирази вказують на це?
7. У чому полягає секрет популярності «Травневої пісні»?
8. Зіставте, як утілено мотив радості у творах Ґете і Шиллера. Чим схожі, чим відрізняються поезії?
9. Дослідіть мову перекладів. Чи однакові художні засоби використовують перекладачі? Чи впливає на зміст і звучання твору різна строфічна форма перекладів М. Зерова та В. Стуса?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Підготуйте виразне читання вірша (за бажання напам'ять).
2. Знайдіть у вірші та випишіть приклади художніх засобів: епітетів, метафор, порівнянь, уособлень. Поясніть, яку роль вони відіграють у створенні яскравих образів і передаванні емоцій.
3. Спробуйте себе в ролі поета: напишіть вірш (2–3 строфи) про весну, використовуючи яскраві епітети, порівняння, метафори, звертання.
4. **Медіапроєкти. А.** Напишіть сценарій до кліпу за віршем Ґете. Які ряди – зображальний і музичний – ви використаєте? Реалізуйте його у відеопоезії. **Б.** Інсценізуйте в парі «Травневу пісню». Розподіліть репліки. Зверніть увагу на міміку, жести, інтонацію, щоб відтворити емоційний стан ліричного героя. Зніміть інсценізацію вірша на відео. **В.** Доберіть в інтернеті або створіть власні ілюстрації до «Травневої пісні». Які кольори та образи там домінуватимуть? Чому?

ДЖОНАТАН СВІФТ «Мандри Гуллівера»

Я пишу не задля слави.
Єдина моя мета –
це благо суспільства.

Джонатан Свіфт

- У чому Дж. Свіфт убачав «благо суспільства»?
- Які цінності він обстоював у власному житті й творчості?

▲ Чарльз Джервас. Портрет Джонатана Свіфта. 1718

Зціля́ть зіпсованість людську...

Джонатан Свіфт (1667–1745) народився в Дубліні, столиці Ірландії, що входила до складу Великої Британії. Батько помер іще до його народження, залишивши родину в скрутному становищі. Мати не мала статків і, намагаючись дати синові гарну освіту, довірила дитину турботі заможного родича – братові покійного чоловіка. Саме завдяки йому Джонатан отримав ґрунтовні знання, навчаючись у граматичній школі Кілкенні, а згодом здобув ступінь бакалавра мистецтв у Триніті-коледжі Дублінського університету.

Завершивши навчання, Джонатан Свіфт поїхав до Англії, де став секретарем сера Вільяма Темпла, впливового дипломата у відставці, який цінував його непересічний розум і літературний хист. Маючи доступ до розкішної книгозбірні, яку мав його благодійник, юнак прочитав найкращі книжки того часу.

Памфле́т – невеликий публіцистичний твір сатиричного спрямування на злободенну тематику.

Темпла часто відвідували можновладці (і навіть сам король Великої Британії), відомі літератори й політики. Тож Свіфт опинився в епіцентрі культурного і політичного життя країни, що згодом дуже прислужилося йому у творчості.

У тогочасній Англії тривало гостре протистояння двох політичних партій: вігів і торі. Газетні шпальти перетворилися на справжнісіньке поле бою. Особливо популярними стали памфлети. Іноді їхній вплив був таким потужним, що навіть змінював політичну ситуацію в країні.

На той час Джонатан Свіфт, прийнявши сан священника, служив у невеличкій сільській парафії, звідки часто навідувався до Лондона.

А невдовзі він став одним із найвпливовіших памфлетистів Англії: критикував її внутрішню політику, загарбницькі війни, релігійні забобони й невігластво.

Не обіймаючи жодної посади, Свіфт, за словами сучасників, став «міністром без портфеля». Його боялись і шанували. Спочатку Свіфт був прихильником вігів, бо повірив, що новий клас торговців (бізнесменів) здатний реформувати державу й забезпечити більше свобод. Однак зрозумівши, що за красивими політичними гаслами ховаються корисливі інтереси, перейшов на бік торі, які виступали за збереження державних традицій. Зрештою він побачив, що обидві партії мало чим відрізняються одна від одної.

У час найвищої політичної напруги можновладці пообіцяли Свіфтові високе церковне звання. Проте щойно ця напруга спала і його талант став не таким потрібним, політики фактично вислали його з Лондона. Як своєрідну «компенсацію» Свіфт отримав посаду декана (настоятеля) храму Святого Патрика в Дубліні, тому перебрався до Ірландії. Звісно, це призначення було високим, але фактично воно стало його політичним засланням. Незалежного і впливового митця спровадили якнайдалі з Лондона.

▲ Кафедральний собор Святого Патрика в Дубліні

Водночас саме там, в Ірландії, на Свіфта чекала найбільша слава. Парадоксально, але цей англіканський священник почав піднімати ірландських католиків на боротьбу проти англійських гнобителів: «За Божими, природними і людськими законами ви є і повинні бути такими само вільними людьми, як ваші брати в Англії... Вільний в Англії, я перетворююся на раба за якихось шість годин, переїхавши канал».

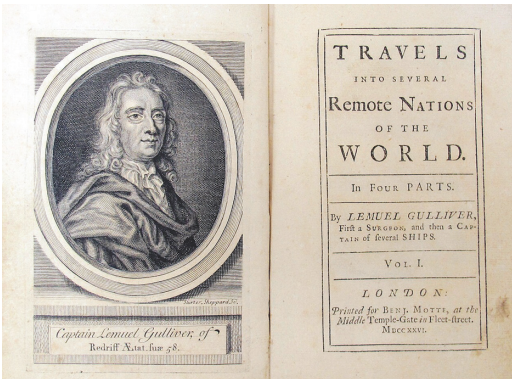
Декан Свіфт став національним героєм ірландців: вони виставляли його портрети на вулицях Дубліна. Ходили навіть чутки, ніби Свіфт був нащадком давніх ірландських королів, тож прагнув відродити країну. А коли прем'єр-міністр Англії почав вимагати арешту Свіфта, намісник короля написав, що для цього знадобилося би десятитисячне військо. Ще й жартома додав, що править Ірландією... «з дозволу декана Свіфта».

Завершив свій земний шлях Свіфт у Дубліні й був похований у соборі Святого Патрика. На його надгробку написано: «Тут спочиває тіло Джонатана Свіфта, декана цього собору, і суворе обурення більше не крає його серце. Іди, подорожній, і візьми приклад, якщо можеш, із того, хто мужньо боровся за справу свободи».

Роман «Мандри Гуллівера»

У добу Просвітництва дуже популярними стали подорожні записи. Відбувалося активне освоєння світу, європейці багато мандрували, налагоджуючи зв'язки з найвіддаленішими куточками планети. Згадаймо роман Даніеля Дефо «Робінзон Крузо» (1719). До речі, Свіфт і Дефо перебували в різних політичних і релігійних таборах, мали різні погляди на світ і місце людини в ньому, конкурували за вплив як лідери громадської думки, тож один одного недолюблювали. Свіфт написав роман «Мандри Гуллівера» (1726) як відверту пародію на твір Даніеля Дефо.

Паро́дія – це твір, що висміює творчу манеру іншого письменника чи літературного напряму. За характером комізму пародія буває гумористичною (легка, іронічна усмішка) та сатиричною (їдкий, дошкульний сміх).

▲ Титульний аркуш першого видання роману «Мандри Гуллівера»

Пародійний перегук романів Свіфта й Дефо відчувається на багатьох рівнях: це і жанр роману-подорожі, і прийом «документальності» описів (причому Свіфт спокійнісінько описує найфантастичніші речі як реальні), і ситуації, у які потрапляють герої. Однак в образі Робінзона втілено буржуазні ідеали, а Свіфт, навпаки, у своєму творі їх висміює. Автор «Мандрів Гуллівера» пародіює також оптимістичний пафос роману Дефо. Він не погоджується, що розумна діяльність однозначно сприяє моральному вдосконаленню людини. Утім головним об'єктом пародії в «Мандрах Гуллівера» була тогочасна англійська дійсність з усіма її суперечностями.

Повна назва роману, який увійшов до переліку найвагоміших творів світової літератури всіх часів, доволі розлога: «Мандри до деяких віддалених країн світу в чотирьох частинах: Твір Лемюеля Гуллівера, спочатку хірурга, а потім капітана кількох кораблів». Як більшість творів Свіфта, цей роман було опубліковано без зазначення авторства.

У першій частині головний герой потрапляє до країни ліліпутів – її жителі у дванадцять разів менші за нього. Серед них Гуллівер почувається справжнім велетнем. У другій частині він опиняється в Бробдінгнезі, серед народу, який у дванадцять разів більший за нього, тож головний герой сам має вигляд ліліпута. Третя частина розповідає про подорож на летючий острів Лапуту та до держави Лаггнегг, де живуть безсмертні люди. У четвертій частині «Мандрів...» Гуллівер потрапляє на острів гуїгнгнмів – мудрих і благородних коней, які живуть за законами природи. Їм прислужують єгу – примітивні людиноподібні істоти з тваринною поведінкою.

Через змалювання фантастичних країн автор висміює вади сучасного йому суспільства та ставить під сумнів ідеї просвітників про можливість

збудувати ідеальний світ на основі розуму. Автор пояснює задум книжки так: «Головною метою кожного мандрівника має бути виховання розуму і доброчесності своїх співвітчизників за допомогою гарних чи поганих прикладів із життя чужих країн...». Свіфт спирається на емоційно-чуттєве сприйняття читачів, із чим пов'язана естетична категорія комічного. Комічне – це висміювання в художніх творах різними засобами вад суспільства і характеру.

Жанр твору однозначно окреслити складно. Свіфт використовує подорож і соціальну фантастику як засоби критики людських і суспільних вад, поєднуючи вигадку з реальністю. Жанрова своєрідність «Мандрів Гуллівера» полягає в синтезі рис пригодницького, сатиричного і фантастичного романів, а також ознак памфлету і пародії.

Українське читацтво ознайомилося з першими двома частинами твору Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера» наприкінці XIX ст. Їх публікували впродовж 1895–1896 рр. у львівському дитячому часописі «Дзвінок» (перекладачі Лев Турбацький і Василь В-р, точне прізвище невідоме).

Леся Українка схвально відгукувалася про роман видатного письменника, а в листі до брата 1889 р. писала, що працює над перекладом твору. На жаль, його доля невідома. Свій українськомовний доробок «Пробування в Ліліпутів» видала в Києві у 1911 р. Олена Пчілка, мати видатної поетеси. Перший повний переклад під назвою «Мандри Гуллівері» здійснив 1928 р. Микола Іванов, і відтоді його неодноразово перевидавали. Роман Дж. Свіфта в перекладі Юрія Лісняка побачив світ у 1976 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що спонукало Дж. Свіфта до написання памфлетів і сатиричних творів? Чому їх видавали без зазначення автора?
2. Із яких частин складається роман «Мандри Гуллівера»? Чим вирізняється кожна з них?
3. Які елементи фантастики і з якою метою використовує автор у романі?
4. До яких просвітницьких ідей Свіфт ставився критично? Як це втілилося в «Мандрах Гуллівера»?
5. Поясніть, у чому полягає жанрова своєрідність твору «Мандри Гуллівера».
6. За допомогою яких засобів і художніх прийомів Свіфт утілив у романі просвітницькі ідеї?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Дослідіть історію публікації роману «Мандри Гуллівера» і підготуйте про це повідомлення / презентацію / допис у соцмережах.
2. Прочитайте в підручнику уривки роману і знайдіть у тексті твору приклади втілення просвітницьких ідей.
3. Знайдіть в інтернет-мережі 3–4 висловлювання Дж. Свіфта, які стали крилатими. Розкрийте своє розуміння цих афоризмів.

МАНДРИ ГУЛЛІВЕРА

Частина перша

«ПОДОРОЖ ДО ЛІЛІПУТІЇ» (скорочено)

РОЗДІЛ І

■ Кількість мотузок, якими ліліпути зв'язали Гуллівера, дорівнює кількості памфлетів, які написав Свіфт на підтримку партій. Спробуйте пояснити причину цього збігу.

▲ Артур Рекхем. Гуллівер у країні ліліпутів. Ілюстрація до роману. 1904

Гуллівер був третім із п'ятьох синів небагатого поміщика з Ноттінгемширу. Ставши лікарем, він улаштувався хірургом на судно «Ластівка». Після одруження через матеріальну скруту знову вирушив у плавання на судні «Антилопа». 4 травня 1699 р. корабель знявся з якоря в Бристолі. Страшна буря віднесла його від Вандіменової Землі, і він опинився на 30° 2′ широти. 5 листопада корабель розбився, але Гулліверу пощастило дістатися суходолу. Гуллівер ліг на низеньку м'яку траву й заснув так міцно, як не спав ніколи зроду. А коли прокинувся, не зміг і ворухнутись, бо усе його тіло, навіть волосся, було обсноване тонкими мотузочками і прив'язане до чогось на землі. Він почув якийсь гомін, і, опустивши погляд долі, побачив чоловічка дюймів шести на зріст, з луком та стрілою в руках і сагайдаком за плечима. За ним було ще з пів сотні таких самих чоловічків.

Украй вражений, я так голосно скрикнув, що всі вони з переляку кинулися врозтіч; як я довідався потім, дехто з них навіть сильно забився, сплигуючи з мене на землю. Але незабаром вони повернулися, і один з них, наважившись стати перед самим моїм обличчям, на знак подиву підніс руки, звів угору очі і верескливо, але цілком виразно гукнув: «*Гекіна деґул!*». Решта кілька разів повторили ці самі слова, тоді для мене зовсім не зрозумілі.

Увесь цей час, як легко може уявити собі читач, я лежав у дуже незручній позі. Нарешті, після тривалих зусиль, мені пощастило розірвати мотуззя й витягти із землі кілочки, якими була припнута моя ліва рука. Піднісши її до обличчя, я зрозумів, яким способом мене зв'язали. Шарпнувши різко головою, що завдало мені невимовного болю, я трохи послабив мотузочки, що прикріплювали моє волосся до землі з лівого боку, і спромігся повернути голову дюймів на два. Та чоловічки повтікали швидше, ніж я встиг спіймати когось із них. Після того довкола мене знявся несамовитий галас, а коли він ущух, хтось із них голосно вигукнув: «*Толґо фонак!*». У ту ж мить я відчув, як у мою ліву руку

вп'ялося з сотню стріл, колючих, наче голки. Далі чоловічки вдруге разом вистрелили в повітря, як у нас у Європі стріляють з мортир, і багато стріл упало мені на тіло (хоч я й не відчув їх), а декотрі влучили в обличчя, яке я відразу ж затулив лівою рукою. Коли ця злива стріл ущухла, я аж застогнав зі злості та болю і знову спробував звільнитися, але тоді чоловічки випустили ще більше стріл, а дехто намагався шпигати мене списами в боки. На щастя, на мені була куртка з буйволячої шкіри, якої вони не могли проколоти.

Я подумав, що найобачніше буде поки що тихо лежати, а вночі за допомогою вже вільної лівої руки визволитися зовсім. Я мав підстави вважати, що міг би стати до бою з найбільшими арміями, які вони могли зібрати проти мене, коли всі жителі цієї країни не більші за тих, котрих я бачив. Однак доля розсудила інакше. Помітивши, що я не рухаюсь, вони перестали стріляти, але з гамору, який долинав до моїх вух, я здогадався – їх стало більше. Ярдів [1] за чотири від мене, якраз проти мого правого вуха, чути було стукіт, що тривав уже цілу годину, так, наче щось там будували. Повернувши голову, наскільки дозволяли кілочки та мотуззя, я побачив поміст футів на півтора заввишки з двома-трьома драбинами; на ньому могло поміститися четверо тубільців. З того ж мосту один з них – певно, якась поважна особа – звернувся до мене з довгою промовою, з якої я не зрозумів жодного слова. Слід, щоправда, згадати, що, розпочинаючи її, він тричі вигукнув: «*Ланґро деґул сан!*». (Ці слова, так само як і наведені вище, згодом мені повторили й пояснили.)

Зразу після того до мене підійшло з пів сотні тубільців; вони розрізали мотузочки, якими з лівого боку була прив'язана моя голова, що дало мені змогу повернути її праворуч і бачити промовця та всі його рухи. Він здавався людиною середнього віку і був ніби вищий на зріст, ніж ті троє, що супроводили його. Один з них, трохи довший за мій середній палець, напевне паж, тримав шлейф, а ще двоє стояли з обох боків. Він промовляв, як справжній оратор, і в його словах було чути і погрози, і обіцянки, і співчуття, і ласку.

- Які складнощі виникли у спілкуванні Гуллівера з ліліпутами?
- Поясніть роль вербальних (словесних) і невербальних (жестів, міміки) способів спілкування.
- Уявіть, що ви – Гуллівер. Спробуйте невербально розповісти про себе ліліпутам.

Я відповів йому небагатьма словами, але якнайпокірнішим тоном, знявши вгору ліву руку і звівши очі до сонця, немов закликаючи його у свідки. Я ледь не помирав з голоду – востаннє я їв за кілька годин перед тим, як покинув корабель; мій шлунок так настійно вимагав їжі, що я не міг побороти нетерплячку і, знехтувавши правила чемності, кілька разів підніс палець до губів на знак того, що хочу їсти. Гурґо (такий був титул поважного вельможі, як я довідався згодом) зрозумів мене дуже добре. Зійшовши з помосту,

[1] **Ярд** – одиниця довжини в англійській системі мір, дорівнює 3 футам або 36 дюймам, що становить 0,9144 метра.

він звелів приставити до мене кілька драбин, і ними полізли й попрямували до мого рота сотні тубільців, несучи в кошиках їжу, яку наказав зібрати й приготувати для мене владар, тільки-но довідавшись про мою появу. На смак то було м'ясо різних тварин, але я не міг розібрати, яких саме. Там були окости, лопатки й вирізки, що нагадували надзвичайно смачно приготовану баранину, проте всі вони були менші за жайворонкове крильце; я ковтав по два, а то й по три шматки разом і з'їдав щоразу по три хлібини, кожна з мушкетну кулю завбільшки. Чоловічки прислужували мені дуже жваво і на всякі лади виявляли свій подив та захоплення з мого великого зросту й апетиту.

Потім я дав знак, що хочу пити. Побачивши, як я їм, вони зрозуміли, що дещицею мене не задовольнять, і, оскільки були дуже винахідливі, надзвичайно спритно підкотили до моєї руки одну з найбільших своїх бочок і вибили в ній днище. Я вихилив її одним духом, бо там було менше як пів пінти [1] легкого вина, що скидалося на бургундське, тільки набагато смачніше. Потім вони підкотили мені другу бочку, яку я випив у такий самий спосіб, і знаками показав, що хочу ще, але вина в них більше не знайшлося. Коли я докінчив усі ці дива, чоловічки заходилися кричати з захвату і танцювати в мене на грудях, без кінця повторюючи свій перший вигук: *«Гекіна деґул!»*. Потім вони знаками попросили, щоб я скинув додолу обидві бочки, спершу попередивши про небезпеку тих, які стояли внизу, голосним криком: *«Борач мівола!»*. А коли бочки злетіли в повітря, знову пролунав одностайний вигук: *«Гекіна деґул!»*.

Очевидно, тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдосталь їжі та питва і приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці. Ці люди – неабиякі математики й досягли особливих успіхів у механіці завдяки підтримці й заохоченню свого імператора. У цього монарха є багато машин на колесах, щоб перевозити колоди та інші важкі вантажі. Він часто споруджує величезні військові кораблі – декотрі в дев'ять футів завдовжки, – у місцевості, де росте будівельний ліс, і звідти їх цими машинами перевозять за триста-чотириста ярдів до моря. Тепер же, після моєї появи на острові, п'ятсот теслярів та інженерів негайно заходилися майструвати щонайбільший повіз, який їм будь-коли доводилося робити. То була дерев'яна платформа дюймів на три від землі, футів сім завдовжки і чотири завширшки, поставлена на двадцять двоє коліс. Усю цю роботу вони виконали протягом чотирьох годин.

Поява цього повозу і викликала гамір, який я почув, прокинувшись. Його поставили поряд зі мною. Але найтяжче було підняти мене й покласти на платформу. Для цього тубільці вкопали вісімдесят стовпів в один фут заввишки, до них прив'язали якнайміцніші канати (не товщі від нашого шпагату) з гачками на кінцях, а ті гачки зачепили за шворки, якими робітники обвили мені шию, руки, ноги й тулуб. Дев'ятсот

[1] **Пі́нта** – одиниця об'єму в системі англійських мір, близько 0,568 літра.

▲ Жан Жорж Вібер. Гуллівер і ліліпути. 1870

найдужчих чоловіків тягли канати за допомогою безлічі блоків, почеплених на стовпи, і через три години я вже лежав на платформі, міцно прив'язаний до неї. Про все це мені розповіли потім, бо під час цієї операції я спав глибоким сном – той сон навіяло мені снодійне зілля, підсипане у вино. Півтори тисячі найсильніших коней імператорських стаєнь, кожен зростом у чотири з половиною дюйми, довезли мене до столиці, розташованої, як уже сказано, за пів милі [1] від того місця, де я лежав.

Гуллівера помістили в старовинний храм, який утратив для ліліпутів священне значення через учинене там убивство. На його прибуття вийшли подивитися понад 100 тисяч городян, і навіть сам імператор із найбільшими вельможами. Імператорські ковалі прикували ліву ногу Гуллівера 91 ланцюгом завдовжки два ярди так, щоб він міг ходити туди-сюди, описуючи півколо, залазити в храм і лежати там, простягшись на повен зріст.

РОЗДІЛ II

Підвівшись, я роззирнувся навкруги, і мушу визнати, що ніколи не бачив приємнішого краєвиду. Уся місцевість здавалася суцільним садом, а обгороджені лани, приблизно сорок квадратних футів кожен, були схожі на квітники, лани чергувалися з лісами, де найвищі дерева, на мою думку, сягали вгору не більше семи футів. Ліворуч від себе я бачив місто, що нагадувало театральну декорацію.

■ Поміркуйте, чому столиця Ліліпутії здалася Гулліверові театральною декорацією. Чи є такий опис елементом казковості?

■ Знайдіть у тексті твору художні деталі, які мають заперечити казковість і, навпаки, підтвердити «документальність» опису мандрів Гуллівера.

[1] **Ми́ля** – одиниця довжини в англійській системі мір, близько 1,6 км.

Імператор уже спустився з вежі й верхи наближався до мене. Цим він наражав себе на смертельну небезпеку, бо хоч як добре був вимуштруваний його кінь, та, побачивши таку величезну постать, що здалася йому живою горою, він злякався і став дибки. На щастя, імператор виявився вправним вершником і сидів у сідлі, аж поки підбігла челядь. Вхопивши коня за вуздечку, вони допомогли його величності злізти. Опинившись на землі, імператор із великим подивом оглядав мене з усіх боків, не підходячи, проте, ближче, як на довжину мого ланцюга. З його наказу придворні кухарі та комірники, що були напоготові, підвезли до мене на спеціальних візках їжу та напої і поставили їх так, щоб я міг дістати. Я взяв ті візки і швидко спорожнив їх. На двадцятьох була їжа, на десятьох – напої. Кожного візка з м'ясом ставало мені на два-три добрих ковтки, вино з десяти череп'яних посудин я вилив просто у візок, випив його одним духом і так само зробив з рештою. Імператриця, молоді принци та принцеси разом з двірськими дамами спочатку сиділи в кріслах віддалік, а після пригоди з конем повставали й підійшли ближче до імператора, якого я хочу зараз описати. Зростом він був майже на цілий мій ніготь вищий за всіх своїх придворних, вже цього було досить, щоб викликати серед них шанобливий трепет. Риси його обличчя тверді й мужні, ніс орлиний, шкіра оливково-смаглява; постать стрункa, тулуб, руки та ноги пропорційні, рухи зграбні, постава величава. Він не який уже молодий – йому двадцять вісім років і дев'ять місяців, – править приблизно років сім – щасливо й здебільшого переможно... Його вбрання було дуже просте й невигадливе – щось середнє між азійським та європейським одягом, але на голові він мав легкий золотий шолом, прикрашений самоцвітами, з пером на гребені. На випадок, якби я розірвав ланцюги, він тримав напоготові в руці оголений меч дюймів на три завдовжки; піхви й руків'я меча були оздоблені діамантами. Голос у імператора пронизливий, але такий чистий і виразний, що я добре чув його, навіть стоячи на повен зріст. Дами й придворні були розкішно вбрані, і місце, де вони стояли, скидалося на розстелену на землі спідницю, гаптовану сріблом і золотом. Його величність раз у раз звертався до мене; я відповідав йому, але ні він, ні я не розуміли один одного. Тут-таки було багато священників та юристів (так я здогадався з їхнього одягу), яким велено було заговорити зі мною.

Імператор скликав державну раду, де обговорювали подальшу долю Гуллівера. Ліліпути боялися, щоб він не визволився і не завдав їм шкоди. Крім того, утримувати його було дуже дорого. Були пропозиції заморити велетня голодом або ж убити його отруєними стрілами.

Імператор доручив ученим навчити Гуллівера їхньої мови, і невдовзі він міг сяк-так порозумітися з імператором. Найперше Гуллівер попросив повернути йому волю. Імператор відповів, що це вирішить державна рада після того, як велетень дозволить обшукати себе, здасть небезпечні речі та заприсягнеться жити в мирі з їхньою державою. Урядовці склали докладний список усього, що знайшли, і передали імператорові.

▲ Фредерік Теодор Лікс. Ілюстрація до роману. XIX ст.

Коли імператорові прочитали цей реєстр, він, щоправда, висловлюючись дуже люб'язно, звелів мені здати деякі з зазначених речей. Насамперед він назвав мою шаблю, і я зняв її разом з піхвами та всім, що було при ній. Тим часом імператор наказав трьом тисячам чоловік добірного війська (які того дня охороняли його величність) оточити мене на певній відстані й націлити на мене луки; але я цього не помітив, бо весь час не зводив очей з його величності. Далі він зажадав, щоб я витяг з піхов шаблю, яка хоч і взялася трохи іржею від морської води, проте все ще яскраво виблискувала. Виконавши цей наказ, я ще махнув сюди-туди шаблею, аж вона засяяла проти сонця так, що все військо зчинило крик – чи то з ляку, чи то з несподіванки. Його величність, найхоробріший з монархів, злякався менше, ніж я міг сподіватися. Він наказав мені знову вкласти шаблю в піхви і кинути її якомога обережніше ярдів на шість від кінця мого ланцюга. Далі він зажадав від мене одного з порожнистих залізних стовпів, як він називав мої кишенькові пістолі. Я вийняв пістоль і, на бажання імператора, як зумів, пояснив його призначення; тоді зарядив його самим порохом, який, на щастя, не змок у щільно заткнутій порохівниці (адже кожен завбачливий моряк насамперед дбає про те, щоб зберегти порох сухим), і, попередивши імператора, щоб він не злякався, пальнув у повітря. Це справило враження куди більше за шаблю. Сотні тубільців попадали на землю, наче мертві, і навіть сам імператор, хоч і втримався на ногах, довгенько не міг прийти до пам'яті.

Я кинув від себе обидва пістолі разом із порохівницею та кулями, так само як і шаблю, і попросив тримати порох якнайдалі від вогню, бо він міг спалахнути від найменшої іскри і висадити в повітря палац його величності. Так само віддав я і годинника. Імператор неабияк зацікавився ним, оглянув його і звелів двом найвищим на зріст гвардійцям кудись віднести цей набуток, просунувши крізь вушко палицю і поклавши її кінці на плечі, як ото в Англії носять барильця з елем. Йому дуже сподобався безнастанний цокіт механізму і рух хвилинної стрілки, який він виразно бачив, бо зір у ліліпутів гостріший, ніж у нас; імператор тоді зажадав пояснень від своїх учених. Читачеві неважко буде уявити, які суперечливі й далекі від істини думки прозвучали з цього приводу, хоч, відверто кажучи, я не всі їх зрозумів. Потім я віддав срібні й мідні монети, гаманець з дев'ятьма великими та кількома меншими золотими монетами, складаний ніж, бритву, гребінець, носову хусточку й записну книжку. Шаблю, пістолі й порохівницю відвезли до арсеналу його величності, а решту речей повернули мені.

Я казав уже про мою потайну кишеню, якої не помітили обшукувачі; у ній лежали окуляри (зір у мене досить слабкий, і тому я іноді ними користуюся), кишенькова підзорна труба та кілька дрібничок. Вони не становили для імператора ніякого інтересу, і тому я вважав, що маю право не показувати їх. До того ж я боявся, щоб ці речі не попсували або не загубили, коли я зважуся їх віддати.

РОЗДІЛ III

Одного разу імператорові спало на думку розважити мене видовищем тамтешніх ігор, у яких ліліпути переважають усі відомі мені народи спритністю та пишнотою. Найбільше враження справили на мене канатні танцюристи, що виконували свої танці на тоненькій білій нитці у два фути завдовжки, натягненій на висоті дванадцяти дюймів від землі. На цих танцях я, з дозволу терплячого читача, спинюся трохи докладніше.

▲ Чарльз Брок. Ілюстрація до роману. 1894

У змаганні беруть участь тільки кандидати на якусь високу посаду або ті, хто хоче здобути велику ласку при дворі. Їх навчають цього мистецтва змалку, і вони не всі вельможного роду чи гарного виховання. Коли хтось, померши або потрапивши в неласку (що трапляється частенько), звільняє високу посаду, то п'ять чи шість кандидатів просять в імператора дозволу розважити його та двір танцями на канаті, і той, хто найвище підстрибне і не впаде, отримує посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри мусять показувати свою спритність і доводити імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Державний скарбник Флімнеп стрибав на туго натягненому канаті принаймні на дюйм вище за всіх інших вельмож імперії. Я сам бачив, як він кілька разів поспіль виконав сальто-мортале [1] на дошці, прикріпленій до каната, не товщого за нашу звичайну англійську шворку. Мій приятель Релдресел, перший секретар таємної ради, посідає, як на мене (якщо я можу бути безстороннім), друге після скарбника місце. Щодо інших визначних урядників, то вони досягли в цьому мистецтві майже такого самого рівня.

[1] **Са́льто-морта́ле** – акробатичний стрибок із переворотом у повітрі через голову на 360°.

Є в них ще одна розвага, яка влаштовується дуже рідко і лише в присутності імператора, імператриці та першого міністра. Імператор кладе на стіл три тонкі шовкові нитки по шість дюймів завдовжки: одну – синю, другу – червону і третю – зелену. Ними нагороджують тих, кого імператор захоче відзначити особливою ласкою. Церемонія відбувається у великій тронній залі, де претенденти складають іспит на спритність, дуже відмінний від усього, що мені доводилося спостерігати в будь-якій країні Старого чи Нового Світу. Імператор бере в руки палицю й тримає її горизонтально, а претенденти, ідучи один за одним, то стрибають через неї, то пролазять попід нею, туди й назад, залежно від того, підіймає чи опускає палицю імператор. Буває, що другий кінець палиці доручають тримати першому міністрові, а іноді міністр тримає її сам. Хто виконує всі ці штуки найдовше і з найбільшою спритністю, той дістає в нагороду синю нитку; другий приз – червона нитка; третій – зелена, їх носять замість пояса, двічі оперезавшись навколо стану, і нечасто трапляється вельможа, не прикрашений хоча б одним таким поясом.

- Оцініть, наскільки порядок призначення на посаду та нагородження відзнаками відповідає законам, описаним у розділі VI.
- Що висміює автор алегоричною картиною «іспиту на спритність»?

Гуллівер незабаром здобув прихильність імператора, і той наказав своєму головнокомандувачу провести парад за участі трьох тисяч піхотинців і тисячі вершників. Гуллівер мав при цьому стати на зразок Колоса Родоського і якнайширше розставити ноги. Герой став розважати імператора і його свиту.

Тим часом я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність нарешті поставив це питання на обговорення в кабінеті міністрів, а потім і в державній раді, де ніхто не заперечував, окрім Скайреша Болґолама, який чомусь став моїм смертельним ворогом, хоч я не дав йому навіть найменшого приводу для цього. Та, незважаючи на його опір, справу вирішили на мою користь, і імператор затвердив відповідну ухвалу. Цей Болґолам займав посаду ґальбета, себто адмірала імператорського флоту; досвідчений і тямущий, він послуговувався цілковитою довірою свого монарха, але мав дуже похмуру й сувору вдачу. Змушений врешті погодитися на моє звільнення, він, проте, наполіг, щоб йому доручили скласти текст умов, на яких мене мали звільнити. Умови ці Скайреш Болґолам привіз мені особисто в супроводі двох секретарів та ще кількох поважних осіб. Коли цей текст зачитали мені, адмірал зажадав, щоб я заприсягся їх виконувати, – спочатку так, як присягаються на моїй батьківщині, а потім так, як вимагають їхні закони, тобто взявшись лівою рукою за праву ногу і приклавши середній палець правої руки до лоба, а великий палець – до кінчика правого вуха. Можливо, читачеві цікаво буде довідатись, яким стилем заведено висловлюватись у країні ліліпутів, а також дізнатися про умови, на яких мене звільняли, тому я наводжу тут зроблений мною по змозі дослівно переклад усього того документа.

- До якого стилю мовлення належить цей документ? Прокоментуйте особливості його мови.
- Оцініть, наскільки претензії імператора, висвітлені в його титулі, відповідають можливостям.
- Чи змінила сатира Свіфта світ і правителів із претензіями на світову велич?

«Ґольбасто момарен евламе гердайло шефін маллі аллі ґ'ю, наймогутніший імператор Ліліпутії, окраса й пострах всесвіту, чиї володіння простягаються на п'ять тисяч блестраґів (близько двадцяти миль в обводі) і сягають краю землі, владар над усіма владарями; найвищий з усіх синів людських; той, що ногами спирається на центр землі, а головою торкається сонця; той, котрому досить лише поворухнути пальцем, як у всіх монархів підгинаються коліна; лагідний, як весна, втішний, як літо, щедрий, як осінь, лютий, як зима, – його найвеличніша величність ласкаво пропонує Чоловікові-Горі, що недавно прибув до наших небесних володінь, такі умови, що їх Чоловік-Гора під урочистою присягою обіцяє дотримуватися:

1. Чоловік-Гора не має права залишити наші володіння без нашого офіційного дозволу, скріпленого нашою великою печаткою.

2. Він не вступатиме до нашої столиці без нашого спеціального дозволу; причому жителі мають бути попереджені за дві години, щоб вони на той час залишалися по домівках.

3. Згаданий Чоловік-Гора має обмежувати свої прогулянки великими шляхами, не ходити й не лягати на луках і ланах.

4. Проходячи згаданими шляхами, він повинен якнайпильніше дбати про те, щоб не наступити на кого-небудь з наших любих підданців, або на їхніх коней, або на екіпажі, і не має права брати наших підданців на руки без їхньої на те згоди.

5. Якщо виникне потреба спішно доставити розпорядження в якесь віддалене місце, Чоловік-Гора зобов'язується раз на місяць відносити у своїй кишені кур'єра разом з конем на відстань шести днів дороги і (в разі потреби) доставляти названого кур'єра назад цілого й неушкодженого до нашої імператорської величності.

6. Він має бути нашим спільником проти ворожого нам острова Блефуску і докласти всіх зусиль, щоб знищити ворожий флот, який саме тепер готується до нападу на нас.

7. Згаданий Чоловік-Гора у вільний час має допомагати нашим робітникам підіймати великі кам'яні брили, з яких будують мури навколо головного парку, а також при спорудженні інших наших імператорських будівель.

8. Чоловік-Гора має протягом двох місяців точно встановити розміри наших володінь, обійшовши для цього все узбережжя і підрахувавши кількість своїх кроків.

І останнє: згаданий Чоловік-Гора, урочисто заприсягшись виконувати всі вищенаведені умови, діставатиме щодня їжу та напої в кількості, достатній для утримання 1728 наших підданців, матиме вільний доступ до нашої королівської особи і послуговуватиметься іншими знаками нашої до нього прихильності.

Дано в нашому Бельфаборакському палаці у дванадцятий день дев'яносто першого місяця нашого владарювання».

РОЗДІЛ IV

■ Прокоментуйте, які політичні партії мав на увазі Свіфт.

■ Чи можна визначити, на чиєму боці автор у протистоянні Тремексенів і Слемексенів, Тупоконечників і Гостроконечників?

Якось уранці, тижнів через два після мого звільнення, до мене приїхав Релдресел, головний секретар (так там його титулують) у таємних справах. Поздоровивши мене зі звільненням і згадавши, що в цьому була дещиця і його заслуги, він, проте, додав, що якби не теперішня ситуація при дворі, то мене не звільнили б так швидко. Хоча чужоземцеві може здатися, сказав секретар, нібито в нас усе гаразд, насправді над нами тяжать два лиха – гострі партійні чвари всередині країни і можливий напад надзвичайно могутнього зовнішнього ворога. Щодо першого лиха, то ви маєте знати, що близько сімдесяти місяців тому в нашій імперії утворилися дві ворожі партії, відомі під назвами Тремексенів і Слемексенів, тобто тих, що носять черевики з високими й низькими підборами, чим вони й відрізняються одні від одних. І хоч є думка, що високі підбори більше відповідають нашим стародавнім звичаям, його величність звелів надавати урядóві та всі інші посади, на які призначає корона, лише тим, хто носить низькі підбори, чого ви не могли не помітити, – як і того, що підбори його величності нижчі принаймні на один дрер, ніж у всіх придворних (дрер – приблизно одна чотирнадцята дюйма). Ненависть між обома партіями дійшла до такої міри, що члени однієї не можуть ні їсти, ні пити за одним столом із членами ворожої партії, ані навіть розмовляти з ними. Ми знаємо, що Тремексени, або Високі Підбори, переважають нас кількісно, хоча вся влада в наших руках. Одначе ми побоюємося, що його високість, спадкоємець трону, трохи симпатизує Високим Підборам. У всякому разі кожен може помітити, що один з його підборів вищий за другий, і він через це навіть накульгує.

■ Оцініть вчинок 11 тисяч осіб крізь призму ідей просвітників. Що це: мужність в обстоюванні волі та власних переконань чи безглуздий вчинок, адже людське життя самоцінне?

■ Чи можна сказати, що політичні та релігійні чвари, на думку Свіфта, «не варті виїденого яйця»?

І ось серед оцих міжусобиць нам загрожує напад війська з острова Блефуску, другої великої держави світу, майже такої самої великої й могутньої, як імперія його величності... І от, як я вже почав був говорити, ці дві могутні держави вже тридцять шість місяців перебувають у стані запеклої війни, і ось з якої причини. Усім відомо, що яйця перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця, і так ведеться споконвіку. Одначе, коли дід його величності ще хлопчиком, розбивши яйце за старовинним звичаєм, урізав собі пальця, його батько, тодішній імператор, видав указ, щоб усі підданці під страхом найсуворішої кари розбивали яйця тільки з гострого кінця. Цей закон так збурив населення, що відтоді в наших літописах згадується шість спричинених ним повстань, внаслідок яких один імператор позбувся голови, а другий – корони.

Монархи Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, та коли ті заколоти придушували, вони давали у своїй імперії притулок

вигнанцям. Загалом налічують одинадцять тисяч чоловік, які воліли піти на страту, ніж погодитись розбивати яйця з гострого кінця. З приводу цієї полеміки видано сотні томів, але твори Тупоконечників давно заборонено і членів їхньої партії не дозволено приймати на службу. Протягом усіх цих чвар імператори Блефуску не раз подавали нам через своїх послів протести, звинувачуючи нас у релігійному розбраті та порушенні основного догмата нашого великого пророка Ластроґа, викладеного в п'ятдесят четвертому розділі «Брандрекалю» (так називається їхній «Коран»). Та все це чистісіньке перекручення, бо насправді там сказано: «Усі істинно віруючі хай розбивають яйця з того кінця, з якого зручніше». А який кінець вважати за зручніший – це, на мою скромну думку, має підказати кожному його сумління, або, в крайньому разі, вирішує найвищий суддя. А що вислані від нас Тупоконечники здобули великий вплив при блефускуанському дворі й мають сильну підтримку і заохочення з боку своїх однодумців на батьківщині, то між нашими двома імперіями почалася кривава війна, яка зі змінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів і набагато більше малих, а також тридцять тисяч наших найкращих вояків і моряків. Втрати ворога, як нам відомо, ще тяжчі, ніж наші. Але тепер ворог збудував новий численний флот і готується висадитися на нашому березі, тому його величність, покладаючи неабиякі надії на вашу силу та відвагу, звелів мені викласти вам стан наших державних справ.

Я доручив головному секретареві передати його величності мою найглибшу пошану й довести до відома імператора, що мені як чужоземцю не годиться втручатися в їхні партійні чвари, проте я ладен віддати життя, боронячи його та його державу від будь-якої ворожої навали.

РОЗДІЛ V

Імперія Блефуску – це острів, розташований на північний схід від Ліліпутії і відокремлений від неї лише протокою у вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив цього острова, а довідавшись про наміри блефусців напасти на Ліліпутію, уникав з'являтися на березі, щоб мене не помітили з якогось ворожого корабля; в Блефуску про мене нічого не знали, бо на час війни будь-які зносини між двома імперіями було заборонено під страхом смерті, й наш імператор наклав ембарго на всі судна, хоч би куди вони прямували. Я доповів його величності про свій план захоплення всього ворожого флоту, що стояв тоді, як доповідали наші розвідники, у гавані, готовий вийти в море з першим попутним вітром. Я пішов на північно-східний берег, звідки видно було Блефуску, ліг за пагорбом і, глянувши у свою кишенькову підзорну трубу, побачив з пів сотні військових кораблів і силу-силенну інших суден, що стояли на якорях. Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) принести мені змоток найміцнішого канату і багато залізних брусів. Канат був з нашу шворку завтовшки, а бруси – завбільшки як шпиця для плетіння. Я сплів канат утроє, щоб зробити його міцнішим,

і з тією ж метою поскручував докупи по три залізні прутики, загнувши їхні кінці гачками. Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там скинув камзол, черевики та панчохи і в самій шкіряній куртці ввійшов у воду за пів години перед припливом. Спочатку я йшов убрід так швидко, як лише міг, а посередині проплив ярдів з тридцять, доки опинився на мілині; менш як за пів години я дійшов до стоянки блефуського флоту.

▲ Карл Офердінґер. Ілюстрація до роману. XIX ст.

Побачивши мене, вороги так перелякалися, що пострибали в море і вплав дісталися до берега, де їх зібралося не менш як тридцять тисяч. Тоді я взяв своє знаряддя, позачіпляв гачки за отвори, що були в носі кожного корабля, а шворки від них зв'язав докупи. Поки я порався з цим, вороги пускали тисячі стріл, і багато з них впиналися мені в руки та обличчя, завдаючи пекучого болю й заважаючи працювати. Та найдужче боявся я за очі, і напевне втратив би їх, якби раптом не згадав про надійний захист. Серед інших дрібничок у мене зберігалися в потаємній кишені окуляри – яких, як я вже казав, не помітили імператорські доглядачі. Я видобув їх, якнайміцніше приладнав на носі і в такому спорядженні знову сміливо взявся до роботи, незважаючи на ворожі стріли; багато їх влучали в скельця окулярів, але не завдали їм жодної шкоди.

Позачіплявши всі кораблі гачками і взявшись за зв'язані вузлом шворки, я спробував тягти кораблі за собою, однак жоден з них не зрушив з місця – їх не пускали якорі; отож мені лишалася ще дуже небезпечна частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки і рішуче перерізав ножем якірні канати, діставши при цьому ще сотні зо дві стріл у руки та обличчя; потім, узявши зв'язані докупи шворки з гачками, легко потяг за собою пів сотні найбільших ворожих військових кораблів.

Блефусці, які не мали найменшого уявлення про мої наміри, спершу остовпіли. Вони бачили, як я перерізав канати, і вирішили, що я хочу або пустити судна у відкрите море, або ж порозбивати їх одне об одне. Але, помітивши, що весь флот злагоджено пливе слідом за мною, вони, охоплені розпачем, зняли такий лемент, що й описати не можна. Відійшовши на безпечну відстань, я на часинку спинився і повиймав стріли з рук та обличчя, а рани намастив згаданою вже маззю, якою мене лікували ліліпути, коли я тільки-но прибув до їхньої країни. Тоді зняв окуляри і, переждавши з годину, доки вода трохи спала, перебрів середину протоки і цілий та неушкоджений прибув зі своєю здобиччю до королівського порту Ліліпутії.

Імператор і весь його двір стояли на березі, очікуючи кінця цієї великої події. Вони бачили, як широким півколом наближаються до

них ворожі кораблі, але мене не помічали, бо я був по груди у воді. Коли ж кораблі досягли середини затоки, а я занурився у воду по шию, вони зовсім занепали духом. Імператор вирішив, що я потонув, а ворожий флот наближається з лихими намірами. Та невдовзі його страхи розвіялися, бо з кожним моїм кроком протока мілішала, і коли мене вже можна було почути з берега, я, піднісши догори кінець жмута шворок, до яких був прив'язаний флот, голосно гукнув: «Хай живе наймогутніший імператор Ліліпутії!». Коли я ступив на берег, великий монарх привітав мене безліччю похвал і тут-таки на місці нагородив титулом нардака, найвищою почесною відзнакою імперії.

Імператор зажадав, щоб Гуллівер привів у його порти решту ворожих кораблів. Йому заманулося стати володарем цілого світу і перетворити імперію Блефуску на свою провінцію, стративши вигнанців Тупоконечників, які знайшли собі там притулок. Проте Гуллівер намагався спочатку відрадити його від такого наміру, наводячи міркування справедливості. Врешті-решт він просто відмовився бути знаряддям поневолення незалежного й відважного народу. Відверта і смілива думка настільки суперечила намірам і поглядам його величності, що він так і не зміг цього пробачити Гулліверові.

Відтоді його величність і ворожі до мене міністри затіяли інтригу проти мене, яка через два місяці мало не спричинила мою загибель. Ось як мало важать найбільші послуги монархам, коли на другу шальку терезів кладеться відмова догоджати їхнім примхам.

Ідеї Просвітництва у творі та шляхи вдосконалення суспільства

Розповідаючи в наступному розділі про давні закони Ліліпутії, Свіфт устами Гуллівера ніби дає рецепт нового суспільного устрою:

- треба цінувати людей порядних, чесних, щирих і моральних;
- під час призначення на керівні посади варто зважати на моральні якості (крім випадків, коли потрібні спеціальні знання), претенденти мають бути правдивими, справедливими і поміркованими;
- привілеї мають отримувати лише люди, які не порушують закон;
- треба не лише карати порушників закону, а й заохочувати тих, хто його дотримується.

Як своєрідний докір європейському законодавству звучить захоплення Гуллівера законами про викажчиків, протидію шахрайству, яке ліліпути вважають тяжчим злочином, ніж крадіжка. Карають ліліпути і за невдячність. Але пильна шестиока богиня правосуддя Феміда в Ліліпутії «з більшою охотою нагороджує, ніж карає», тримаючи мішок золота розкритим, а меч схованим.

Просвітницькою за суттю є ліліпутська система освіти. Хлопчиків і дівчаток виховують у державних школах: прищеплюють їм моральні чесноти, релігійність, любов до батьківщини, загартовують фізично, убезпечують від шкідливих впливів, зокрема й від спілкування з батьками, які можуть їх розбалувати.

Але на момент відвідин Ліліпутії Гуллівером згадані закони вже не діяли внаслідок «звиродніння людської природи». Чого вартий ганебний звичай призначати на високі посади тих, хто добре танцює на канаті, або давати відзнаки за стрибки через палицю і плазування під нею!

РОЗДІЛ VI

Середній зріст мешканців Ліліпутії трохи менший за шість дюймів. Відповідні пропорції мають і всі тамтешні тварини, а також рослини й дерева. Наприклад, найбільші коні та воли не бувають там вищі чотирьох-п'яти дюймів, а вівці – півтора дюйма; гуси – завбільшки з наших горобців, і так аж до найменших тваринок, яких я насилу міг розгледіти. Щоправда, очі ліліпутів природа пристосувала саме до таких розмірів, і вони бачать чудово, але тільки з малої відстані... Найвищі дерева там досягають семи футів – я маю на увазі ті, що ростуть у великому імператорському парку, – і я ледве міг дотягтися рукою до їхніх верховіть. Решта рослин – відповідно нижчі, і нехай читач уже сам уявить собі їхні справжні розміри.

Я поки що не розводитимусь про науку ліліпутів, яка вже багато століть процвітає у цього народу в усіх галузях, а спинюся лише на своєрідній манері їхнього письма: ліліпути пишуть не так, як європейці – зліва направо, не так, як араби – справа наліво, не так, як китайці – згори донизу, а так, як англійські дами – навскоси через сторінку, від одного її ріжка до другого.

Деякі закони та звичаї в них вельми своєрідні, і якби вони не були цілком протилежні законам моєї любої батьківщини, то я не встояв би перед спокусою сказати дещо на їхнє виправдання. Бажано тільки, щоб їх дотримувалися як слід. Насамперед згадаю закон про доносників. За всі злочини проти держави карають тут надзвичайно суворо, але якщо на суді буде доведено невинність обвинуваченого, брехливого доносника зразу віддають на ганебну страту, а з його рухомого й нерухомого майна стягують пеню на користь невинного, відшкодовуючи йому в чотирикратному розмірі втрачений час, небезпеку, на яку він наражався, знегоди, пережиті у в'язниці, та всі його витрати на свій захист. А якщо майна доносника на це бракує, то потерпілого щедро винагороджує корона. До того ж імператор прилюдно виявляє до нього прихильність, і про безневинність його оголошують на все місто.

- Чому Гуллівер називає закони і звичаї ліліпутів своєрідними? Чи вважає він їх кращими, ніж закони його батьківщини?
- Які з давніх законів Ліліпутії ви запровадили б в Україні? Чому?

Шахрайство вони вважають за тяжчий злочин, ніж крадіжку, і тому здебільше карають за нього смертю, пояснюючи це тим, що дбайливість і пильність разом з елементарним здоровим глуздом можуть уберегти майно від злодія, але проти спритного шахрайства чесність не має чим боронитися. А оскільки в комерції конче потрібен кредит і довіра, то, коли потурати обману і не карати його законом, чесний торгівець завжди зазнає збитку, а шахрай матиме зиск.

Хоч ми й кажемо зазвичай, що нагорода та кара – два шарніри, на яких обертається весь урядовий механізм, але ніде, крім Ліліпутії, я не бачив, щоб цей принцип було запроваджено в життя. А там кожен, хто подасть достатні докази, що протягом сімдесяти трьох місяців він точно виконував усі закони країни, дістає право на певні пільги відповідно до свого суспільного становища, і йому виділяється належна сума грошей

зі спеціального фонду. Крім того, він отримує титул снілпела (тобто законника), який додається до його імені, але не переходить до нащадків. Коли я сказав ліліпутам, що в нас закон підтримують тільки за допомогою покарань і ніде не згадується про нагороди за його дотримання, вони визнали це за величезну ваду нашого устрою. Через це статуя Правосуддя в їхніх судових установах має шестеро очей – двоє спереду, двоє ззаду і по одному з боків (що символізує пильність), у правій руці в неї – розкритий мішок золота, а в лівій – меч у піхвах, і це означає, що правосуддя з більшою охотою нагороджує, ніж карає.

Призначаючи кого-небудь на державну посаду, ліліпути передусім звертають увагу на моральні якості, а не на здібності. На їхню думку, коли вже влада конче потрібна людству, то кожна людина, наділена звичайним здоровим глуздом, може займати ту чи ту урядову посаду, бо провидіння ніколи не мало наміру робити з управління громадськими справами якусь таємницю, доступну тільки небагатьом великим геніям, яких народжується хіба що двоє-троє на сто років. Вони вважають, що відданість істині, справедливість, поміркованість та інші подібні якості – під силу кожному і що ці чесноти за умови досвіду й добрих намірів роблять кожного здатним служити своїй країні, крім тих випадків, коли потрібні спеціальні знання. На їхню думку, браку чеснот не може надолужити навіть найбільша розумова обдарованість, і віддавати посади до рук несумлінних людей, хай навіть найздібніших, аж надто небезпечно, адже помилка, зроблена через незнання, але з добрим наміром, ніколи не матиме таких фатальних наслідків для загального добра, як вчинки людини, схильної до безчестя й обдарованої здібностями приховувати його, множити й захищати.

Розповідаючи про ці та інші закони, про які йтиметься далі, я попереджаю, що маю на увазі тільки споконвічні інституції країни, а не обурливу сьогочасну зіпсутість – наслідок звиродніння людської природи. Наприклад, ганебний звичай призначати на високі посади тих, хто добре танцює на канаті, або давати нагороди за стрибки через палицю і плазування під нею – звичай, що його, коли читач ще пам'ятає, вперше запровадив дід теперішнього імператора, а нинішнього свого розвитку він досяг тільки через невпинне розмноження всіляких партій та угруповань.

- Наскільки продуманою, на вашу думку, є система виховання й освіти ліліпутів? Чи хотіли б ви навчатися в таких умовах?
- Порівняйте систему освіти в Ліліпутії та сучасній Україні. Що з освіти Ліліпутії ви зберегли б, а що – відкинули?

Невдячність вважається в Ліліпутії карним злочином (як відомо, так само міркували й декотрі інші народи): на думку ліліпутів, той, хто відплачує злом своєму доброчинцеві, є ворогом і всім іншим людям, стосовно яких він не відчуває жодних зобов'язань, а тому не заслуговує на життя.

Дуже відрізняються від наших їхні погляди на обов'язки батьків та дітей. Ліліпути вважають, що батькам менше, ніж будь-кому іншому, можна довіряти виховання їхніх дітей. Тому в кожному місті є громадські виховні заклади, куди всі батьки, крім селян і робітників, повинні

віддавати своїх дітей обох статей і де ті діти виховуються, тільки-но їм мине двадцять місяців, тобто у віці, коли, на думку ліліпутів, вони починають дещо тямити. Ці школи бувають кількох видів – залежно від статі дітей та стану їхніх батьків. Учителі там достатньо кваліфіковані, щоб готувати дітей до життя відповідно до суспільного становища батьків та їхніх власних здібностей і нахилів. Спершу я скажу трохи про заклади для хлопчиків, а тоді про заклади для дівчаток.

У будинках, де виховуються сини вельмож і знатних дворян, працюють поважні, освічені педагоги разом зі своїми численними помічниками. Дітей там одягають і годують дуже просто. Прищеплюють їм правила честі, справедливості, відваги, а також скромність, милосердя, релігійні почуття й любов до батьківщини. За винятком короткого часу на їжу та сон і двох годин на розваги та фізичні вправи, діти завжди чимось зайняті. До чотирьох років їх одягає обслуга, а старші вихованці, хоч би якого знатного роду вони були, мусять одягатися самі; приставлені до них жінки-доглядачки, що їм, як на наш вік, має бути не менше п'ятдесяти років, виконують тільки чорну роботу. Розмовляти з обслугою вихованцям заборонено, а в години дозвілля вони граються гуртом і завжди в присутності вихователя або його помічника, завдяки чому вони захищені від ранніх шкідливих вражень, дурощів і розпусти, яким віддані на поталу наші діти.

Батьки можуть бачитися зі своїми дітьми тільки двічі на рік, кожного разу не більше години. Цілувати дітей дозволяють лише при побаченні та прощанні, а вихователь, який завжди буває поруч, пильно стежить за тим, щоб дітям нічого не нашіптували, не говорили пестливих слів і не приносили іграшок, ласощів тощо. Коли батьки не платять вчасно за утримання та виховання своїх дітей, то гроші стягують з них імператорські урядовці.

- Чи згодні ви з тим, що казки шкодять дітям?
- Як ця художня деталь співвідноситься з тим, що багато митців, яким були близькі ідеї Просвітництва, зокрема Шарль Перро і брати Грімм, збирали, зберігали і поширювали народні казки?

Схоже влаштовано й виховні заклади для дітей звичайних дворян, купців та ремісників; проте діти, призначені бути ремісниками, від семи років починають вивчати своє ремесло, тоді як діти знатних осіб продовжують загальну освіту до п'ятнадцяти років, що відповідає у нас двадцять одному, а суворості шкільного життя в останні три роки поступово послаблюються.

У жіночих закладах дівчатка знатного роду виховуються майже так само, як і хлопчики, тільки їх одягають статечні доглядачки, і завжди в присутності вихователькі або її помічниці. Досягши п'ятирічного віку, дівчатка одягаються самі. Коли помітять, що нянька розповідає дітям страшні чи безглузді казки або розважає їх дурними витівками (що нерідко роблять наші покоївки), її прилюдно тричі б'ють батогами, кидають на рік до в'язниці, а потім засилають доживати віку в найглухішу частину країни. Через це молоді дами в Ліліпутії не менше за хлопців соромляться боягузтва й дурості і за єдину окрасу жінки визнають лише цнотливість і охайність. Я не помітив жодної різниці

в їхньому вихованні, зумовленої відмінністю статі, – хіба що фізичні вправи для дівчаток не такі важкі та обсяг знань трохи вужчий, зате їх навчають правил ведення хатнього господарства. Ліліпути дотримуються погляду, що дружина достойного роду повинна завжди бути розумною і приємною подругою чоловікові, бо молодість її швидко минає. На дванадцятому році, коли для дівчини, як вважається, настає час шлюбу, батьки або опікуни, склавши глибоку подяку вихователям, забирають її додому, і часто, розлучаючись із подругами, молоденька панна гірко плаче разом із ними.

Селяни й робітники тримають дітей удома, бо їм доведеться тільки орати та обробляти землю і їхнє виховання не має великої ваги для суспільства. Проте для старих та немічних влаштовано притулки, тому жебрання – ремесло, незнане в імперії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку країну Свіфт зобразив під виглядом Ліліпутії? Чи можна вважати, що це твір лише про часи Свіфта?
2. Гуллівер розповідає, що імператора Ліліпутії оточують науковці, військові, священники і юристи. Поясніть, які місце та роль їм відведені в державі з погляду просвітників.
3. Наскільки система освіти Ліліпутії відповідає поглядам просвітників на поширення освіти і науки? Як впливає на неї соціальне розшарування?
4. Яке уособлення Правосуддя (шестиоке в Ліліпутії чи богиня Феміда в європейських країнах) вам подобається більше і чому?
5. Які внутрішні конфлікти назріли в Ліліпутії? Як митець описує політичне та релігійне протистояння? Хто виграв від цього?
6. Чи брав участь Гуллівер у політичному і суспільному житті Ліліпутії? Поясніть його рішення.
7. Що спричинило війну Ліліпутії з Блефуску? Поясніть думку Свіфта-просвітника про її причини і наслідки.
8. Чому Гуллівер спочатку втрутився у війну між Ліліпутією та Блефуску, а потім відмовився виконувати наказ імператора? Як це пов'язано з ідеями Просвітництва?
9. За легендою, збірку казок «Панчатантра» в Індії було створено, щоб люди навчилися розрізняти добро і зло, уникати хибних вчинків, змогли мудро улаштувати країну. Чи можна те саме сказати про книжку Свіфта?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. За матеріалами попередніх і наступних розділів підготуйте розгорнуту розповідь про державний устрій і звичаї Ліліпутії.
2. Спираючись на обвинувальний акт проти Чоловіка-Гори та інші факти, сформулюйте правила і звичаї Ліліпутії як звід законів (кодекс).
3. **Медіапроєкт.** Складіть оголошення про конкурс на державну посаду в Ліліпутії. Опишіть у ньому риси, що є визначальними для держслужбовців.

Гуллівер – «універсальна людина» чи типовий англієць?

Джонатан Свіфт, розповідаючи про пригоди Гуллівера, змусив читацьке коло поглянути на наш світ ніби під мікроскопом.

Гуллівер – начебто звичайна людина, уособлення «середнього англійця» свого часу. Він за професією лікар, дуже освічений і знає кілька мов. Це допомагає йому легко спілкуватися з різними народами та розуміти їхні звичаї. На початку твору це сміливий мандрівник. Він кмітливий, уміє помічати важливі речі й аналізувати навколишній світ. Можна сказати, що Гуллівер – уособлення дослідника, який прагне пізнати світ, але не завжди розуміє самого себе.

Передусім Гуллівер демонструє свою допитливість і адаптивність. Після корабельної аварії, опинившись у незвичних умовах, він не панікує, а намагається зрозуміти все навколо. Він не чинить спротиву ліліпутам, а спостерігає за ними, намагаючись збагнути їхню мову та звичаї. Це свідчить про його здатність до засвоєння нового досвіду і бажання знайти спільну мову з усіма. Надалі він розкривається як людина з добрим серцем та готовністю допомогти. Попри свій величезний розмір і потенційну небезпеку для ліліпутів, Гуллівер не прагне завдати їм шкоди. Навпаки, він навіть допоміг ліліпутам у війні проти імперії Блефуску, перетягнувши їхні кораблі. На цьому етапі він іще вірить у справедливість і щирість, тому очікує подяки. Натомість його хотіли осліпити й заморити голодом.

Наділивши свого героя позитивними рисами, Свіфт його не ідеалізує і показує межі Гулліверового розуміння та певне самовдоволення. Гуллівер-велетень не завжди усвідомлює, наскільки дріб'язковими є проблеми ліліпутів. Він усерйоз сприймає їхні політичні інтриги, суперечки про розбивання яєць та придворні церемонії і не вбачає в тому паралелі з Англією. Як бачимо, Гуллівер ще зберігає віру в людську доброчесність і не осягає всієї глибини лицемірства, з яким зіткнеться пізніше.

Протягом своїх подорожей Гуллівер переживає великі зміни. У Ліліпутії він велетень серед крихітних істот, тож почувається всемогутнім і навіть трохи пишається собою. У Бробдінгнезі він сам стає іграшкою для велетнів і, відчувши власну мізерність, учиться бути скромним. Та найбільші зміни сталися з Гуллівером під час перебування в країні розумних коней-гуїгнгнмів, що призвело до розчарування в людях, проте допомогло йому зрозуміти: усе в житті відносне. Можливо, Гуллівер – то сам розчарований життям Свіфт-просвітник і гуманіст серед його сучасників-ліліпутів.

Тож Гуллівер – не лише герой пригодницького роману і не просто образ мандрівника. Його роль у творі значно ширша.

Гуллівер-персонаж утілює різні сторони людства. Гуллівер-оповідач є дзеркалом, у якому ми бачимо абсурдні, жорстокі та лицемірні прояви суспільства. Це своєрідний «інструмент», за допомогою якого автор критикує те, що йому не подобається в людях і у світі. Він змушує нас замислитися над тим, які ми є і яке наше призначення.

РОЗДІЛ VII

Якось увечері, саме коли я збирався відвідати імператора Блефуску, дуже таємно, в закритих ношах, прибув до мене один поважний придворний (якому я зробив дуже значну послугу, коли він був у великій неласці в його імператорської величності) і, не називаючи свого імені, зажадав побачення зі мною. Носіїв було відіслано, і я, поклавши в кишеню камзола ноші разом з його ясновельможністю, звелів вірному слузі казати всім, що нездужаю і ліг спати, а сам увійшов до помешкання, замкнув двері, поставив своїм звичаєм ноші на стіл і сів біля них. Коли ми обмінялися привітаннями, я помітив велику заклопотаність на обличчі його ясновельможності і спитав, яка цьому причина. Тоді він попросив терпляче вислухати його, бо йшлося про моє життя. Сказав він мені таке (я записав його мову одразу, як він пішов):

«Вам належить знати, що останнім часом кілька разів надзвичайно таємно скликали кілька засідань державної ради щодо вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення.

Ви дуже добре знаєте, що Скайреш Болґолам (верховний адмірал) мало не з першого дня, як ви прибули сюди, став вашим запеклим ворогом. Я не знаю, як і чому виникла ця ворожнеча, але ненависть його особливо зросла після вашої великої перемоги над блефусцями, яка зовсім затьмарила його адміральську славу. Цей вельможа у спілці з лорд-канцлером скарбниці Флімнепом, про чию неприязнь до вас через ревнощі знають усі, з генералом Лімтоком, камергером Лелконом і верховним суддею Белмафом склали акт, у якому вас обвинувачують у державній зраді та інших злочинах, за які карають смертю».

Цей вступ так схвилював мене, що я, свідомий своїх заслуг і невинності, хотів уже перебити поважного гостя, але він попросив мене мовчати і мовив далі: «На подяку за ваші для мене послуги, я, ризикуючи головою, здобув докладні відомості про ці засідання і копію обвинувального акта. Ось він:

ОБВИНУВАЛЬНИЙ АКТ ПРОТИ КВІНБУСА ФЛЕСТРІНА
(Чоловіка-Гори)
Стаття II

Квінбус Флестрін, привівши до імператорського порту флот Блефуску і діставши від його імператорської величності наказ захопити також усі інші кораблі згаданої вище імперії Блефуску з тим, щоб обернути імперію Блефуску на нашу провінцію з призначеним від нас віцекоролем і знищити та скарати смертю не тільки всіх Тупоконечників, що знайшли там собі притулок, а й усіх підданців тієї імперії, котрі не зречуться зараз же своєї тупоконечницької єресі, – згаданий вище Флестрін, як підступний зрадник його найласкавішої та найяснішої імператорської величності, просив увільнити його від виконання згаданого вище доручення, пославшись на своє небажання застосовувати силу у справах сумління та позбавляти згаданий вище народ свободи й життя.

Стаття III

Що, коли до його величності прибула відома депутація від двору Блефуску благати замирення, згаданий вище підступний зрадник Флестрін допомагав названим посланцям порадами, підмовляннями і розважаннями, хоч і добре знав, що вони служать монархові, який ще недавно був одвертим ворогом його імператорської величності і провадив відкриту війну зі згаданою вище величністю.

Стаття IV

Що згаданий вище Квінбус Флестрін всупереч обов'язкам вірнопідданця збирається відвідати двір та імперію Блефуску, діставши на це тільки усний дозвіл його імператорської величності, і під приводом згаданого вище дозволу насправді має намір по-зрадницькому й віроломно допомогти імператорові Блефуску, підбадьорити і підбурити того, хто ще недавно був ворогом його імператорської величності і провадив проти нього відкриту війну.

- Наведіть приклади фактів, аргументів, суджень в обвинувальному акті.
- Чи є в акті приклади маніпуляцій суспільною думкою?

Є там ще й інші статті, та я наводжу витяги лише з найважливіших. Треба визнати, що під час тривалих дебатів з приводу цього обвинувачення його величність виявив надзвичайну поблажливість до вас, згадуючи не раз ваші заслуги перед ним і намагаючись зменшити тим вашу провину. Лорд-канцлер скарбниці і адмірал наполягали, щоб стратити вас найжахливішим і найганебнішим способом, підпаливши вночі будинок, де ви живете, тимчасом як генерал поведе на вас двадцятитисячне військо з отруєними стрілами, призначеними для ваших рук та обличчя. Інші пропонували дати таємний наказ декому з вашої обслуги, щоб вони просочили ваші сорочки та простирадла отруйним соком, від якого все тіло свербітиме так, що ви самі роздряпаєте його й сконаєте в невимовних муках. Генерал приєднався до цієї думки, і довго більшість була проти вас. Але імператор, вирішивши по змозі врятувати вам життя, привернув нарешті на свій бік камергера двору. Тоді ж таки Релдресел, головний секретар у таємних справах, який завжди виявляв до вас щиру приязнь, дістав від імператора наказ викласти своє розуміння справи, що він і зробив, цілком виправдавши вашу гарну думку про нього. Він погодився, що злочини ваші тяжкі, але й вони, мовляв, не виключають милосердя, цієї найбільшої чесноти монархів, якою так справедливо уславився його величність. Він сказав, що дружба між ним і вами відома кожному і що високоповажні збори, мабуть, вважатимуть його через це за небезсторонню особу, але, скоряючись наказові його величності, він відверто висловить свою думку; що коли його величність, зважаючи на ваші заслуги й слухаючись своєї милосердної вдачі, захоче зберегти вам життя, наказавши тільки виколоти вам обидва ока, то, на його скромну думку, така кара якоюсь мірою і задовольнила б правосуддя, і змусила б увесь світ захоплено вітати лагідність імператора й розум і великодушність тих, що мають за честь бути його радниками. Що втрата зору аж ніяк не зашкодить вашій фізичній силі, якою ви можете ще стати в пригоді його величності.

Що сліпота ще й додасть вам відваги, бо ви не бачитимете небезпеки, – адже саме побоювання за очі найдужче заважало вам привести сюди ворожий флот. Для вас, мовляв, досить буде дивитися на все очима міністрів, бо так само чинять і найбільші монархи.

Висока рада зустріла цю пропозицію вкрай несхвально. Адмірал Болґолам не міг стриматися і, підвівшись, розлючено сказав, що дивується, як це головний секретар наважується захищати зрадника; мовляв, заслуги ваші, якщо виходити з міркувань державної безпеки, тільки обтяжують вашу провину, адже та сила, яка дозволила вам захопити кораблі блефусців, дасть вам змогу за першою ж незгодою відвести їх назад; крім того, він має певні підстави вважати, що ви в душі – Тупоконечник, а що зрада в душі з'являється раніше, ніж її виявляють у вчинках, то він обвинувачував вас у зраді й категорично вимагав вашої смерті.

Але його величність, рішуче заперечуючи проти вашої страти, ласкаво пояснив, що коли рада вважає ваше осліплення за надто м'який присуд, то згодом можна буде покарати вас тяжче. Тоді ваш приятель секретар попросив ще раз слова і, відповідаючи скарбникові з приводу великих витрат на ваше утримання, сказав, що його ясновельможність, розпоряджаючись усіма прибутками імператора, може легко запобігти цьому лихові, день у день зменшуючи видатки на ваші харчі, і тоді, не одержуючи достатнього харчування, ви почнете слабшати, худнути, втратите апетит і сконаєте через кілька місяців; до того ж і розкладання вашого трупа вже не буде аж таким загрозливим, бо тіло ваше всохне більш як удвічі, і зразу по вашій смерті п'ять чи шість тисяч підданців його величності зможуть за два-три дні відокремити м'ясо від кісток, поскладати його на вози, відвезти якнайдалі за місто і там закопати, щоб не було зарази, а кістяк залишити як пам'ятку на подив нащадкам.

Через велику приязнь головного секретаря до вас прийшли до компромісного розв'язання цієї справи. Намір поступово заморити вас голодом було суворо наказано тримати в таємниці, а до протоколу занесено лише вирок про осліплення. Через три дні до вас відрядять вашого приятеля головного секретаря, і він зачитає вам обвинувальний акт, а тоді відзначить велику поблажливість і ласкавість його величності та державної ради, завдяки яким вас засуджено тільки на осліплення. Його величність не має сумніву, що ви беззастережно й вдячно скоритеся присудові; двадцять хірургів його величності будуть присутні при виконанні вироку, щоб стежити за виконанням операції, яка полягатиме в тому, що вам пустять в очні яблука дуже гострі стріли, коли ви лежатимете на землі.

Гадаю, ваша розсудливість підкаже вам, яких саме заходів слід ужити, а я, щоб не викликати ні в кого підозри, мушу негайно повернутися додому так само таємно, як і прибув сюди».

У ліліпутів є звичай, запроваджений нинішнім імператором та його міністрами, який дуже відрізняється, як запевняли мене, від практики колишніх часів. Якщо, задовольняючи мстивість монарха або злість котрогось його фаворита, суд ухвалює особливо суворий вирок, то імператор на засіданні державної ради завжди виголошує промову, наголо-

шуючи на своїй великій ласкавості і доброті, що відомі й визнані в усьому світі. Промову зараз же розголошують по всій державі, і ніщо не жахає народ так, як це вихваляння милосердя його величності, бо що довші й пишніші такі панегірики, то, як помічено, жорстокіша буває кара та безневинніша жертва. Мушу зізнатися, що, оскільки ні за своїм походженням, ні за вихованням мені не судилося стати придворним, я був кепським суддею в таких питаннях і не вбачав у тому вирокові ні лагідності, ні ласкавості, а вважав його (мабуть, помилково) радше суворим, ніж милосердним. Іноді мене поривало виступити самому на свій захист, бо хоч я й не міг заперечувати фактів, наведених у кількох статтях, але все ж мав надію, що вони допускають деяке полегшення вироку. Звісно, я не раз читав про подібні процеси і помітив, що вони завжди закінчуються так, як бажали судді, а через те й не ризикнув за цих несприятливих обставин наражати себе на небезпеку, віддавшись на ласку таких могутніх ворогів. Мене дуже спокусила думка про опір: адже поки я був вільний, усі сили імперії навряд чи здолали б мене, і я легко міг би закидати камінням і зруйнувати столицю, але, згадавши свою присягу імператорові, усю ту ласку, якою він обдаровував мене, та про наданий мені високий титул нардака, я з огидою відкинув цей план. Я так і не встиг засвоїти придворних поглядів на вдячність і ніяк не міг переконати себе, що теперішня суворість імператора звільняє мене від колишніх зобов'язань. Я написав дружньому до мене головному секретареві листа, повідомляючи, що від'їжджаю згідно з одержаним мною дозволом його величності відвідати імператора Блефуску.

РОЗДІЛ VIII

Через три дні після прибуття до Блефуску Гуллівер помітив неподалік берега в морі перевернутий човен. Із великими труднощами за допомогою моряків він підігнав човна до берега. З Ліліпутії прибув урядовець із копією обвинувального акта і сповістив монарха Блефуску про «велике милосердя» імператора Ліліпутії, який задовольнився таким «незначним» покаранням, як осліплення Гуллівера, і запропонував вислати Чоловіка-Гору до Ліліпутії зі зв'язаними руками й ногами. Після тривалих нарад Гулліверові було дозволено вийти на знайденому човні у відкрите море.

У морі Гуллівер зустрів торговельне судно і благополучно прибув додому 13 квітня 1702 року.

Переклад М. Іванова
за редакцією Р. Доценка

▼ Томас Мортен. Ілюстрація до роману. 1865

Сати́ра – в'їдливе, осудливе висміювання людських і суспільних вад, що має гострий, непримиренний характер.

Іро́нія – м'який, поблажливий, часто доброзичливий сміх.

Грoте́ск – зображення «світу навиворіт», карикатурне спотворення і різкий контраст, поєднання несумісного (реального з фантастичним, трагічного з комічним).

Засоби комічного у творі

Попри те, що письменник використовував натяки, алегорію – езопову мову, сучасники Свіфта легко впізнавали в героях його роману відомих їм політиків, короля, а також придворні інтриги. Безглузда війна між Ліліпутією та Блефуску – це сатиричне зображення війни між Францією і Англією, релігійних суперечок між католиками і протестантами. А баталії при ліліпутському дворі через розмір підборів – комічне відтворення боротьби торі й вігів. Гротескним, наприклад, є зображення в романі летючого острова Лапути, розумних коней та їхньої прислуги – людей.

Щоб краще донести до читацького кола свої ідеї, Свіфт уживав різноманітні засоби творення комічного: сатиру, іронію, сарказм. Граючи «зменшувальним і збільшувальним скельцями», письменник гротескно об'єднав елементи вигадки й реальності. Зокрема, прийом художнього зменшення, що його використав Свіфт, дає разючий смисловий ефект: усе, що в повсякденному житті та вчинках людей здається чи то природним, чи то страшним, через зменшення стає сміховинним, безглуздим і нікчемним. Так, Свіфт нещадно висміював володарів з їхніми претензіями на світове панування, придворні порядки та нагороди. Абсурдність таких зазіхань алегорично зображено в титулах короля Ліліпутії, «окраси й пострaху всесвіту». І проблеми, які розкрив Свіфт, анітрохи не застаріли: корупція і продажність посад, політична пиха і культ сили, освіта без сенсу і реальних знань, наука без користі і без моралі, громадяни без права голосу, суспільство без співчуття.

Сатира Свіфта торкалася не лише англійського суспільства. Коли перекладач книжки французькою мовою вилучив деякі її фрагменти, мотивуючи це тим, що до Франції вони не мають жодного стосунку, Свіфт обурився й відповів, що такі самі пороки та безумства панують в усіх цивілізованих країнах Європи. Якщо ми уважно придивимося до сучасного життя, то зауважимо, що явища, які висміяв письменник триста років тому, на жаль, не зникли й донині.

Отже, своїм романом Свіфт укотре довів, що засоби комічного – могутня зброя в боротьбі з вадами як окремої особистості, так і цілого суспільства. Ця боротьба й була одним із гасел програми просвітників.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Опишіть життя Гуллівера до його перебування в Ліліпутії.
2. Як герой потрапив до Ліліпутії? Як ліліпути сприйняли його появу, чому зв'язали? Чи правильними були їхні дії з погляду безпеки?
3. Що герой відчув, коли опритомнів і побачив маленьких людей? Чому він не чинив опору ліліпутам і не завдав жодному з них шкоди у відповідь на агресію, не спробував звільнитися? Як це його характеризує?

4. Знайдіть у тексті твору й проаналізуйте вирази і словосполучення, якими Гуллівер описує свої наміри в спілкуванні з ліліпутами. Чим зумовлено саме таку манеру спілкування? Чи допомогла вона Гулліверу досягти бажаного? Чи схвалюєте ви її?

5. Яких клопотів Гуллівер завдав ліліпутам? Наскільки він міг повноцінно жити за складеними для нього правилами поведінки?

6. Яка роль Гуллівера у війні Ліліпутії з Блефуску? Опишіть, що відчував Гуллівер, коли отримав ліліпутські нагороди.

7. Що усвідомив герой, коли почув плани імператора? Про які риси характеру свідчить його відмова підкорити блефусканців?

8. Схарактеризуйте друзів і ворогів Гуллівера. Чи хотіли б ви мати таких друзів? Чому?

9. Чи можна стверджувати, що Гуллівер – персонаж, близький просвітницькому ідеалу людини?

10. Доведіть, що «Мандри Гуллівера» – це сатиричний, а не гумористичний твір.

11. Який художній засіб використав Свіфт, описуючи війну Ліліпутії з Блефуску?

12. Як Свіфт доводить абсурдність зазіхань на світове панування? Який засіб він для цього використав?

13. Доведіть, що, крім людських вад, Свіфт викриває і вади суспільства.

14. Чому Ліліпутію називають сатирою на Англію? Які ганебні сторони політичного життя Англії письменник алегорично зобразив?

15. Чому, на вашу думку, твір, спрямований на виправлення зіпсованої людської натури, став однією з найулюбленіших дитячих книжок?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Створіть таблицю «Засоби комічного в романі “Мандри Гуллівера”» і заповніть її прикладами з тексту.

2. Уявіть себе в ролі репортерів ліліпутської газети і напишіть повідомлення: а) про появу Чоловіка-Гори; б) про викрадення кораблів; в) про втечу Гуллівера.

3. Розгляньте рекламний постер і надайте свої пропозиції щодо використання образу Гуллівера в рекламних кампаніях.

▶ Реклама бавовняних ниток від J. & P. Coats. Кінець XIX ст.

КРІСТІНЕ НЕСТЛІНҐЕР
«Маргаритко, моя квітко»

▲ Крістіне Нестлінґер

Література для дітей – окрім багато чого іншого – покликана виховувати сміливих, давати їм надію. Навіть якщо надії немає, ми повинні працювати не покладаючи рук, так, ніби надія таки існує.

Крістіне Нестлінґер

■ Яку «квітку» – таланти, особливості чи мрії – ви плекаєте в собі, але поки що не наважуєтеся показати її світу?

■ Чому важливо бути собою і сміливо шукати свій унікальний шлях? Чи готові ви дізнатися, як це робить Маргаритка?

Не боятися бути собою

Крістіне Нестлінґер (1936–2018) – австрійська письменниця, одна з найцікавіших і найпопулярніших авторок дитячих та юнацьких книжок. Авторку удостоєно понад 30 різноманітними літературними відзнаками, серед них премія імені Г. К. Андерсена та премія пам'яті Астрід Ліндґрен за «зухвалий гумор, уважну серйозність і спокійну теплоту».

Книжки Крістіне Нестлінґер не просто розважають, а й допомагають зрозуміти світ, себе та інших людей. Вони вчать емпатії, самоповаги, уважного ставлення до свого оточення, а також показують, що навіть у найскладніших ситуаціях завжди є місце для гумору та надії.

Дитинство Крістіне припало на дуже непростий час – Другу світову війну. Можливо, саме ці роки важких випробувань допомогли їй так глибоко розуміти дітей, їхні страхи, радощі та переживання. У своїх спогадах К. Нестлінґер писала, що була набагато «нахабнішою», ніж інші підлітки, і бурхливо протестувала, коли їй щось не подобалося. На це була проста причина: вони з сестрою були єдиними дітьми в окрузі, яких удома не били й не карали. Це батьківське ставлення до дітей письменниця згодом перенесла на свою родину і відобразила у своїх творах.

Отримавши атестат, вона вивчала мистецтво, стала художницею і спочатку ілюструвала книжки різних авторів. Але одного дня, коли її чоловік, журналіст, не встигав написати текст для книжки, Крістіне взялася йому допомагати і зрозуміла, що має хист до письменства. А потім записала історії про рудоволосу Фредеріку, які розповідала своїм дітям. Уявляєте, як це буває? Берешся за щось, щоб допомогти,

а воно перетворюється на справу всього життя! І бунтарка з Відня не просто знайшла свою читацьку аудиторію, а й кардинально змінила уявлення про можливості дитячої літератури.

Крістіне Нестлінґер опублікувала близько 150 книжок для дітей і юнацтва, а також вірші й три кулінарні книжки. Вона вела радіопередачі, писала сценарії, була авторкою колонок у щоденних газетах. Останні роки життя К. Нестлінґер провела попеременно то у Відні, то на сільській фермі в Нижній Австрії, борючись із хворобою легень.

У червні 2018 р. письменниця повідомила, що більше не писатиме дитячих книжок через свій похилий вік і через те, що перестала розуміти сучасних дітей, які проводять багато часу за смартфонами.

Роман «Маргаритко, моя квітко»

Мисткиня зосереджувала увагу на історіях звичайних людей і свідомо не закладала у свої твори виховного ефекту. Однак її книжки торкаються проблем самотності, пошуку власної ідентичності, підліткової кризи смислів, подружніх проблем батьків та їхнього впливу на дітей. Однією з найактуальніших тем її творів є опір зарозумілості, гнобленню та несправедливості в усіх проявах. Відкритість письменниці, тонке розуміння людської психології, оптимізм і вміння дивитися на все з гумором забезпечили успіх її книжок насамперед серед дітей і підлітків у всьому світі.

Твори К. Нестлінґер забарвлені повсякденною віденською мовою, місцевим діалектом. Перекладачка Ольга Сидор передає цю особливість стилю за допомогою поширених галицьких висловів.

Оригінальна назва оповіді про пухкеньку дівчинку, яка шукає себе, – «Гретхен Закмаєр». Складається вона з трьох книжок, а назва останньої – «Гретхен, моя дівчинко». Ольга Сидор переклала ім'я більш звично для українського читача – «Маргаритко, моя квітко». Перекладна назва досить влучна своєю символікою: образ дівчини-квітки як окраси чоловічого життя.

У німецькомовному культурному середовищі асоціацій більше. Ім'я Гретхен (пестлива форма від Маргарита) тісно пов'язане з образом дівчини, яку звабив і покинув з дитиною Фауст, головний герой однойменної трагедії Й. В. Ґете. У широкому сенсі Гретхен – образ жінки, голос якої не має ні ваги, ні сили в суспільстві, що живе за «чоловічими» правилами, а вона є жертвою їхніх гендерних стереотипів мислення, банальних уявлень про чуттєвість і власницької поведінки.

Героїня Нестлінґер – цілковита протилежність своїй літературній попередниці. Вона, спочатку слухняна і безмовна закомплексована дівчина, стає особистістю, голос якої звучить спокійно і впевнено. Маргарита спромоглася не стати жертвою чоловічої поведінки: протестує проти обмеженості батька, вважає негідним використовувати себе як розвагу Флоріану та Конні, не дозволяє ревнивому Гінцелю її «приручити» і зробити залежною.

Зовні здається, що Маргарита – дівчина, яка розривається між почуттями до двох симпатичних їй хлопців. Насправді вона робить уроки

над помилками своєї матері і вчиться ставити себе на перше місце, не загубити свій голос серед сподівань інших, мати власний простір і бути чесною перед усіма. Вона не боїться залишитися одна, бо навчилася не боятися бути собою.

Фінал твору відкритий. Ми не знаємо, як складуться стосунки героїв надалі. Але розуміємо, що ні Маргарита, ні Гінцель не будуть такими, як раніше.

Занурteся в текст цієї чудової книжки і поміркуйте, наскільки ви рішучі, щоб робити сміливий вибір, відповідати за нього і не боятися помилок. Бо кожна помилка – це досвід дорослішання і водночас шанс виправити все на краще.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як період дитинства Крістіне Нестлінґер міг вплинути на її творчість?
2. Назвіть щонайменше три причини, чому книжки Крістіне Нестлінґер вважають особливими й чому вони знаходять відгук у читачів.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Підготуйте повідомлення про книжки К. Нестлінґер, які вийшли друком українською мовою.

МАРГАРИТКО, МОЯ КВІТКО

(скорочено)

Частина І. МАРГАРИТА ЗАКМАЄР

Родина Закмаєрів складалася з п'яти осіб: Маргарити-Марії Закмаєр, її мами Елізабет, тата Егона, дванадцятирічного братика Гансика і шестирічної сестрички Меді.

Мама була домогосподаркою, а батько – прокуристом [1] макаронної фабрики, чим він надзвичайно

[1] **Прокури́ст** – довірена особа, що має право укладати торговельні угоди, комерційний директор фірми.

пишався. Усі Закмаєри полюбляли смачно поїсти і мали зайву вагу, тож сусіди при кожній нагоді кепкували з них. Сусідський хлопчина Конні вигадав називати їх «Заки-Рюкзаки», його веселили повні люди, яких він називав іще «грубасами». А Закмаєри ставились одне до одного зі зворушливою ніжністю і навіть вічне нудження-марудження малої діставучки Меді зносили без особливих нарікань.

На початку цієї історії Маргариті було чотирнадцять років, вона мала сірі, мов галька на березі Дунаю, очі, волосся кольору спанієля і малесенький дитячий носик, який мав звичку принюхуватися до всього. Маргарита потайки читала романи про життя аристократів. Задумавшись, вона жувала пасмо свого волосся і чухала живіт, хоча він не свербів. При зрості 160 сантиметрів вона важила понад 64 кілограми. Вона вигадувала хвороби, щоб отримати звільнення від уроків фізкультури, де почувалася некомфортно. Мама без вагань писала ввічливі записки учительці й виправдовувалася: «Зрештою, кому ж, як не нам, знати, як то воно буває! У нас, грубасиків, комплекс меншовартості! Хіба ж ми винні? Добра була б із мене мати, якби я не захищала свою доню!».

Мама кохалася в куховарстві й частенько пекла для родини смачнющі торти та тістечка. За прикладом шкільної подруги Марі-Луїзи вона вирішила схуднути, сіла на дієту і робила гімнастичні вправи. Та найбільшим шоком для всіх стало мамине рішення працювати прибиральницею у старого пана придворного радника Майзенґаєра. Вона вирішила самостійно заробити грошей на навчання і стати соціальною працівницею. Найбільше це обурило її чоловіка, який вважав, що справа дружини – сидіти вдома і забезпечувати йому та родині комфорт.

Маргарита запитала себе: чому, коли Флоріан Кальб, її однокласник і перший красунчик, на думку багатьох дівчат, глузує, її поймає не гнів, а сум. І зробила висновок, що серце її належить Флоріанові Кальбу! Вона закохалася!

Ґабріела, однокласниця Маргарити, запросила її на день народження. Друзі Ґабріели не зі шкільного кола були, на думку всіх, «типами»: один гладко голив голову, другий одягався в чорне і мав на щоці тату метелика, дівчина копіювала відому кіноактрису, інша одягала дивну перуку. Але ці неформали подобалися Маргариті, бо вони ні до кого не чіплялися, не глузували із зовнішності та не змушували курити чи випивати на вечірках.

Флоріан Кальб зовсім не вписувався в Ґабріелину тусівку і вважав її друзів огидними. Але його запросили, бо він дружив із братом Ґабріели. На тій вечірці юнак безуспішно упадав за Доріс, яка його ледь терпіла. Для сміливості присьорбуючи віскі, яке самовільно взяв із бару Ґабріелиного батька, Флоріан напився, мов чіп. Ґабріела попросила Маргариту якось допровадити його додому. Найбільше Маргариті хотілося втекти від сорому, але почуття перемогли. Зібравши всю волю в кулак, вона дотягла хлопця до його домівки.

Флоріан тиждень не ходив до школи, так йому було зле. А потім зателефонував Маргариті, подякував і попросив принести, поки вдома немає батьків, списати домашні завдання з математики за тиждень відсутності. Коли дівчина, нахилившись, пояснювала незрозуміле, її бюст ненавмисне ліг Флоріанові на плече. Хлопець почервонів і запропонував, щоб краще Маргарита сіла поруч. Але крісло було дуже старе, ніжки підвернулися, і вони опинилися на підлозі. Коли дівчина спробувала визволитися з випадкових обіймів, Флоріан став її цілувати. Маргарита часто уявляла свій «перший поцілунок» і була розчарована, що її не охопило глибоке чи могутнє почуття, як це описували в романах.

Флоріан сказав, що тепер вона його дівчина, і попросив про це мовчати, бо не хоче пліток. Але сам не втримав язика за зубами. Коли Сабіна спитала Маргариту, чи це правда, що вона цілувалася з Флоріаном і що той мацав її за груди, дівчина не змогла стримати сліз. Удома вона поділилася з мамою своїми почуттями. Мама з обуренням спитала, чи не помилилася Маргарита у виборі.

РОЗДІЛ 5,

який читач, якщо його цікавлять самі лише напружені кульмінації, спокійно може пропустити, оскільки тут змальовано тільки послідовний розвиток подій і загрозливе загострення ситуації

Маргарита «заглибилась у себе», намагаючись зрозуміти, чи йдеться тут про «справжню» любов до Флоріана, чи про «помилкову». Аж тут раптом задзвонив телефон, і Гансик повідомив, що з нею хоче говорити якийсь Кальб. Дівчина була рішуче налаштована сказати, щоби Флоріан дав їй спокій і що він для неї вже не існує. «Він не встигне нічого пробелькотіти у відповідь, – подумала Маргарита, – а я вже покладу слухавку! Я йому покажу, цьому писькові собачому!». Маргарита не встигла висловити всю свою зневагу, як Флоріан повідомив, що стоїть у телефонній будці перед Маргаритиним будинком, що в нього немає вже монет, і тому чекає, щоби дівчина негайно спустилася до нього. Розлючена Маргарита вибігла з квартири. Зараз вона покаже Гансикові, що вона не якась остання мимра, котрій нормальний хлопець уже й побачення не може призначити!..

«І Флоріанові, – подумала Маргарита, – от йому я вже точно покажу! Я йому скажу в обличчя все, що мала сказати по телефону, якби він мене вислухав! Може, так воно і краще! До холодного голосу можна додати ще і крижаний погляд! Та я його просто змішаю з болотом!».

Хоча Маргарита і підготувала своє речення, і набрала повітря, та Флоріан знову виявився прудкішим. Не встигла Маргарита до нього підійти, як він уже гукав:

– Ну, нарешті! Чого так довго? Я вже зачекався! Думав, що ти не прийдеш! Постановив собі порахувати до ста і йти геть!

Маргарита підійшла до Флоріана. Вона була майже на голову нижча за нього. Їй не подобалося, що доводиться дивитися на хлопця знизу вгору. Коли поглядаєш на когось зверху вниз, можна вкласти в погляд набагато більше зневаги.

– Що з тобою? – спитав Флоріан і поклав Маргариті руки на плечі.

– Забери лапи! – прошипіла вона. Флоріан забрав руки з Маргаритиних плечей і запхав їх у кишені.

– Це через твоїх старих, так? – спитав він. – Вони можуть нас побачити?

Не варто навіть намагатися, вирішила Маргарита, пояснювати Флоріанові, що її тато з мамою не належать до таких моралістів і ретроградів, котрі зчиняють вереск, щойно якийсь молодик покладе лапи на плечі їхній доньці. Вона хотіла нарешті позбутися свого першого речення. Та раптом виявилося, що вона його забула. Тому вона вимовила єдиний шматок фрази, який іще могла згадати.

– Ти підла свиня! – сказала вона. І тут їй пригадалось усе речення, але навспак: – Я більше нічого не хочу про тебе чути! Тому я вийшла!

Маргарита вже хотіла йти додому. Головне ж було сказано! А про деталі, напевно, ліпше було не починати, бо вона відчула, що її очі знову наповнюються слізьми.

– Я тільки Александерові Гюберлю трохи натякнув. А більше справді – нікому нічого, – сказав Флоріан, – а інші, можливо, щось трохи підслухали. Це – єдине пояснення.

– Я тобі не вірю, – сказала Маргарита. – Ти брешеш!

– Не брешу, – вигукнув Флоріан. – Клянуся тобі, це правда!

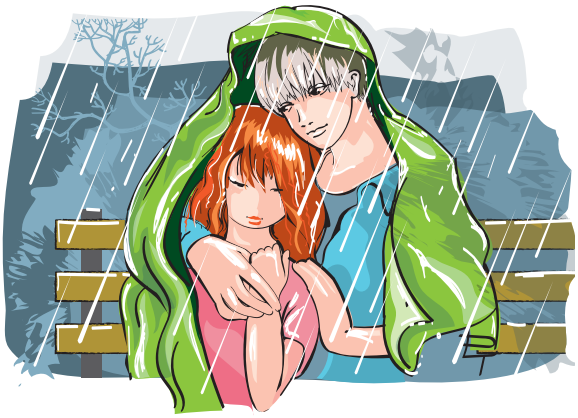
Маргарита зітхнула. Дуже тихо і дуже сумно, бо вся ця розмова з Флоріаном була надто складна, надто заплутана, і вона відчувала, що не може бути з ним по-справжньому відверта. Було би чесно сказати йому: «Я дуже сумна і дуже розлючена, бо ти мене зовсім не любиш, і тому я теж намагатимуся тебе не любити!». Але ж не можна таке говорити, якщо тобі чотирнадцять років, і ти затовста, і найнайнайперший раз у житті закохана. Маргарита не почувала в собі сили навіть для того, щоби довести Флоріанові, як він забрехався. Вона мусила би сказати: «Брешеш! Зі самого лише натяку Гюберль не дізнався би, що ти мацав мене за груди!». Однак їй було ніяково говорити з Флоріаном…

Оскільки Маргарита не могла розповідати про свої справжні почуття і наводити справжні аргументи, вона обмежилася тільки тим, що дорікнула Флоріанові за балакучість:

– Ти ж сказав, що все має бути в секреті! А сам таляпаєш язиком!..

Раптом розмову перервала злива. Велетенськими рясними краплями почав періщити дощ. Маргарита скинула плащ і натягнула його на голову, як намет.

– Пусти й мене, – попросився Флоріан, і Маргарита вирішила, що в неї нема підстав відмовити однокласникові у більш-менш сухому місці під плащем. Вона підняла свій «дашок» і впустила під нього Флоріана.

Хлопець міцно притулився до Маргарити, і вона помітила, що їй це не неприємно. На коротесеньку мить у її голові навіть майнула фатальна думка: «Байдуже, бреше він чи ні, найголовніше, що зараз він поряд!».

У плащі-наметі Маргарита почувала себе дедалі ліпше. Тут було тепло і темно. Флоріан загорнувся у плащ і обняв Маргариту. Важко сказати, чи з любові та прихильності, чи просто тому, що інакше йому не було би куди подіти під плащем руки. Так чи інак, а Маргарита схилялася до того, щоби вважати ці обійми виявом прихильності…

– Тобі не холодно? – запитав Флоріан. Він спробував притиснути Маргариту до себе ще трішечки міцніше, а оскільки робив це обіруч, то кінчики плаща, які він тримав однією рукою, вислизнули з його пальців, плащ зісковзнув, і голова Флоріана опинилася під зливою. Маргаритина голова, яка була набагато нижче, залишилася під плащем. Тільки кілька спанієлевих кучерів визирали з-під нього.

– Залазь назад, – гукнула Маргарита, – бо змокнеш, як хлющ.

– Ні! Так класно! – Флоріан майже кричав, а до Маргарити в її намет, по якому періщив дощ, долинало тільки якесь невиразне бурмотіння.

Так вони і просиділи на лавочці, міцно притулившись одне до одного, аж поки не скінчився дощ. Після цього вони були такі мокрі, ніби їх щойно виловила з Дунайського каналу служба порятунку.

– Гарно було, – сказала Маргарита.

Флоріан кивнув. Він витер руками мокре волосся, яке прилипло йому до голови, мов шапочка. Маргарита струсила свої спанієлеві кучері. З них на всі боки посипалися бризки.

– У тебе гарне волосся, – сказав Флоріан. – Як у Ванесси Редґрейв [1].

Почувши такий комплімент, Маргарита зніяковіла, а оскільки їй здавалося, що зніяковіло стояти справляє краще враження, ніж зніяковіло сидіти, вона підскочила.

[1] **Ванесса Редґрейв** – британська акторка театру та кіно, володарка «Оскара».

Характерною ознакою мокрої наскрізь футболки є те, що вона прилипає до тіла. Кожна зморщечка шкіри, кожна ковбаска сала і, звичайно ж, пипки грудей видніються під нею так, ніби ти гола.

– Віддай мені мій плащ, – попросила Маргарита. Флоріан зазначив, що Маргариті не слід одягати плащ, бо мокрий плащ неприємно вбирати на мокру сорочинку, тіло починає парувати, і можна легко підхопити застуду. Проте Маргарита наполягала на тому, що хоче негайно вбрати плащ.

– Бо інакше я змерзну, – злукавила вона.

– Та ж зовсім не холодно! – здивувався Флоріан і висловив припущення, що, можливо, в неї вже починається застуда... Промовляючи це, він уважно приглядався до Маргарити, причому в такий спосіб, який у романах із життя аристократів часто окреслювали словами: ВІН РОЗДЯГАВ ЇЇ ПОГЛЯДОМ. Маргарита простягнула руку по плащ.

– От побачиш, – сказав він, – ти точно захворієш. І чого ти така вперта?

Маргарита одягнула плащ і знову стала почуватися набагато впевненіше.

– Я мушу йти додому, – пробурмотів Флоріан. – До мене має прийти репетитор із англійської. Старий зануда приходить рівно о четвертій!

Він стурбовано зиркнув на годинник.

Маргарита кивнула.

– Ну, то бувай! – гукнув Флоріан і помчав.

Маргарита подивилася йому вслід. Вона схрестила руки на грудях і зітхнула. Тепер знову нічого не зрозуміло! Брехун він чи все-таки ні? Вона йому таки подобається чи не подобається? А їхня любов усе ще таємна чи вже ні? Маргарита повільно попрямувала до виходу з парку. «Але щоби там не було, – подумала вона, – ми не посварені!».

Дівчина розказала мамі про Флоріанові відмовки та побрехеньки. Але про те, що їй сподобалось під дашком плаща-намету, промовчала. На мамину думку, Кальб повівся нечесно: йому хочеться цілуватися, але він не хоче визнавати перед іншими її своєю дівчиною. Маргарита зраділа, що мама розуміє все й переживає через неї. Вона замислилася, чому між батьками останнім часом почалися сварки. Маргарита припустила, що вони з роками втратили любов.

РОЗДІЛ 6,

у якому Маргарита не лише бачить погані сни, але і загалом почуває себе досить паскудно, що суттєво впливає на її розпорядок дня

Тієї ночі Маргарита страшенно погано спала, а коли прокинулась, бліда, запухла, з колами під очима, ледве виповзла з кімнати. Мама вирішила, що Маргарита застудилась. А батько став звинувачувати маму, що вона геть занедбала дітей через того радника. У Маргарити не було температури. Вона запевнила маму, що просто відіспиться, поки та сходить на роботу.

Маргарита згадала про свій старий альбомчик. Учителька праці гарним почерком написала Маргариті в ньому: ЯКЩО ХОЧЕШ ЧОГОСЬ ДОСЯГТИ В ЖИТТІ, МУСИШ УМІТИ ЧАСОМ ЗАБУВАТИ ПРО ВЛАСНІ ПРИНЦИПИ!

Маргарита процитувала вчительку праці. Здавалося, на маму ця сентенція справила неабияке враження. Вона обережно поцікавилась:

– І тобі це не видається смішним?

– Ні, абсолютно ні! – Маргарита підбадьорливо кивнула мамі. – Ніхто не зобов'язаний створювати собі в житті додаткові труднощі!

При цьому вона позіхнула і подумала, що цю мудрість варто було би застосувати й до самої себе.

- Прокоментуйте запис в альбомі. Чи доцільною є порада?
- Чи є такі життєві принципи, які не варто відкидати?

Маргарита прокинулася близько десятої, вирішила почитати якийсь роман. Довелося йти в пункт книжкового обміну, але там було зачинено. Тоді вона купила яблуко і подалася в парк посидіти на лавочці під сонечком. Там до неї підсів той тип із метеликом на щоці. Тільки тепер його голова була гладесенько поголена, а на маківці стирчав чорний жмуток волосся. Як розтріпаний пензлик, який вмочили в руду фарбу. «Здоров, Маргаритко, моя квітко», – привітався тип із метеликом. Маргарита задумалася, як його звати, мабуть, Олаф. Тип відповів, що він – Гінцель. Вони їли яблуко, грали на губній гармонії. Гінцель запросив її на каву у «Ваксельберґер». Маргарита подумала, що хлопець теж прогулює уроки. Ніби прочитавши її думки, Гінцель почав розповідати про себе і своїх батьків. Маргарита спробувала уявити «старих» Гінцеля, але їй забракло фантазії.

Жоден із відомих їй видів, типів і ґатунків татів і мам не пасував до такого синочка, як Гінцель. Маючи такого нащадка, вони або застрелилися би самі, або застрелили би його.

РОЗДІЛ 7,

у якому ситуація в родині Закмаєрів стає дедалі напруженішою, а Маргарита, зовсім того не бажаючи, загострює її ще більше

Повернувшись додому, Маргарита застала Гансика, який розклав за письмовим столом свою колекцію пташиного пір'я. У школі він почувся недобре, бо зранку, крім булочок із медом, уклав цілого оселедця. Його знудило, і директор вирішив негайно відіслати Гансика додому. Телефонували до Закмаєрів додому, але ніхто не відповів, тоді секретарка зателефонувала на фабрику пану Закмаєру і повідомила: він має двох смертельно хворих дітей. Одна дитина лежить без опіки вдома, не маючи сили підійти до телефона, а друга – хрипить біля неї в секретаріаті.

За п'ятнадцять хвилин пан Егон був у школі. Усі запевнення Гансика, що все гаразд, він ігнорував. Не заставши нікого вдома, пан Закмаєр розлютився і зірвав зі стола скатертину на підлогу, побивши посуд. А коли прийшли мама з Меді, він почав на них кричати. Тоді мама сказала, що вона розлучиться з ним, і, забравши Меді, пішла до Марі-Луїзи. Маргариті вона залишила лист, у якому повідомила, що має намір розлучитися з батьком і що увечері прийде поговорити про все. Гансик не хотів розмовляти з мамою, бо вона підла. Маргарита заперечила, що навпаки, це тато – впертий віслюк. А Гансикові не варто повторювати дурниці услід за татом. Якщо мама хоче бути струнко, заробляти гроші й вчитися, то її справа. І це зовсім не означає, що вона підла! Маргарита дивувалася: звідки в Гансика взагалі такі ідеї?

– А тепер слухай мене, Маргарито, уважно, – сказала мама, пройшла до кухні й сіла за стіл. – Ти мусиш мені повірити: я роблю це все не тому, що здуріла, чи стала істеричкою, чи ще чомусь!

Маргарита кивнула.

– Або до тата повернеться здоровий глузд, – провадила далі мама, – або він залишиться таким самим впертим! Але якщо я і далі буду його обслуговувати і дозволяти сідати мені на голову, в нього не з'явиться нагоди взятися за розум!..

– А скільки часу потрібно буде татові, щоби взятися за розум? – Маргарита шморгнула носом і пошкрябала живіт так, ніби його покусали комарі. – Я маю на увазі, як довго, бабуся і все... – Маргарита зітхнула і замовкла. Те, що вона хотіла знати, було не дуже легко сформулювати. Але, здавалося, мама її зрозуміла.

– Якби тут не було бабусі, – сказала вона, – якби йому довелося самому давати собі раду, то це, напевно, потривало би недовго. А так... – Мама кинула злісний погляд. – Так у нього знову є все, що потрібно для його прекрасного спокійного життя!

Раптом у дверях з'явився тато. Роблячи вигляд, що на кухні нікого немає, він налив собі пива й поволі рушив назад. Уже на порозі він запитав: «Ти вже передумала чи прийшла забрати решту своїх лахів?».

Мама спробувала пояснити татові, що таке ставлення до неї неприпустиме, адже вона має право працювати і мати власні гроші, розвиватися як особистість. Це нормально, коли чоловік допомагає дружині, а не перетворює її на домогосподарку, яка обслуговує його інтереси. Але батько не слухав, тим паче, що на кухню з цікавості завітала бабуся.

Бабуся відкрутила кран із теплою водою і почала шурувати й без того чисту мийку. Але тут пролунав дзвінок. Це прийшов Гінцель перепитати, чи Маргарита не надумала зайти до нього в гості на вечірку.

Маргарита промимрила: «Не знаю». Та мимрила вона так тихо, що її точно ніхто не почув. До того ж у цей момент тато закричав:

– Не має значення, що хоче чи не хоче моя донька! Дорогенький, уже дев'ята година! У цей час вона з дому не вийде! А з таким, як ти, вона взагалі не вийде з дому! Чуєш, ти?

– Це було достатньо голосно, – сказав татові Гінцель. І, звертаючись до Маргарити, додав:

– Вибач, я не знав, що тебе тут стереже такий мухомор.

Тато підскочив до Гінцеля і простягнув руку, вказуючи на двері:

– Геть! Геть звідси! Негайно!

Гінцель зацікавлено і трішки співчутливо подивився на тата, котрий став червонющий, як буряк.

– Раджу вам звернути увагу на ваш тиск, шановний! – сказав він, повернувся і попрямував до виходу. Маргарита подивилася йому вслід. Зачиняючи за собою двері, він обернувся і кивнув їй. Маргарита так і залишилася стояти спиною до кухні й подумала: «Ой, що зараз буде?». Їй не довелося чекати довго. Вона відчула в себе на плечі татову руку. Рука міцно схопила її і розвернула.

– Хто це був? Що він від тебе хоче? Чого він сюди приходив? Що ти маєш спільного з цією мавпою? Відповідай негайно!

Тато верещав так голосно, що Маргарита злякалася за свою барабанну перетинку і прикрила вухо рукою. Тато, можливо, тому, що в нього і справді був войовничий настрій, потрактував Маргаритин жест як захисну реакцію на загрозу ляпасу.

Він відпустив її плече, відступив на крок назад:

– Холера, та не роби ти такий вигляд! Я ж тебе ще в житті не бив!

Тоді він звернувся до мами:

– Може, ти мені скажеш, хто була ця ненормальна мавпа?

Мама вирвала з нотатника картку з номером телефону, простягла її Маргариті, а татові відповіла:

– Я не бачила тут жодної мавпи. Мавпи – в зоопарку. А я там вже давно не була.

– Припини свої ідіотські жарти! – обличчя тата червоніло все більше. – Ти ж прекрасно розумієш, що я маю на увазі цю татуйовану мавпу з цією, цією, цією жахливою штукою на черепі!

Мама знизала плечима:

– Нормальний – ненормальний... Яке це має значення. В одного – пензлик на черепі, в іншого – вуса під носом. Мене це не обходить!

Тато заступив їй дорогу.

– Ти вважаєш, що це стильно, так? Це пасує до твого нового стилю життя? Коли твоя дочка водиться зі всілякими нікчемами, неробами, паскудами і покидьками?! – кричав він.

Мама постукала себе по чолі, похитала головою і спробувала протиснутися між татом і холодильником. Тато простягнув руку і перекрив нею мамі дорогу, як шлагбаумом. Мама спробувала її відсунути, але їй не вистачило сили.

– Ти звідси не вийдеш, – просичав тато.

І тут мама стала татові на ногу. Маргарита це точно бачила: спочатку вона повільно-повільно підняла ногу, повернула її так, аби підбір потрапив татові на пальці, з силою стала і ще й підкрутила. Тато заревів, зігнув руку в лікті, його пальці мимоволі ковзнули по маминому обличчю, бабуся зойкнула: «Заради Бога! Ви ж не будете битися! Це ж ненормально!». Мама відштовхнула тата і вибігла в коридор.

Маргарита відчула, що в неї шалено голосно б'ється серце. Вона побігла за мамою, стала поряд із нею.

Маргарита заявила, що коли її не пустять із мамою, то вона втече сама і ніколи вже не повернеться. Погроза подіяла.

РОЗДІЛ 8,

це ще не кінець історії, оскільки для живих людей
життя не зупиняється, а в цій книжці
живими залишаються, звичайно ж, усі герої

Минув місяць, відколи мама з Маргаритою і Меді переїхали до Марі-Луїзи. Гансик уперто залишався з батьком і навіть не хотів розмовляти з Маргаритою. Мама працювала в радника і склала іспити до соціальної академії. Марі-Луїза виступала за «розлучення» і вважала, що тато мусить повністю утримувати маму, поки вона буде вчитися. А мама взагалі не хотіла від тата нічого, їй було неприємно з ним сперечатися за гроші. Маргарита зробила цікавий висновок, над чим раніше не замислювалася. Зіставивши усе, вона зрозуміла, що її мама раніше не змогла продовжити навчання, бо, закінчуючи школу, вже була вагітна.

А ще Маргарита з Гінцелем часто гуляли в парку і музикували дуетом: на губній гармонії та сопілці. Часом вона заходила до нього в гості. Свою квартиру – а в ній були одна кімната, коридор, туалет і кухня – Гінцель пофарбував у чорний колір. Включно з підлогою. На честь Маргарити він запалював у кімнаті дві свічки, і, сидячи по-турецьки на смугастому чорно-білому матраці, попиваючи чай і балакаючи про те про се, дівчина уявляла собі, що навідалась у такий собі затишний родинний гробівець.

Спочатку перед такими гробівцевими візитами Маргарита ламала собі голову над питанням, що робити, коли раптом Гінцелеві на смугастому матраці спаде на думку почати обніматись і цілуватися. Найбільше, що її непокоїло, були Гінцелеві зуби з надщербленими та коричневими краями. Вони переважували і його приємну, товариську манеру поведінки, і почуття гумору, і меткий розум. Отож Маргарита так нічого і не вирішила щодо «перспективи цілуватися з Гінцелем», але в цьому й не було потреби, бо він не робив жодних спроб...

І ще дещо змінилось у Маргаритиному житті... Не те щоби Флоріан їй уже не подобався. Ні, вона все ще вважала його, принаймні візуаль-

но, дуже привабливим. За цей час вона тричі зустрічалася з ним у парку на лавочці. Однак Флоріанові, на жаль, окрім пестощів, не спадало на гадку нічого цікавого. А такого приємного відчуття, як тоді під плащем, у Маргарити вже не виникало. Вона й сама помітила, що з більшим задоволенням проводить вільний час у «Ваксельберґері» або вдома в Гінцеля, граючи з ним дуетом на губній гармонії та сопілці й мирно балакаючи про «паскудне життя».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які основні проблеми Маргарити ви можете визначити на початку роману?
2. Схарактеризуйте батьків Маргарити. Як їхні дії та ставлення впливають на дівчину?
3. Складіть: а) «Коло інтересів» родини Закмаєрів; б) Сімейний кодекс родини Закмаєрів.
4. Які стосунки в Маргарити з однокласниками, з її братом і сестрою? Чи є ці стосунки типовими для підліткового віку?
5. Які зовнішні конфлікти (наприклад, з однолітками, учителями, батьками) переживає Маргарита?
6. Які внутрішні конфлікти (боротьба із собою, невпевненість, сумніви) долає головна героїня?
7. Виберіть будь-якого персонажа роману і складіть короткий діалог (5–6 реплік із кожного боку) між ним і Маргаритою, який міг би відбутися, але його немає в книжці. Діалог має розкривати їхні стосунки або ставлення до певної ситуації. Наприклад, розмова Маргаритки з батьком після чергової сварки.
8. Як роман розкриває тему «першого кохання» або симпатії в підлітковому віці? Чи правдиво це показано?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Прочитайте наступну частину роману і визначте коло проблем, з якими стикається родина Закмаєрів.
2. Укладіть порадник, як позбутися комплексів щодо особистісних рис.

Частина II. МАРГАРИТА І КЛОПОТИ З ГАНСИКОМ

Маргариті уже 15 років, її зріст 166 см, а вага 53 кілограми. Відтоді, як мама перейшла жити до подруги Марі-Луїзи і забрала з собою Маргариту та її меншу сестру Меді, на вихідні до Егона і Гансика приїжджає бабуся: варить, пече, смажить і заморожує страви на наступний тиждень.

Маргарита була б задоволена життям, якби не Гансик. Він «не подужав» переїзд мами, Маргарити і Меді. Хопець пожирав неймовірну кількість харчів, запивав усе це лимонадом, сяк-так учився, і всі бачили, що з ним не все гаразд.

РОЗДІЛ 2,

у якому Маргарита не може дати стільки любові, скільки від неї вимагають, і робить відкриття, яке не має нічого спільного з коханням

[1] В австрійській школі п'ятибальна система: найкраща оцінка – 1, найгірша – 5.

■ Чому саме кав'ярня стає улюбленим місцем Маргарити?
■ Чи є це втечею з власного дому, що вже не є таким?

Маргарита часто робила уроки в кав'ярні «Ваксельберґер». Їй це подобалося, вона мала добрі оцінки і середній бал 1,6[1]. Вона замовляла мінералку і сиділа тут годинами. Гінцелева бабуся виділила йому велику суму, щоб той звів татуювання, бо з ним ніколи не зможе стати ні адвокатом, ні дипломатом, ні головним лікарем. Маргарита теж радила позбутися метелика, бо Гінцель змінив імідж. Торік він ходив запнутий у чорну шкіру, із наїжаченою чорною щетиною на черепі, увінчаною жмутком, фарбованим на червоно. Та приблизно пів року тому Гінцель став носити круглі нікелеві окуляри і черевики на шнурівках, прадідові смугасті штани на шлейках зі шкіряними петлями, замість нормальної сорочки – чоловічу сорочку початку XX століття з мотузяними ґудзиками та гаптуванням, а зверху – в'язану камізельку. Гінцель відростив волосся, зробив проділ посередині й мав тоненькі вусики, закручені кренделиками. На думку Маргарити, метелик на щоці видавав те, що Гінцель раніше був зовсім інакший. Але Гінцель вважав, що кращий спосіб витратити ці гроші – квитки на Тенериф[2] для них із Маргаритою, де можна відпочивати аж два місяці. Дівчина заперечила, адже вона має ходити до школи. Гінцель закинув, що Маргарита занадто розсудлива.

[2] **Тенери́фе** – найбільший із Канарських островів, відомий іспанський курорт.

Маргарита дорікнула йому, що в неформала він тільки бавиться. Для того, хто виріс із покоївкою та служниками, пожити в однокімнатній квартирі з туалетом на поверсі – просто таке собі дивацтво, щоби не було нудно. Такий, як він, може собі дозволити бити байдики, вдавати з себе тусовщика і плювати на гроші.

Маргарита лише зі злості наводила такі несправедливі аргументи. Вона знала, що Гінцель зневажав свою родину і що нічого його не ображає так, як припущення, що рано чи пізно він стане цілком пристосованим членом цього клану.

– Хай там як, а колись ти отримаєш спадок, – докинула Маргарита, щоб остаточно добити Гінцеля. – І вже тільки сама та частка, яку вони тобі зобов'язані дати за законом, зробить тебе багатим! Людина, котра колись отримає такий спадок, може легко сказати, що їй начхати на школу й оцінки, весь отой стрес і решту паскудних речей! На твоєму місці я би теж так зробила!

Маргарита замовкла, втомлена довгою промовою. «Так йому і треба, – подумала вона задоволено, – тепер він має про що поміркувати! Тепер він залишить мене у спокої!».

Гінцель подивився на Маргариту, погладив вказівним пальцем свого метелика і сказав:

– Ти мене просто не любиш, от у чому проблема!

Маргарита не відводила очей від стіни. Вона почувалася безпорадною. Те, що Гінцелеві хотілось, аби вона його любила, вона збагнула вже деякий час тому. От тільки їй не було зрозуміло, чи можна було назвати ту прихильність, яку вона до нього почувала, «коханням».

Гінцель їй подобався. Він був її найкращим другом... На початку їхньої дружби Маргарита думала, що не хоче цілуватися з ним тільки через його зуби. Вона бридилася його коричневих різців із надщербленими краями. Та уже кілька місяців, як на місці гнилих зубів у Гінцеля з'явилися білі коронки, а Маргарита все ще не почувала жодної потреби цілуватися з ним. Та за останні тижні Гінцель змінив свою поведінку. Не те щоби він ліз обніматись і цілуватись. Але майже при кожній зустрічі він питав Маргариту, чи вона його любить, або стверджував, що вона його не любить...

– Чому ти не можеш просто визнати, що не любиш мене?

– Бо це не так просто, – промимрила Маргарита. – Бо я сама не знаю!

Гінцель забрав руку з Маргаритиного плеча і злісно засміявся.

– Бозю-бозю! – сказав він. – Вона сама не знає! А ти просто згадай свого славнозвісного Кальба, Маргарито! Його ж ти любиш! Якщо ти маєш до мене якісь подібні почуття, то мене ти теж любиш!

– Я не люблю Флоріана Кальба, – сказала Маргарита. – І взагалі ти мене дістав!

Маргарита дізналася, що Гансик подружився з Фройденталером. Вона випадково почула їхню розмову про справи на вихідні і зацікавилася. Маргарита в кімнаті Гансика знайшла якісь дивні записки, підписані «ЧОРНИЙ ХРЕСТ ПОМСТИ», але нічого не зрозуміла. А потім на грип з ускладненнями захворіли всі мешканці Марі-Луїзи, і вона сама злягла з високою температурою. Турботи про хворих узяв на себе Гінцель. Хлопчину полюбили геть усі і навіть почали дослухатися його порад. Хвору Маргариту відвідали тато і Гансик. А що Маргарита через кволість не могла дійти до дверей, їх відчинив Гінцель, який приймав ванну (у його квартирі ванни не було). Батько зробив неправильні висновки і почав кричати, обзивати Гінцеля покидьком за зваблення неповнолітньої. Маргарита сказала, що треба спочатку розібратися, а потім верещати, як псих. А взагалі, батькові не завадило б частіше спілкуватися з ними, тоді він зрозуміє, що Гінцель – не такий, яким він собі уявив. Тато пожалівся на проблеми з Гансиком: він не дає йому ради. Тато спробував зманіпулювати: якщо Маргарита й Меді повернуться до нього, то і мама буде змушена, бо не зможе без них. Він згодний, нехай мама ходить у свою соціальну школу. Маргарита зрозуміла: тато ще не готовий визнати свою неправоту.

РОЗДІЛ 6,

у якому Маргарита не може виправдати сподівань багатьох осіб, і жодна жива душа не дає їй ані розради, ні навіть просто поради

Маргарита надолужувала матеріал, пропущений за дні хвороби, і переписувала страшенно багато сторінок із позичених зошитів. Флоріан запросив її до себе, щоб пояснити незрозуміле. Маргарита вирішила, крім нового матеріалу з математики, обговорити з Флоріаном і їхній «роман», бо він усім розповідав, що вони «парочка». Вона хотіла збагнути, що відбувається між ними, чому вона з ним цілується і як пояснити, чому вона не хоче з ним «ходити». Тому стала кружляти навколо кварталу, поки не виснує остаточну думку.

«Флоріан – безнадійний йолоп, от чому я не хочу з ним “ходити”! – визнала Маргарита після п’ятого кола. – Бо він нічим не цікавиться, бо в нього погляди, як в останнього міщуха, і купа упереджень, як у цветльської бабусі. З ним нема про що поговорити, з ним не можна ні посміятися, ні посумувати. На нього можна просто дивитися». «Дивитись і доторкатись! А мені цього замало», – сказала собі Маргарита. Однак перед під’їздом будинку вона була змушена визнати, що це – лише її власна проблема й аж ніяк не Флоріанова.

Флоріан чекав у відчинених дверях. Він обняв її. Незворушна, як скеля, Маргарита дозволила йому це зробити, а через кілька секунд сказала:

– Облиш! Я прийшла по завдання з математики!

– А мені тепер начхати на ці ідіотські завдання, – прошепотів Флоріан Маргариті у праве вухо. – Я не маю зеленого поняття, як їх робити!

Анітрохи не послаблюючи обіймів, Флоріан затягнув Маргариту в коридор і ногою захряснув за собою двері.

Маргарита спробувала звільнитися, та це їй не вдалося. Флоріан був набагато сильніший за неї. Тоді вона розкрила рот і з усієї сили вкусила Флоріана за шию.

– Холєра! – заволав Флоріан. Він відпустив Маргариту й ухопився за вкушене місце. – Холєра ясна! – сипав він прокльонами. – Ти що, спухла?

– Зовсім ні, – крикнула Маргарита. – Але коли я кажу «відпусти», то саме це і маю на увазі! Якщо я не хочу, то не хочу! Зарубай це, будь ласка, на своєму носі! Я тобі не плюшевий ведмедик!

У Флоріановій кімнаті було доволі темно, за вікном сутеніло. Флоріан продовжував цілунки так інтенсивно, що Маргарита вже без спеціального запрошення добровільно скинула плащ, а потім – річ за річчю – й інший одяг, із застібками якого Флоріан не міг упоратись. Аж тут клацання замка примусило Флоріана завмерти. Предок-Кальб прокрокував повз Флоріанові двері, а тоді почулися різні голоси: очевидно, ввімкнули телевізор. Маргарита стала збирати розкиданий одяг і похапцем одягнулася та вишмигнула з кімнати. Старий Кальб наздогнав її на сходах і хотів зупинити, але вхопив тільки шалик. Маргарита помчала сходами вниз, загубивши по дорозі шапку. На вулиці йшов дощ, віяв крижаний вітер. Маргарита закуталась у плащ і виснувала: «Най його качка копне, яке холерне глупство!». Удома мама помітила негаразди в одязі і зажадала пояснень. Маргарита відверто пояснила, що була у Флоріана і похапцем тікала від зустрічі з його батьком.

– Чи ти вже геть здуріла! – мама підскочила. – Чому саме з ним, із цим лялюсем! Ти ж уже рік тому визнала, що він нічого не вартий! Він же справжнісінький мачо [1]! Самозакоханий нарцис! Гидотний тип!

– Мамо, ти ж бачила Флоріана, може, три рази у своєму житті! – вигукнула Маргарита.

– Але ти достатньо мені про нього розповідала! – закричала мама. – Я ще добре пам’ятаю, як ти страждала! Як він тебе потайки обмацував, а перед іншими тебе соромився! А своїм друзякам розповідав про тебе всілякі свинства! Яке паскудство! Мені треба було його ще тоді відлупцювати!

[1] **Ма́чо** (ісп. macho) – агресивний брутальний чоловік.

– Та це ж позаторішній сніг! – відповіла Маргарита. – Тоді я була товста Маргарита Закмаєр! Будь-хто би мене тоді соромився!

– Гінцель і тоді тебе не соромився, – нагадала їй мама.

Маргарита обмірковувала свої заплутані стосунки з хлопцями. Урешті-решт зробила висновок: їй хотілося би мати хлопця, з вигляду як Флоріан, але щоб мислив, говорив і відчував, як Гінцель. Ґабріела порадила Маргариті зачекати, поки не стане зрозуміло, хто подобається більше.

РОЗДІЛ 9,

у якому ця історія закінчується, а в родинному житті Закмаєрів натомість починається новий період

Мама вирішила повернутися, щоб у Гансика була «здорова родина». Тато надумав перегородити кабінет і дитячу навпіл, тоді у кожного з дітей була б окрема кімната. На якусь мить у Маргарити виникло бажання втекти зі старого-нового дому у «Ваксельберґер» чи ще до когось, хто не має нічого спільного зі «здоровою сім'єю».

До вітальні в'їхав столик на коліщатках, повний тарілок, склянок і пляшок. За ним з'явилися тато, Меді й Гансик.

Маргарита взяла собі повний келих, підняла його і сказала:

– Будьмо, мамо! Будьмо, тату!

Вона зробила великий ковток шампанського і засміялася, а тоді зробила ще один великий ковток і ще раз засміялася.

– Шампанське лоскоче в носі? – спитав тато.

– Ні, – сказала Маргарита, – просто я вирішила, що буду сприймати все з гумором! Справді! Ви що, не бачите, як це все смішно?

Тато спантеличено похитав головою, мама ледь посміхнулася, Гансик дивився перед собою в невизначеному напрямку, Меді сміялася разом із Маргаритою.

– У вас нема почуття гумору, – прохихотіла Маргарита і допила келих до дна.

– Маргарито, а тепер стримайся! – попросив тато.

– Маргарито, не дурій, – сказала мама.

Маргарита припинила сміятися, витерла зі щік сльози сміху, налила собі ще ковток шампанського, підняла келих і сказала, звертаючись до тата і до мами:

– Ні, не бійтеся! Я не здурію! Я залишуся все тією ж спокійною і розважливою Маргаритою! Ручне гальмо ввімкнено! За щасливе майбутнє, пані й пане Закмаєри!

- Чому сміється Маргарита?
- Чи можна її емоційний стан визначити як «сміх крізь сльози»?

Частина III. МАРГАРИТКО, МОЯ КВІТКО

Маргариті-Марії Закмаєр було сімнадцять років, її можна було назвати «дуже вродливою», і вона себе теж такою вважала. Дівчина жила зі своїми батьками, братом і сестрою в «підклеєній» сімейній гармонії. Вона була твердо переконана, що налагодити подружнє життя батьків – цілком марна справа. Але Гансик став «важким підлітком». А що добрі матері не можуть бути щасливі, коли комусь із їхніх дітей

погано, то мама вирішила «залатати» подружжя. Маргарита ж більше була заглиблена у свої інтимні проблеми: вона подобалася двом хлопцям, не мала нічого проти, щоби крутити романи з Гінцелем і Флоріаном одночасно, але обидва були дуже ревниві. Вона намагалася дати лад своїм почуттям і вибрати одного з них. Проте остаточному рішенню перешкоджало насамперед Маргаритине уявлення, буцімто після того, як вона зробить свій вибір, їй треба буде зі своїм обранцем «іти до ліжка». А цього їй зовсім не хотілось.

Маргарита стала завсідницею кав'ярні «Ваксельберґер», де влаштувалася офіціанткою її колишня однокласниця Іксі, яка покинула школу через незадовільні оцінки. Маргарита підтримує її в складних стосунках із хлопцем і навіть допомогла добросердій Іксі повернути частину з того, що завинили її друзі, які пригощалися тут «на борг». Маргарита завжди була при грошах, бо вона вміла ощадливо розподіляти свої кишенькові. А ще вона допомагала Гінцелеві вести його невеличкий та успішний бізнес «Bird Art». Гінцель робив модні аксесуари для заможних дам: майстрував оригінальні прикраси з різнокольорових пташиних пір'їн, як йому підказувало його натхнення. Цю справу він винайшов випадково. У нього не було грошей на подарунок Маргариті, але антиквар захоплено описував капелюшки з пір'я. Тому Гінцель купив у нього коробку різнокольорових пір'їн за ціною пачки цигарок і зробив таку шапочку, що абсолютно незнайомі жінки та дівчата зупиняли Маргариту на вулиці й питали, де можна придбати таку красу. А тоді Маргариті спало на думку, що пір'ям можна прикрашати не лише головні убори, а й будь-які інші аксесуари. Спочатку Гінцель робив прикраси з дружніх почуттів і за мізерні гроші. Та дівчині це не сподобалося, і вона взяла на себе приймання замовлень і фінансовий бік справи. Гінцель захопився новим заняттям і почав пристойно заробляти. Частину виробів навіть брав для продажу модний бутик, виставляючи захмарні ціни, що обурювало Гінцеля. Але Маргарита тепер завжди могла укоськати тих, кому її ціни видавалися зависокими або черга задовгою. Творча робота дуже змінила хлопця.

Отож Маргарита знала вже третій варіант Гінцеля.

Гінцель № 1, той, із яким вона познайомилася три роки тому, був хлопакою в чорній шкірі, з майже налисо поголеним черепом, із якого стирчало одне-єдине, помальоване на червоно, пасмо волосся завтовшки з пензлик для гоління.

Гінцель № 2, той, на якого перетворився хлопець після року знайомства, одягався у стилі «а ля дідусь». Черевики на шнурівках вище від кісточок, шлейки зі шкіряними петлями, нічна сорочка без комірця, з гаптуванням на бортах, смугасті штани та прапрадавній в'язаний светр на защіпці з латками на рукавах. І круглі нікелеві окуляри на додачу.

Гінцель № 3, тобто новий Гінцель, мав підстрижене їжачком волосся, носив рогові окуляри, черевики на грубих підошвах, лляну вим'яту куртку з закасаними рукавами, а під нею – шовкову футболку. І широкі штани з ґудзиками на ширіньці.

Гінцель № 3 навіть пахнув дорогим одеколоном і регулярно відносив свої брудні речі до пральні, а потім навіть їх ретельно прасував. І – що

раніше робив украй рідко – обрізав нігті й чистив зуби! «Життя – це зміни», – говорив він, коли хтось дивувався з його неймовірної здатності до перевтілень. Єдине, що не змінилось у Гінцелевій зовнішності, відколи його знала Маргарита, – це метелик у натуральну величину, витатуйований у хлопця на лівій щоці. Чи Гінцель і справді, як він стверджував, був прив'язаний до цього релікту з того часу, коли ще був неформалом, чи просто боявся процедури видалення татуювання, що, як казали, є дуже болючою, – цього Маргарита достеменно не знала. Та в будь-якому разі Гінцель щиро любив свого метелика і часто ніжно його погладжував.

Батько віддав Гінцелю кімнату, у якій колись давно була швацька майстерня. Маргарита оформила її дуже яскраво, і Гінцель відкрив там офіс і майстерню.

РОЗДІЛ 6,

у якому Маргарита розуміє клопоти Кальба, але не поділяє поглядів Марі-Луїзи

Флоріан Кальб запросив Маргариту на канікулах вирушити разом із ним у подорож Європою на два місяці зі спальником, наметом і посудом. Уже кілька місяців він двічі на тиждень пообіді підпрацьовував помічником продавця у крамниці делікатесів, аби назбирати грошей на дорогу. Батьки дали згоду на подорож, бо хлопець погрожував кинути школу, якщо його не відпустять. Флоріан завбачливо приховав, що запросив дівчину, бо старі Кальби боялися як вогню навіть віддаленого натяку на подібне.

Тож Флоріан Кальб не мав жодних підозр, коли Маргарита брехала йому, що мусить випросити дозвіл у тата. Насправді ж усе було значно-значно складніше. Щоправда, в тата були певні плани на літо, які стосувались і Маргарити. Він хотів разом із дружиною та дітьми полетіти на місяць до Португалії. А на решту канікул збирався відіслати своє потомство до бабусі у Цветль. Однак татові плани – хай би там кого вони стосувалися – не були для Маргарити непереборною перешкодою. Тато не мав звички когось до чогось примушувати. Від цього він уже давно відучився. Маргаритина проблема полягала в тому, що Гінцель теж хотів поїхати з нею у відпустку, і теж на всі два місяці. Він планував пожити на якомусь безлюдному югославському острові.

До цієї проблеми додавалася ще одна! Мамі зовсім не хотілося до Португалії. Тобто їй не хотілося до Португалії з чоловіком і дітьми. Вона мріяла – нарешті! – поїхати у відпустку сама. Байдуже куди! Про це знала тільки Маргарита. Татові мама про це наразі нічого не сказала. Вона все ще не була впевнена, чи може собі дозволити здійснити цю мрію. Як пояснила вона Маргариті, їй треба було спочатку самій для себе вирішити цей конфлікт між обов'язком і бажанням. Маргариті було зрозуміло, що мамина самостійна відпустка означатиме для тата пекельні муки. І що він нізащо не погодиться їхати в Португалію сам із Гансиком і Меді. До того ж Гансик уже протестував проти Португалії.

Сусід Конні запропонував Маргариті з її подругами або хлопцем орендувати один з поверхів будинку, який він винайняв у Греції на літо. Його попередні плани

зірвалися: друзі, з якими він збирався туди поїхати на відпочинок, один за одним відмовилися. Побачивши фото, Маргарита впізнала будиночок – саме той, який запав їй у серце минулого літа, коли вона відпочивала з родиною в Греції. Це був дім її мрії. У голові крутилася лише одна думка: «Я хочу в цей будинок, а що хочуть інші – мене не обходить!».

Маргарита погоджується на пропозицію Конні, навіть не думаючи про витрати, адже це її давня мрія. Вона розмірковує, з ким поділитися цією новиною – з Гінцелем чи Флоріаном. Та врешті-решт повідомляє родину за обідом. Її рішення всіх приголомшило – тато сердиться, а Гансик і Меді вигукують, що не хочуть їхати на відпочинок до Португалії, бо мають свої плани на літо. Обідня розмова переростає в сімейний конфлікт, у якому тато опиняється в меншості. Мама намагається його заспокоїти і пояснює: у цій сім'ї кожен хоче відпочивати відповідно до власних бажань.

- Прокоментуйте думку Маргарити. Чи можна вважати її егоїстичною?
- Символом чого для Маргарити стає будинок?

– А в тебе які бажання? – визвірився на маму тато. – Кажи спокійно, ну, давай! – він підскочив і знову почав бігати взад-уперед між вікном і дверима. – Ну? Вельмишановна хоче з Марі-Луїзою на Північний полюс? Чи самостійно в Нікарагуа? У гарної жінки в дорозі завжди є купа шансів завести нові знайомства!

Мама відхилилася на своєму кріслі назад і, морщачи чоло, спостерігала за татовою біганиною.

– Пардон! Забув! Це ж психотерор! – тато знову гепнувся на канапу.

– Дякую, Закмаєре! – мамине чоло розгладилося. Вона задумливо розглядала свого товстезного чоловіка, котрий відсапувався посеред подушок. – А щоби ти сказав на те, – спитала вона, – якби ми, ти і я, поїхали кудись самі-одні, тобто вдвох? Можливо, в Шотландію? Ти ж давно вже туди хотів.

– Ти і я, тільки вдвох? – тато вирячив очі.

– Що, правда, незле? – мама доброзичливо посміхнулася до спантеличеного тата.

Ця посмішка вколола Маргариту, мов ножем у серце. Вона була не просто доброзичлива, але і жертовна. Ніхто ж, окрім неї, і не знав, що мама мріяла провести відпустку сама-одна, а не сама-удвох.

Флоріан вигадав нову тактику: повернути увагу Маргарити за допомогою ревнощів. Тому на дискотеку, де вона полюбляла бувати, він прийшов у супроводі білявки і цілувався з нею при Маргариті напоказ. Подружки, яких вона намагалася умовити розділити з нею та Гінцелем відпочинок у Греції на чотирьох, відмовилися. А вдома на неї чекав сюрприз. Гінцель почув від її тата, що Маргарита хоче поїхати з Конні до Греції на відпочинок, швиденько попрощався і, мов у воду опущений, забрався геть.

РОЗДІЛ 9,

у якому Маргарита, по-перше, роздратована, по-друге, ламає голову над проблемами, тож, із якого боку не глянь – невеселе життя

Мама віддавна з упередженням ставилася до Флоріана. Вона вважала його «солоденьким тупаком» і «малолітнім лялюсем». Обіцянки доньки Флоріанові були їй не до душі.

– А чого ти, властиво, хочеш? – спитала мама. – Ти хочеш, аби вони обоє поїхали з тобою на Парос? Чи тільки Флоріан? Чи тільки Гінцель? Чи ні один, ні другий?

– Якби я це знала, мамо! – зітхнула Маргарита і почухала живіт.

У понеділок, ідучи до школи, Маргарита прийняла рішення: на великій перерві вона розповість про все Флоріанові. Щоби змусити себе до цієї неприємної розмови, вона наклала на себе кару на той випадок, якщо в останній момент злякається й відступить. «Якщо я йому сьогодні цього не скажу, – поклялася вона собі, – то після обіду три години займатимуся з Гансиком математикою!».

У вівторок на великій перерві Маргарита сказала Флоріанові:

– Вийдімо з класу, я мушу з тобою поговорити!

– О'кей, – погодився Флоріан і потюпав за дівчиною в коридор. Маргарита почала без будь-якого вступу:

– Флоріане, – сказала вона. – Я вирішила. Я не поїду в Європу.

Флоріан не дав Маргариті договорити.

– Не дурій, – сказав він і обняв її, хоча професор Гюбнер, черговий по коридору, стояв тільки за якісь кілька метрів од них. – Мопс – це справді було просто так! Нічого серйозного. Вона мене анітрішки не цікавить!

– Та ж не про це йдеться, – сказала Маргарита і скинула Флоріанові руки зі своїх плечей. – Я просто хочу до Греції. Там є такий будиночок...

– Але клянуся тобі! – перервав її Флоріан. – Мопс мені зовсім не подобається! Та баба мені сто років не потрібна, чесно! – Флоріан був твердо переконаний, що Маргарита гнівається на нього через хуторяночку і хоче покарати, погрожуючи не поїхати з ним у відпустку.

Аж до дзвінка на наступний урок Маргарита намагалася донести до нього свою думку. І тільки почувши, що про відпустку у Греції вже все домовлено зі сусідським Конні, він допетрав, що йдеться не про «сцену ревнощів» і що Маргарита має цілком серйозні наміри. Флоріан почав лаятися, як віденський візник. Він навіть договорився до того, що назвав Маргариту «найдурнішою людиною у світі».

На наступному уроці, а це була англійська, Флоріан кинув Маргариті записку. «ТИ НЕ ПЕРЕДУМАЛА?» – прочитала Маргарита, зім'яла папірець і заперечливо похитала головою. За кілька хвилин до неї прилетіла ще одна записка. Цього разу Флоріан написав таке: «ЯКЩО ТИ НЕ ПЕРЕДУМАЛА, ТО МІЖ НАМИ ВСЕ СКІНЧЕНО!». «Скінчено» він тричі підкреслив.

Маргарита вирвала з блокнота листок, написала: «ЩО ВСЕ?» – склала його і кинула Флоріанові. Флоріан прочитав Маргаритине питання, люто видер із середини свого словничка листок і щось на ньому нашкрябав. Він не помітив, що ззаду до нього наближається вчителька

англійської. Саме в той момент, коли хлопець хотів згорнути своє послання, вчителька вихопила в нього з-за плеча папірчик і, підступно посміхаючись, голосно прочитала: «НАША ЛЮБОВ, ТИ, ДУРНА КОРОВО!».

- Оцініть поведінку Флоріана. Чи є вона коректною?
- Порівняйте, як сприйняли Флоріан і Гінцель новину про будиночок у Греції.

Вона докірливо похитала головою:

– Але ж це речення неповне, шановний пане Кальбе!

Коли Флоріан гнівався, він не фільтрував, хто надається як об'єкт агресії, а хто – ні.

– Це тебе не обходить, – прошипів він, вирвав із рук учительки папірець і подер його на дрібні шматочки...

Після уроку англійської Флоріан підійшов до Маргарити і пожбурив їй на парту червону ручку та зелений годинник...

– Ось, маєш свої дарунки! Від тебе мені нічого не треба! – тоді він розвернувся, пішов на своє місце, витягнув із торби комікс і вдав, ніби його нічого не цікавить так, як дядько Даґоберт і його племінники.

Маргарита вирішила дізнатися, де Гінцель, і пішла в майстерню. Там вона знайшла тринадцять зім'ятих чернеток ненадісланого листа. Кожна починалася словами «МАРГАРИТКО, МОЯ КВІТКО». З них дівчина дізналася, що Гінцелеве серце розбите, бо вона обрала Конні. Тож він подався в мандри світом. Також просив повернути гроші тим, кому не встиг виконати замовлення. Маргариті стало тяжко на душі, і вона написала йому записку:

Любий Гінцелю, я мало в чому впевнена, але в тому, що не люблю сусіда Конні, я не сумніваюся. Тут ідеться про будинок моєї мрії, а не про кохання. І про те, що я не хочу бути м'ячиком між бажаннями та потребами інших людей. І якби ти не втік, то я би тобі все це пояснила. І спитала би тебе, чи поїдеш ти зі мною в будинок моєї мрії. Про те, що я їду в будинок моєї мрії, я сама довідалася тільки в суботу ополудні. Хочеш – вір, хочеш – ні!

І якщо ти, повернувшись, не зайдеш до мене негайно, то я більше не скажу тобі ні слова. Ніколи в житті.

Твоя Маргаритка.

P. S.: Будь ласка, приходь чимшвидше!

Ідея повернути гроші замовникам їй не сподобалась, і вона за Гінцелевими ескізами сама доробила прикраси. А гроші знадобляться Гінцелю після повернення. Флоріан зводив наклепи на Маргариту, але дівчина зрозуміла, що він узагалі не здатний нікого любити, і не йшла на конфлікт, а згодом мудро налагодила мирні стосунки. На Кальба Маргарита не ображалася, та усвідомлювати, що й Гінцель – не менший егоїст, було боляче! Конні зізнався Маргариті, що від нього пішла дівчина, й запропонував їй бути разом, але вона подякувала за почуття і відмовила. Завершення навчального року родина відзначила святковою вечерею, а згодом усі роз'їхалися відпочивати. Коли Конні з Маргаритою дісталися острова, дівчина завмерла – перед будиночком на неї чекав Гінцель.

Переклад Ольги Сидор
Ілюстрації Олександра Коваля

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому Маргарита називає свою родину «гармонією, що тріщить по швах» і «підклеєною гармонією». Завдяки чому гармонія «тріщить» і хто є її «клеєм»? Яка роль Маргарити в цьому процесі?
2. Представте друзів і подруг Маргарити: Гінцеля, Флоріана, Ґабріелу, Іксі.
3. Флоріан справді легковажний, як про нього думають люди, чи він ховає за маскою легковажності свої проблеми й комплекси?
4. Опишіть, як змінюється Гінцель. Чи можна стверджувати, що ці зміни зумовлені його почуттями до Маргарити?
5. Опишіть, як змінюється Маргарита. Поясніть, що є рушієм цих змін. Як ви вважаєте, чи вдалося Крістіне Нестлінґер створити переконливий образ підлітка, який шукає себе? Обґрунтуйте свою відповідь.
6. Представте локації, поясніть їхню символіку і важливу роль у житті і становленні Маргарити: рідний дім, дім Марі-Луїзи, кав'ярня «Вакселькерґер», вілла в Греції.
7. Які теми порушує Крістіне Нестлінґер у романі? Яка з них, на вашу думку, є центральною?
8. Якби ви могли дати одну пораду Маргариті, якою вона була б?
9. Які уроки або висновки Маргарита і Гінцель роблять для себе наприкінці роману? Чи можна вважати, що Гінцель так і не подорослішав і перекладає розв'язання проблем на Маргариту, судячи з його фрази: «Завжди все стається так, як забажає наша Маргаритка»?
10. Які моменти в романі змусили вас замислитися про власне життя чи стосунки?
11. Поясніть назву роману «Маргаритко, моя квітко». Яке значення може мати квітка як символ у контексті твору?
12. Дослідіть мовлення героїв. Які символи або метафори ви помітили в тексті? Що вони означають?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Опишіть характер Маргарити. Складіть SWOT-аналіз її сильних і слабких сторін.
2. Складіть порівняльну таблицю або кола Венна, які показували б зміну життєвих цінностей і пріоритетів Маргарити.
3. **Творчі проєкти.** **А.** Перенесіть події одного дня з життя героїні в сучасні реалії. Як би це було сьогодні? Які гаджети вона використовувала б? Як би відрізнялося її спілкування з однолітками? Опишіть її день чи створіть серію коротких постів, уявивши, що вона веде блог або сторінку в соцмережі. **Б.** Створіть плейліст із 6–7 пісень, які, на вашу думку, підходять для різних емоційних станів або важливих моментів у житті Маргарити. 1–2 реченнями поясніть вибір, із яким епізодом чи емоцією героїні асоціюється пісня. Врахуйте музичні смаки героїні. **В.** Розробіть ідею рекламного постера для роману або сценарій буктрейлера. Які ключові образи, фрази або сцени варто використати, щоб зацікавити потенційних читачів? Опишіть елементи постера (зображення, колірну гаму, текст). Якщо обрали буктрейлер, то розпишіть послідовність кадрів і ключові фрази, які прозвучали б у ньому.

РОМАНТИЗМ ЯК ХУДОЖНЄ ЯВИЩЕ

Дух романтизму екзальтований та ліричний, він задихається в тісних рамках сучасного; митцю-романтикові потрібні повітря, простір, чари далеких обріїв, величаві декорації історії та природи.

Микола Зеров

■ Якою мірою думка відомого українського письменника й перекладача Миколи Зерова суголосна духові однієї з ключових картин романтизму – полотну Каспара Давида Фрідріха?

■ Чи цікаві вам твори мистецтва, які не просто зображують людину або природу, а відтворюють драматичні події, передають бурхливі емоції та внутрішній світ героя?

◀ Каспар Давид Фрідріх. Мандрівник над морем туману. 1818

Чинники появи і розвитку романтизму, його характерні ознаки

Коли нерухомий маятник відхилити і відпустити назад, він ніколи не зупиниться посередині, а обов'язково хитнеться в протилежний бік. «Маятник» суспільних уподобань і навіть моди, внаслідок розчарування в раціоналізмі класицизму («Уму коритися повинні завжди співи» – Нікола Буало, «Мистецтво поетичне»), у раніше таких привабливих ідеалах «доби розуму» Просвітництва різко хитнувся в протилежний бік. Новий естетичний володар – **романтизм** – буквально увірвався на світову культурну сцену з різкими гаслами на кшталт: «Правила класицизму – це милиці, а генієві милиці не потрібні» або «Удармо ж молотом по

Романтизм (фр. *romantisme*) – це художній напрям, що виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Англії, Франції, поширився в інших країнах Європи, а згодом – у США. Це також ідейний рух, що охопив різні сфери духовної культури того часу. Визначальними ознаками напряму є зображення незвичайного героя в незвичайних умовах; наявність провідних мотивів самотності, світової скорботи (національної туги) і романтичного бунту та нескореності.

теоріях, поетиках і системах! Час позбивати старосвітський тиньк, що ховає під собою фасад мистецтва! Нема ні правил, ні взірців...» (Віктор Гюго, передмова до драми «Кромвель», 1827). І взагалі романтизм його сучасники визначили як «літературну свободу».

Як відомо, класицисти й просвітителі шанували Античність і Ренесанс, схилялися перед їхньою гармонійною простотою, чіткою симетрією та прозорістю і зазвичай оминали увагою Середньовіччя та зневажали бароко. На противагу їм романтики менше цікавилися Античністю і Ренесансом, зосереджуючись на похмурій тональності мистецтва Середньовіччя і бароко. Їх приваблювала туманність та алегорична складність, містика й фантастичність. Саме романтики рішуче відмовилися від античної культурної спадщини як єдиного і незмінного еталона для мистецтва всіх часів і народів. Вони дотепно зауважили: навіть якщо хтось постійно питиме тільки сік височенної пальми, все одно її зросту він не досягне, так само й сучасні митець і мистецтво не стануть великими, якщо живитимуться лише доробком «високої Античності».

Характерні риси романтизму

Заперечення раціоналізму і культ почуттів
Зображення сильних емоцій, переживань, «життя духу».

Захоплення природою
Природа як відображення внутрішнього світу людини, її величі та стихійності.

Історичні та міфологічні сюжети, захоплення фольклором
Зображення героїчних учинків, легенд та історичних подій.

Неприйняття буденності та екзотичні мотиви
Зображення дивовижних місць, різних культур і народів.

Увага до індивідуальності
Зосередження на унікальності окремої особистості та її внутрішньому світі.

Романтики здійснили переворот в естетиці, відмовившись від чіткого виконання приписів теорій, поетик і систем. Вони рішуче відкинули класицистичну традицію, оголосивши її простим копіюванням, а не творчістю. Справжньою творчістю романтики вважали лише індивідуальну, майже не відтворювану, мистецьку діяльність. Як немає й бути не може двох абсолютно однакових людей (індивідуумів), так і бути не може двох однакових художніх творів.

На відміну від класицистів, які виступали за чистоту літературних стилів, родів і жанрів, романтики охоче й часто їх змішували. Так, англієць Джордж Гордон Байрон

Філософською основою романтизму стала ідеалістична філософія. У становленні романтизму важливу роль відіграли німецькі мислителі, зокрема брати Авґуст і Фрідріх Шлеґелі та Йоганн Ґотліб Фіхте. Роздуми Фіхте про свободу особистості та вчення про творчу діяльність розвивали ідею духовно незалежної людини, здатної змінювати світ.

Головними історичними подіями, що сприяли зародженню романтизму, були Французька буржуазна революція 1789–1794 рр., Наполеонівські війни (1799–1815), а також промисловий переворот в Англії (кінець XVIII – початок XIX ст.).

поєднав лірику з епосом і започаткував ліро-епічну поему («Паломництво Чайльд Гарольда»), а поляк Адам Міцкевич розвинув жанр роману у віршах («Пан Тадеуш»).

Романтики часто свідомо не завершували свої твори, надаючи їм вигляду «творчого безладу», «геніальної хаотичності», що суперечило класицистичній вимозі дотримуватися продуманої і закінченої структури своїх творінь.

В естетиці романтиків не знайшло відгуку класицистичне прагнення до абсолютизації людського розуму: «Любіть же р о з у м ви! Нехай він тільки сам / Принадність і красу утворює пісням» (Нікола Буало, «Мистецтво поетичне»). Вони відвели почесне місце **почуттям, уяві, фантазії, «життю духу»**, відсунувши раціоналізм на другий план. Наприклад, у поезії найбільше цінувалися «ентузіазм і натхнення». Тому й кажуть, що романтизм – це принципова відмова жити винятково розумом.

Порівняльна характеристика класицизму і романтизму

Класицизм	*Романтизм*
Домінування чітких, раз і назавжди зафіксованих норм та приписів для митців	Різке заперечення будь-яких правил та/або нормативних обмежень творчості
Суворе дотримання «чистоти» літературних родів, жанрів, стилів	Сміливе змішування різних літературних родів, жанрів, стилів
Переважання виховної (дидактичної) функції мистецтва	Домінування естетичної (краса і насолода) функції мистецтва
Культ розуму, раціонального способу мислення	Культ творчої уяви, натхнення, почуттів, фантазії, інтуїції
Естетичний ідеал – «світле» мистецтво доби античності	Естетичний ідеал – «темне» мистецтво доби Середньовіччя
Прагнення до бездоганної довершеності творів, їхнього постійного шліфування	Підкреслена незавершеність, хаотичність форми творів
Герой, який служить державі та монарху, часто жертвуючи власними інтересами задля інтересів суспільства	Відторгнутий суспільством самотній герой, який це суспільство теж ігнорує, «виняткова особистість у виняткових обставинах»
Естетизація ідеалів античності, які, на думку класицистів, є універсальними для всіх часів, націй та етносів	Естетизація всього нетипового, ексклюзивного, екзотичного (звідси увага до фольклору, місцевого колориту, національної своєрідності)

Романтизм у різних країнах світу

Одним із найважливіших здобутків романтиків стало **відкриття краси й естетики усної народної творчості** – мистецтва, що зародилося в середовищі простого народу, часто неграмотних людей, тоді як класицисти й просвітителі орієнтувалися на смаки передовсім освічених людей, представників переважно вищих прошарків суспільства.

До того ж романтики **зацікавились особливостями «національного духу» кожного з нових європейських народів**, а не лише греків і римлян, як це робили класицисти. Саме романтики відкрили й увели в науковий обіг загальновживане нині поняття «місцевий колорит». Тому романтикам завдячують багатьма етнографічними знахідками і відкриттями. Світова література збагатилася фольклорними скарбами – справжні, аутентичні німецькі народні казки вперше записали брати-романтики Вільгельм і Якоб Ґрімм, а українські легенди, пісні й перекази лягли в основу творів романтика Миколи Гоголя в ранній період його творчості. Романтик Вальтер Скотт, цікавлячись «історичним колоритом», розробив новий плідний жанр літератури – історичний роман («Айвенго» – одна з перлин цього жанру).

Наявність певних загальних рис романтизму не відміняє самобутності творчості окремих митців-романтиків. Так само несхожими були риси романтизму в різних країнах і національних літературах. Наприклад, спільною ознакою романтизму як загальносвітового явища була його переважно похмура тональність (самотній герой, фатальні таємниці тощо). Однак ці мінорні настрої в різних національних літературах утілювалися неоднаково. Якщо в англійській літературі спостерігаємо настрої «світової скорботи» (Дж. Байрон та ін.), то в українській літературі відповідником були мотиви «національної туги», спогади про вільне життя за часів Гетьманщини («ще як були ми козаками» – Тарас Шевченко, «Полякам»), а не кріпацько-поневолене животіння під московитською окупацією.

Насамкінець треба узагальнити, що творчість видатних письменників-романтиків – німців Якоба й Вільгельма Ґрімм, Ернста Теодора Амадея Гофмана, Генріха Гейне, англійця Джорджа Гордона Байрона, шотландця Вальтера Скотта, француза Віктора Гюго, поляка Адама Міцкевича, американця Едґара Аллана По, українців Тараса Шевченка та Миколи Гоголя і багатьох-багатьох інших – піднесла на вищий щабель найкращі традиції літератури попередніх епох.

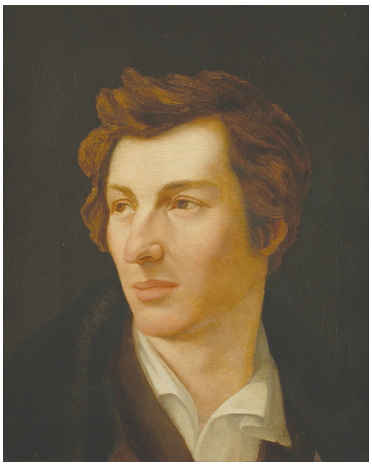
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які події соціально-політичного життя та філософські ідеї стали поштовхом до появи романтизму?
2. Якими були хронологічні межі романтизму? Оформіть стрічку часу.
3. Які характерні особливості епохи романтизму ви би виділили насамперед? Чому?
4. Сформулюйте три тези, відповідаючи на запитання: чому романтики так цікавилися національною історією і високо цінували народно-поетичну творчість?
5. Які жанри літератури домінували в добу романтизму? Поясніть, чому саме вони. Які жанри започаткували й розвинули романтики?
6. Якими були основні принципи змалювання людини та світу у творах письменників-романтиків?
7. Проілюструйте таблицю «Порівняльна характеристика класицизму і романтизму» прикладами з конкретних творів. Поясніть, що не влаштовувало романтиків в ідеях просвітницького руху і класицизму.
8. **А.** Чому виник новий літературний напрям і які шляхи його розвитку? **Б.** Які типи особистості змальовували романтики? У чому полягає своєрідність героїв романтичних творів? **В.** Чим романтизм відрізняється від попередніх літературних напрямів: класицизму, бароко?
9. Чому, на вашу думку, романтики віддавали перевагу естетиці доби Середньовіччя, а не Античності?
10. Складіть сенкан «Романтизм».

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. За матеріалами підручника укладіть таблицю про характерні риси романтизму.
2. Складіть «Гроно знань» або оформіть «Хмару слів» на тему «Романтизм».
3. Підготуйте повідомлення / презентації: **А.** Романтизм у живописі. **Б.** Музика доби романтизму. **В.** Розвиток романтизму в Україні.
4. Укладіть книжку-розкладку (обкладинка і кілька сторінок) про романтизм для молодших школярів. Напишіть зрозумілий для них текст. Доберіть з інтернету або створіть за допомогою ШІ ілюстрації.

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ «Книга пісень»

▶ Людвіг Гассен. Портрет Гейне. 1828

Чудову пісню – пісню нову,
О друзі, я буду співати!

З мого великого болю
Творю я пісні маленькі.

Г. Гейне

- Поміркуйте, яку нову пісню мав на увазі Г. Гейне у наведених рядках.
- Який біль він відобразив у своїй романтичній поезії, скромно називаючи її «піснями маленькими»?
- До яких мотивів німецький романтик Г. Гейне звертатиметься у своїх ліричних творах? Чому ви зробили такий висновок?

Останній поет і перший критик романтизму

Генріх Гейне (1797–1856) народився в єврейській родині торговця сукном у німецькому місті Дюссельдорфі, що тоді перебувало під управлінням Франції. Батьки серйозно ставилися до виховання сина, який зростав мрійливим і задумливим хлопчиком, любив слухати казки, легенди та народні пісні. Тож свої перші вірші він складав під впливом фольклорних творів.

Генріх Гейне навчався в ліцеї, відкритому французами. Після приєднання Дюссельдорфа до Пруссії він за наполяганням рідних перейшов до комерційного училища. Та гендлярство не цікавило юнака. «Хлопець не має жодного хисту до наживи», – висновував роботодавець. Зазнали краху й намагання дядька, Соломона Гейне – власника банку в Гамбурзі, розкрити комерційні здібності небожа. Під бухгалтерськими рахунками дядько знаходив те, чого не сприймала душа справжнього фінансиста, – аркуші з віршами! Можна собі уявити, як розлютився Соломон. Він порвав вірші Генріха і заявив: «Якби цей хлопець мав здібності до чогось путнього, то не писав би вірші!». Тож Генріх змушений був повернутися додому. Однак три проведені в дядька роки не можна вважати змарнованими: Гейне встиг закохатися у своїх кузин і пізнати силу душевних страждань. Спочатку його щирими почуттями знехтувала Амалія, яка одружилася з прусським аристократом-землевласником. А згодом зазнали краху і романтичні стосунки з Терезою,

яка вийшла заміж за успішного юриста, очільника Торгового суду Гамбурга. Гіркі переживання через нещасливе кохання знайдуть відлуння у творах Гейне, зокрема в поетичній збірці «Книга пісень».

Потім були роки навчання в Боннському, Геттінгенському і Берлінському університетах, де Гейне опановував юриспруденцію. Серед його вчителів були філософи світового рівня – Авґуст Вільгельм Шлеґель і Ґеорґ Вільгельм Фрідріх Геґель. Хоча своїм фахом Гейне не надто переймався, віддаючи перевагу лекціям з історії та літератури, проте захистив у Геттінгені докторську дисертацію з права.

Однак його цікавила поезія і лише поезія. Знаменита нині збірка **«Книга пісень»** (1827) стала коштовною перлиною не тільки німецької, а й світової лірики.

Гейне не був самітником, зосередженим на власних переживаннях і жалях. Мандри Німеччиною в пошуках натхнення, блукання мальовничим гірським масивом Гарц, лісами і долинами, замилування небом, роздуми над долею співвітчизників вилилися в **«Подорожні нариси»** (1826–1831), якими надзвичайно захоплювалася публіка і які були заборонені в деяких німецьких містах.

▲ Корнеліс Франсуа Роос. Краєвид на гори Гарц. 1840

Гейне, зазнавши через свої твори утисків цензури й політичного переслідування, виїхав до Франції, яку тоді вважали осередком свободи, а події Липневої революції 1830 р. породили віру в можливість демократичних змін. Поет оселився в Парижі, де пройшло все подальше життя, проте з батьківщиною зв'язку не втрачав.

Лише через 13 років політичної еміграції Гейне пощастило знову потрапити на батьківщину. Коли прусські прикордонники, як водиться, спитали,

Німецький романтизм (кінець XVIII – середина XIX ст.) виник на ґрунті філософії ідеалізму та руху «Буря і натиск». Пройшов три етапи: єнський, гейдельберзький, пізній. Його характерні риси:

- «туга за ідеалом» – особливе відчуття розчарування недосконалим світом;
- романтичний «двосвіт» – розмежування буденного світу та ідеального світу мистецтва;
- ідеалізація Середньовіччя та інтерес до фольклору як основи «духу народу»;
- нерозривний зв'язок із прагненням відродити національну самосвідомість.

Знаходив відображення в літературі, філософії, живописі, архітектурі. Найвідоміші постаті в літературі: Новаліс, Г. Гейне, Е. Т. А. Гофман, брати Ґрімм.

чи немає в нього забороненої літератури, він чесно відповів: «Є!» і, постукавши пальцем по своєму лобі, показав: «Ось тут». Написана роком пізніше **сатирична поема «Німеччина. Зимова казка»** (1844) теж потрапила під заборону в Пруссії, а її автора було наказано заарештувати, хоч би де він з'явився. Бо ж Гейне, як ніхто інший, добре бачив суто німецькі проблеми: суспільство пронизувала ідеологія шовінізму й мілітаризму, тривало гоніння на вільне слово, відчувався вплив пережитків феодалізму.

З 1846 р. Гейне опинився, за його власним висловом, у «матрацній могилі». Прикутий до ліжка через важку хворобу, він утратив можливість рухатися. Проте поет не втратив інтересу до життя, а й далі працював, усі вісім років, що було відміряно долею. Ні тяжка хвороба, ні фінансові труднощі його не зламали. Він до своїх останніх днів залишався надзвичайно мужньою і дотепною людиною. А передсмертні слова Гейне: «Писати! Паперу, олівець!» – свідчення його оптимізму й неймовірної сили духу.

▲ Шарль Ґабріель Глейр. Генріх Гейне в період «матрацної могили». Гравюра 1852

Пережитий особистий біль і тривога за долю світу звучать у багатьох творах Генріха Гейне. Він мріяв про справедливий устрій, вільну й демократичну Європу. І в тому, що вона таки постала, – велика заслуга Г. Гейне та його сучасників. Попри те, що їх назвали «поколінням переможених», насіння, яке вони засіяли, зійшло. Можливо, саме на це й сподівався митець, кажучи: «Насправді я не знаю, чи заслужив я, щоб після моєї смерті мою труну прикрасили лавровим вінком. Але на цю труну ви маєте покласти меч, тому що я був хоробрим солдатом у війні за звільнення людства».

Збірка поезій «Книга пісень»

Однією з найпопулярніших книжок «останнього поета романтизму й першого його критика», як називав себе Г. Гейне, є збірка поезій «Книга пісень». Вона до певної міри автобіографічна, адже в основу вічної історії, яку переповів митець, покладено нерозділене кохання до кузини Амалії та її молодшої сестри Терези.

«Книгу пісень» було надруковано у 1827 р. Збірка об'єднала всі вірші, написані Г. Гейне до цього часу. Уже самою назвою поет визначив особливості своєї збірки, створеної під впливом народної пісні. Він не лише використав окремі фольклорні теми і мотиви, а й за формою наблизив свої вірші до пісні,

Назва збірки навіює асоціації з біблійною «Піснею над піснями» (про кохання царя Соломона до простої дівчини Суламіти). Художню структуру збірки поет будує за аналогією з поетичною збіркою «Канцоньєре» (у перекладі з італійської – «Книга пісень») італійського поета епохи Відродження Франческо Петрарки. Називаючи свої вірші піснями, Гейне також орієнтується на прагнення романтиків наслідувати народно-поетичну творчість.

увівши, зокрема, **ліричний монолог** – характерний елемент народнопісенної творчості.

«Книга пісень» не знає рівних за кількістю перевидань, а також перекладів на музику. Що ж зробило збірку такою популярною? Насамперед щирість, простота, підкреслена (як у фольклорі) наївність, із якою передано почуття. Поет писав: «Я рано підпав під вплив німецьких пісень… У моїх віршах… до певної міри народна лише форма, зміст же належить "цивілізованому" суспільству, яке просякнуте умовностями… Я… зрозумів, як зі старих форм народних пісень можна створити нові форми, теж народні, хоча в них немає ні наслідування застарілої мовної незграбності, ні безпорадності».

Ліричний герой «Книги пісень» сповідує істину, зрозумілу й майже недосяжну водночас: без кохання немає щастя, а без щастя життя втрачає сенс. Це піднесене почуття поет ніби «приземлив», перенісши місце дії на міські вулиці та у вітальні міщан. Тут і там ми бачимо ознаки буденності: групка причепурених містян радісно й завзято чимчикує на свято, захоплено спостерігаючи, «як світ романтично зацвів», а «їхні вуха довго вбирають радісний спів шпаків»; колишня кохана, змарніла і втомлена, повертається з базару; а ось освітлений вечірній будинок, у вікнах якого подеколи з'являються тіні. Ці та безліч інших деталей підкреслюють достовірність, переконують у щирості й правдивості того, що відбувається навколо.

«Книга пісень» складається з чотирьох циклів: «Страждання юності», «Ліричне інтермецо[1]», «Знову на батьківщині» і «Північне море». Перші три – історія романтичних любовних переживань. Останній – своєрідний епілог, у якому автор часом іронізує над колишніми романтичними мріями. Єднає цикли спільний мотив – сповідь ліричного героя, що розкриває його особистість.

У творах першого циклу **«Страждання юності»** ліричний герой мріє про кохання, ідеалізує кохану, захоплюється нею. Її образ постає в уяві, фантазіях і снах. У свідомості героя все переплуталося: буття і сон, життя і смерть, ілюзії та реальність. Обраниця насправді кокетлива, зрадлива, інколи жорстока, тому зневажене почуття стає джерелом гострого конфлікту з навколишнім світом. Особиста трагедія перетворюється на вселенську катастрофу. Загальний настрій цього циклу – безнадія і розпука.

Відчай «Страждань юності» змінюється світлою тугою в циклі **«Ліричне інтермецо»**, де кохання розцвітає наяву, але шлях його тернистий. Поет уславив земне кохання в усій його життєвій красі й привабливості, адже жоден вимріяний поетичний ідеал нічого не вартий, якщо немає реального почуття. Від вірша до вірша перед нами проходить своєрідний любовний роман, складений із ліричних мініатюр. «В чарівний місяць май» ліричний герой закохався, але дівчина

[1] **Інтерме́цо** – музична п'єса, розміщена між двома іншими музичними номерами, яка відрізняється від них за характером і настроєм.

▶ Альфред Елмор. Пропозиція. 1860

його не помічає і виходить заміж за іншого, залишивши самотньому герою тільки страждання.

У циклі **«Знову на батьківщині»** Гейне використовує традиційний мотив подорожі: розчарований ліричний герой покинув рідні місця і згадує минуле. Любов оживає в пам'яті поета, його спогадах. Юнацькі страждання йому дорогі як згадка про світле, хоча й болісне почуття. Змінюється і сприйняття коханої: вона не винна в стражданнях ліричного героя, адже кохання спалахнуло в його душі не з її волі. Герой дорослішає, починає розуміти неоднозначність і суперечливість кохання: те, що нещодавно видавалося неймовірною трагедією, здатне вивищити і допомогти зрозуміти істинну глибину людського життя.

В останній частині «Книги пісень» – циклі **«Північне море»**, навіяному поету перебуванням на морському курорті Нордерней, – ще більше виявляється схильність ліричного героя до пошуку відповідей на вічні запитання. Він намагається злитися з природою, відчути себе хай маленькою, але такою необхідною частинкою Всесвіту. Про цей цикл Гейне сказав: «Ці вірші належать до найсамобутнішого, що я написав».

Більшість віршів збірки «Книги пісень» за формою наближені до народної пісні й написані як ліричний монолог-сповідь. Тут немає складних метафор чи алегорій. Мова цих ліричних творів стилістично тяжіє до розмовної, активно використовуються паралелізм і питальні речення, що теж характерно для народної поезії.

Важливим засобом розкриття внутрішнього світу й стану душі ліричного героя є зображення природи. Самотні кедр і пальма, неживі троянди, мовчазні фіалки, холодне сонце – ці образи найповніше передають безмежжя страждань ліричного героя, підкреслюючи його нерозривну єдність із природою, а природи – з ним. Іще однією виразною особливістю «Книги пісень» є її іронія. У Гейне вона охоплює зображення як зовнішнього, так і внутрішнього світу:

Мене ти ще більш печальним
Зробила на довгі дні –
У поцілунку прощальнім
Відмовила мені.
Стрілятися я не стану,
Про це ти й думать облиш, –
Бо все це, моя кохана,
Було вже зо мною раніш.

Переклад Павла Усенка

Еволюція ліричного героя «Книги пісень»:

- надмірний романтизм (романтична втеча від дійсності в закоханість);
- реалістичний погляд на світ (розчарування в ідеалі коханої);
- відсторонення від засад романтичної свідомості (розчарування в коханні взагалі та іронічне ставлення до світу і до себе).

МИСЛИМО КРИТИЧНО

Один із перших рецензентів «Книги пісень», Карл Іммерман, вважав, що збірка має глибокий зміст, який не зводиться лише до любовних переживань. Критик «виправдовує» ліричну героїню: «...свідомість поета турбують набагато сильніші мотиви, ніж любовна невдача, і... бідна дівчина, якій він так сердито докоряє, терпить за гріхи інших».

■ Поміркуйте, чи правий у своїх докорах ліричний герой «Книги пісень». Знайдіть аргументи «за» і «проти».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які факти біографії Гейне відобразилися в його творчості?
2. Чому в Німеччині за життя Гейне і пізніше, за часів Третього рейху, його твори були заборонені?
3. Чим особливі цикли, з яких складається «Книга пісень»? Як цикли та вірші в них пов'язані між собою?
4. Як народнопісенна творчість вплинула на поезію Гейне?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Підготуйте усну розповідь про ліричного героя «Книги пісень».
2. Укладіть плейліст музичних творів на вірші Г. Гейне.

Із циклу «ЛІРИЧНЕ ІНТЕРМЕЦО»

На півночі кедр[1] одинокий
В холодній стоїть вишині
І, сніжною млою повитий,
Дрімає і мріє ві сні.

Він мріє про пальму чудову,
Що десь у східній землі
Самотньо і мовчки сумує
На спаленій сонцем скалі.

Переклад
Леоніда Первомайського

На півночі дикій зріс кедр одинокий,
Могутній струнký богатир,
Під снігом блискучим, під небом високим
Він спить над проваллями гір.

І сниться йому спекотлива пустеля
І сяйво зорі золоте,
І дивно смутна, одинока на скелі
Замріяна пальма росте.

Переклад
Юрія Отрошенка

[1] В оригіналі вжито слово чоловічого роду ein Fichtenbaum («ялина», «ялиця»). У перекладах М. Старицького, І. Франка, Б. Грінченка та С. Чарнецького – «кедр», «сосна», «ялиця».

Аналізуємо і зіставляємо переклади

Елегія «На півночі кедр одинокий…» (1823) – яскравий приклад романтичної лірики, де через образи природи передаються людські почуття. Г. Гейне використовує паралелізм, метафори та персоніфікацію, щоб передати трагізм нерозділеного кохання. Поет описує два дерева – північний кедр і східну пальму. Проте це не просто пейзажна замальовка. Образи мають символічне значення: кедр уособлює сильну, але холодну самотню душу, причому пальма – теж самотня душа, чиє життя нагадує «спалену сонцем скалу», тому символізує красу і приреченість. Кедру й пальмі ніколи не зійтися разом, оскільки пальма не приживається на півночі, а кедр не росте на сході. Перша строфа – це реальність, а друга – сон, нездійсненна мрія. Сон – теж символ романтичної втечі від болісної дійсності у світ уяви, де живе надія зустріти споріднену душу, і спосіб наблизити недосяжне. Для кедра пальма – своєрідний ідеал, до якого йому не дотягнутися.

▼ Іван Труш. Самітна сосна. 1919

Основні мотиви твору: духовна самотність і мрія про недосяжну спорідненість. Тому сенс твору набагато глибший: у ньому втілено мотив трагічної й непереборної самотності людини у світі. Є також припущення, що кедр – це Північна Німеччина, пальма – Південна Франція, – дві країни, між якими розривалася душа Генріха Гейне.

Ця романтична мініатюра поєднує ознаки інтимної лірики й пейзажної лірики, оскільки внутрішній світ та інтимні почуття ліричного героя передаються через образи природи.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким настроєм пройнятий вірш?
2. Доведіть, що вірш «На півночі кедр одинокий…» належить до інтимної / пейзажної / романтичної лірики.
3. Визначте, які художні прийоми і засоби використовує поет для змалювання образів кедра та пальми. Чим вони особливі?
4. Який алегоричний зміст поет уклав у свій вірш?
5. Зіставте два переклади вірша Г. Гейне. Оформіть результати як таблицю чи схеми. Зробіть висновок про особливості перекладацької манери: передання образів, використання художніх засобів, стилістика.

УКРАЇНА І СВІТ

Улітку 1893-го у Львові вийшла «Книга пісень Генріха Гейне» в перекладі Лесі Українки та Максима Стависького (літературний псевдонім Максима Славінського, від назви рідного села Ставище). Між Лесею і Максимом було сердечне листування, «зворушливий роман». Леся присвячувала йому свої поезії. Але кохання не склалося. Можливо, саме тому Максим і вибрав цей вірш Генріха Гейне для свого перекладу (*за медіатекстом Ганни Черкаської «Коли розлучаються двоє. Максим Славінський», сайт UAHistory.com*).

* * *

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають, смутні.

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.

Переклад
Максима Стависького

Розмірковуємо над поетичними рядками

Щемлива і щира лірична мініатюра **«Коли розлучаються двоє...»** за своєю формою подібна до народної пісні. Вірш написано як звертання ліричного героя до своєї коханої. Це лише два катрени: сцена прощання і роздуми після розлуки. Вірш побудований за принципом контрастного паралелізму і антитези. Зовнішня простота приховує глибину емоцій. Основний мотив твору – розлука. І це, на думку автора, не просто болісний розрив стосунків, а порушення гармонії взагалі, криза духовного буття особистості.

У першій строфі, що переспівує уривок народної пісні, поет описує пару, яка сумує в передчутті розлуки. Причина її невідома, та й не важлива, бо йдеться про узагальнене почуття всіх, кому не судилося бути разом. Настрої смутку й туги створено за допомогою повторення слів «плакати», «зітхати», «зітхання», «сум», «смуток».

Друга строфа – уже особистісна ситуація, коли кажеш «прощай» і гадаєш, що все минеться, але потім приходить біль. Не одразу, а пізніше, коли ти раптом усвідомив глибину втрати і зрозумів, що ти все ще її кохаєш. Особистісне тут протиставлене загальному. У розлуці всі плачуть і зітхають, але герої вірша – ні. Дівчина – бо не кохала насправді, а юнак приховує емоції. Це мовчазна драма втраченого кохання. Вірш позбавлений пафосу, що посилює трагізм, а розмір вірша і римування лише непарних рядків створюють рівномірний легкий ритм, який контрастує із силою поетичної думки. І неважливо, що вірш написаний 200 років тому, почуття віку не мають.

Знайдіть на медіаплатформах і прослухайте пісню Миколи Лисенка на слова Генріха Гейне «Коли розлучаються двоє». Поясніть, чому інколи стверджують, що це українська народна пісня. Чи можна сказати, що вірш «Коли розлучаються двоє...» близький українській ментальності?

■ Прослухайте також популярну пісню Миколи Мозгового на вірші Юрія Рибчинського «Минає день, минає ніч». Чим співзвучні твори німецького класика і сучасного українського поета?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який настрій вірша? Чим він викликаний? За допомогою яких слів цей настрій передається читацькому колу?
2. Поясніть, які два плани співіснують у цій поезії.
3. Спираючись на біографічний характер поезії Гейне, зробіть припущення, чому герої, змальовані в другій строфі, не сумували і не плакали через свій розрив.
4. Як ви розумієте два останні рядки вірша?
5. Наведіть три аргументи на підтвердження тези, що вірш має форму народної пісні.

Із циклу «ЗНОВУ НА БАТЬКІВЩИНІ»

Не знаю, що стало зо мною,
Сумує серце моє;
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.

Повітря свіже й прозоре,
І Рейну тихий плин;
В вечірньому сяйві гори
Звели гряду верховин.

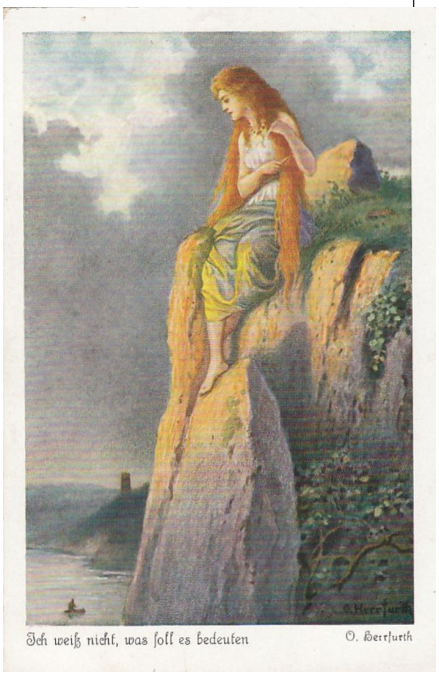
Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь тримає
І коси розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

Рибалку в човні о ту пору
Проймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки вгору,
Не бачить ні скель, ні хвиль.

Зникають в потоці бурхливім
І човен, і хлопець з очей,
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

Переклад Леоніда Первомайського

▲ «Не знаю, що стало зо мною...». Поштівка. Ілюстратор Оскар Герр-фурт. XIX–XX ст.

◀ Скеля Лорелей. Поштівка. Художник Рудольф Бодмер. Близько 1830

Історію про дівчину, яка зачаровує своїм співом всіх, хто пливе Рейном біля скелі Лорелей, розповів у баладі німецький поет-романтик Клеменс Брентано. Лорелей пробуджувала палкі і згубні почуття в кожного, хто її бачив. Саму ж красуню коханий покинув. Єпископ засудив її до покути в монастирі. Нещасна вийшла на гору, щоб востаннє побачити замок, який був свідком її кохання, – і кинулася зі скелі в бурхливий потік. Їй здалося, що по неї на човні приплив коханий. А три рицарі, які її супроводжували, померли від туги на вершині.

Вірш «Не знаю, що стало зо мною...», яким відкривається цикл «Знову на батьківщині», написано в стилістиці народної балади. Тему Г. Гейне запозичив із вірша Клеменса Брентано «На Рейні в Бахарасі». Легенду про Лорелей Брентано витворив у фольклорному дусі й стилі, і пізніше вона справді перейшла у фольклор.

Гейне надав відомому сюжету ліричного звучання, що передає душевний стан самого поета, його відчуття, породжені казковим образом.

Золотоволоса красуня співає на тлі вечірнього неба під повільний плескіт рейнських хвиль. Її чарівна пісня вабить рибалок, які гинуть у бурхливому вирі. Але вона не винна в загибелі рибалок, як кохана не винна в муках закоханого. Винне саме кохання – почуття складне та загадкове.

Поет не описує детально ні красуні, ні загибелі рибалки. Вірш дуже статичний – подібний до картини. Перехресне римування вірша і тристопний амфібрахій створюють ефект плескоту хвиль.

Чим привабила рибалку «дика», не співана ніким пісня? Чому його «проймає нестерпний біль»? Можливо, у його душі жевріє промінчик надії на ймовірне, хай і швидкоплинне, щастя із золотокосою красунею, а можливо, фантастична картина надто вже контрастує з тією буденністю, у якій він мусить жити, – і так жити вже несила. Чи він просто зачарований красунею, яка, найпевніше, навіть не помітила його загибелі?

Гейне також підсилив філософський сенс романтичного сюжету. Створений ним образ Лорелей уособлює згубну силу кохання, якою вона наділена проти своєї волі. Вона її навіть не усвідомлює, адже любов – загадкове почуття, незбагненне у своїй складності. А може, вона уособлює безжальну й байдужу красу, і Лорелей – це неймовірно красива жінка-спокуса, яка доводить чоловіків до загибелі. Водночас – це образ мрії, яку не досягти, як і кохання, що завжди вислизає. Ось

чому «стара казка» про несвідому жорстокість Лорелей не дає «ні сну, ні спокою» ліричному героєві.

Трагічна історія кохання рибалки до Лорелей нагадала поетові власне нещасливе кохання. Рани ще не загоїлись, і стара казка їх роз'ятрює, але водночас заспокоює, бо дає змогу поглянути на почуття ніби відсторонено, навіть дещо іронічно. Ліричний герой відчуває полегшення, звільняється від болю, попрощавшись із минулим. Деякі дослідники вважають, що вірш «Не знаю, що стало зо мною...» – прощання Гейне з романтизмом.

Композитори Фрідріх Зільхер і Ференц Ліст поклали вірш Гейне на музику, і ця поезія стала в Німеччині неймовірно популярною піснею. Її вивчали у школах як народну і співали на вулицях навіть під час Третього рейху – тоді як твори Гейне нацисти палили у вогнищах на площах.

▶ Лорелей. Бронзова скульптура на плато Лорелей. Художниця Валері Отте. 2023. Фото Меріон Халфт

«Книга пісень» Г. Гейне стала джерелом натхнення для багатьох композиторів світу. Наприкінці XIX ст. кількість віршів із «Книги пісень», покладених на музику, становила понад півтори тисячі. До поезії Гейне зверталися композитори Р. Шуман, Ф. Ліст, Ф. Шуберт, Й. Брамс, Р. Штраус, Р. Ваґнер, О. Мендельсон, Е. Ґріґ, М. Лисенко та ін.

Проте особливе місце серед них належить німцям Францу Шуберту й Роберту Шуману. Вони написали на вірші Гейне багато пісень. І Шуберт, і Шуман відвели велику роль фортепіано, звучання якого в музичному оформленні творів поширюється за межі звичайного акомпанементу й повністю підкоряється слову та голосу, додаючи віршу Гейне більшої рельєфності та емоційності.

Цікаво, що твори поета викликали в композиторів різні музичні асоціації. Зокрема, Р. Шуман за допомогою музики намагався розкрити внутрішній сенс поетичних слів Гейне: його пісні – це скорботні мелодії, у яких переливаються відтінки почуттів, що іноді навіть не усвідомлюються ліричним героєм. Він створив цикл «Кохання поета» на вірші з «Ліричного інтермецо». Розповідь Гейне про юнацьке кохання, що викликає поблажливу усмішку в зрілі роки, у композитора перетворилася на пристрасну оповідь про сильне й могутнє почуття, яке то примушує героя неймовірно страждати, то підносить його до незабутнього блаженства. Цикл «Кохання поета» закінчується розгорнутим фортепіанним монологом, у якому дехто вбачає незабутній образ коханої, а інші трактують як романтичну мрію про красу, без якої творчість не має жодного сенсу.

Українські класики захоплювалися творчістю Г. Гейне, цікавилися його політичними поглядами. Тож для багатьох німецький поет був лідером думок. Видатна письменниця Леся Українка переклала понад 90 поезій «Книги пісень» Г. Гейне. Збереглися чудові переклади творів Г. Гейне, здійснені І. Франком, М. Старицьким, М. Рильським, Л. Первомайським та ін.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. За якими ознаками твір «Не знаю, що стало зо мною...» є романтичним?
2. Чи можна вважати цей вірш сюжетним? Знайдіть експозицію, зав'язку, розвиток подій, кульмінацію і розв'язку у творі.
3. Що символізує образ Лорелей у вірші Гейне «Не знаю, що стало зо мною...»?
4. Дослідіть, які художні засоби автор використовує у творі.
5. Чим вірш «Не знаю, що стало зо мною...» близький до фольклорної пісні?
6. Як би ви визначили тему вірша і його ідею?
7. На прикладі кількох віршів розкрийте роль і місце природи в ліриці Г. Гейне.
8. Знайдіть на медіаплатформах і прослухайте рок-композицію «Лорелей» групи «Scorpions». Порівняйте вірш Гейне з текстом Ябса Матіаса (гітариста групи). У чому полягає особливість розкриття теми трагічного кохання у варіанті «Scorpions»? У чому ви бачите точки перетину з поезією Гейне?
9. Прочитайте поетичні рядки Максима Рильського. Яким ви уявляєте Генріха Гейне?

ГЕЙНЕ

Арлекін з трояндою в руці
Йде серед буйного карнавалу.
Щоки й чоло у смішній муці,
А в очах далекий відблиск жалю.
Правда, смішно вірити й любить,
Правда, смішно з квітів милуватись?

Скільки років, скільки вже століть
Люди вміють їсти й цілуватись!
Він сміється, щоб не заридать,
Він плига під звуки сарабанди, –
Та нікому б не здолав оддать
Арлекін кривавої троянди!

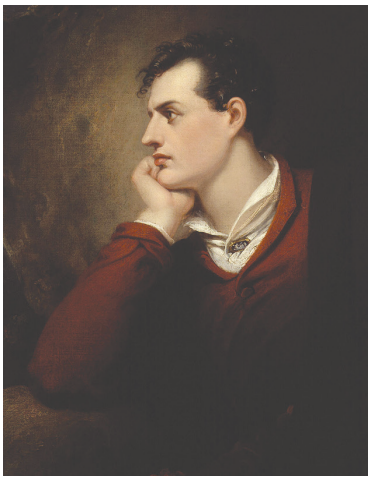
ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Підготуйте виразне читання одного з віршів Г. Гейне.
2. Г. Гейне одного разу порівняв своє серце з дивовижною тропічною квіткою, яка розквітає один раз на сто років. Оформіть квітку поезії Г. Гейне. Презентуйте свій витвір однокласникам і однокласницям.
3. Підготуйте мультимедійний проєкт «Чарівна сила музики й співу в міфах і літературі» (наприклад, Орфей, сирени, Лорелей тощо).
4. Порівняйте збірку «Книга пісень» Г. Гейне та «Книгу пісень» Ф. Петрарки. Що їх об'єднує? Чи наслідував німецький поет Петрарку?

ДЖОРДЖ НОЕЛ ГОРДОН БАЙРОН
Вірші. «Мазепа»

Може, ані один поет на світі при такій односторонності свого таланту не мав такого широкого і глибокого впливу на сучасну і пізнішу літературу, як лорд Байрон. Се знак, що, висказуючи свої погляди, болі, мрії і змагання, він... був духовним, а до того геніальним представником свого часу.

Іван Франко

▶ Річард Вестолл.
Джордж Гордон Байрон. 1813

- Поезія Байрона має бунтівливий характер. Проти чого повставав митець?
- Французький письменник Андре Моруа сказав, що життя Байрона – це дорога честі і слави. Як його думка співвідноситься з думкою Івана Франка?

Поет і воїн

Джордж Ноел Гордон Байрон (1788–1824) народився в Лондоні у старовинній англійській шляхетній родині. Його мати походила зі знаменитого, але збіднілого шотландського роду Гордонів (звідси – одне з імен Байрона). Дитинство хлопчик провів у чарівних горах Шотландії, де надихався романтичними пейзажами: крутими урвищами й височезними скелями, самотніми велетами-деревами й розбурханими гірськими потоками.

Батько Джорджа помер, коли йому було лише три роки. Родина залишилася без засобів до існування і майже розорилася через невдалі фінансові оборудки Байрона-старшого. Згодом після смерті далекого батькового родича 10-річний хлопчик успадкував титул лорда і родовий Ньюстедський маєток.

Після закінчення закритого коледжу для аристократів у Гарроу Байрон здобув освіту в Кембриджському університеті (1805–1808), особливо захоплюючись історією, літературою і віршуванням.

Ще в Гарроу юний Байрон показав силу своєї натури. Через неправильне лікування дитячої хвороби він трохи накульгував. Але характер мав залізний, багато й напружено займався спортом. Ціною неймовірних зусиль і виснажливих тренувань навчився ходити не кульгаючи, та ще й став чудовим фехтувальником, боксером, гравцем у крикет

і одним із найкращих танцюристів Лондона. До того ж Байрон був неперевершеним плавцем: у 1809 р. він подолав гирло ріки Тахо (це понад кілометр розбурханої під час океанського припливу води!), а через рік за 65 хвилин переплив протоку Дарданелли! У 1818 р. за перемогу на венеційських змаганнях з плавання його шанобливо назвали «англійцем-рибою».

Видатному поету судилося стати символом романтизму, уособленням боротьби за свободу, кумиром кількох поколінь європейців. Навіть життя Байрона, сповнене таємниць і міфів, злетів і падінь, неймовірних пригод і поневірянь, є ніби ще одним твором, написаним геніальним романтиком.

Портрети Байрона прикрашали кабінети вчених і будуари[1] дам, поведінку його героїв наслідували запальні юнаки. Молодий лорд був привабливим і цікавим співрозмовником, у нього й у створених ним героїв закохувалися шляхетні панночки. А якщо до цього додати літературну геніальність, то можна зрозуміти, чому він був у центрі уваги як шанувальників, так і заздрісників.

[1] **Будуа́р** – вишукано оздоблена кімната (вітальня) світської дами.

Писати вірші Байрон почав рано, він добре знав античну літературу, тому багато перекладав із давньогрецької й латини. Однак по-справжньому займатися поетичною творчістю почав у Кембриджі.

Новий етап становлення особистості поета розпочався з досягненням повноліття у 1809 р., коли він отримав право посісти місце в Палаті лордів. Це відкривало можливість впливати на політичне життя Британії. Водночас бажання відкрити довколишній

▼ Джозеф Тернер. Паломництво Чайльд Гарольда. Італія. 1832

світ покликало в мандри: упродовж 1809–1811 рр. Байрон відвідав Португалію, Іспанію, Мальту, Албанію, Грецію і Туреччину. Отримавши новий життєвий досвід, поет повернувся на батьківщину, сповнений творчого натхнення і прагнення активної політичної діяльності.

У 1812 р. Байрон виступив з першою промовою в Палаті лордів, одразу продемонструвавши свою опозиційність до влади: «Смаглява раса з берегів Гангу до основ зруйнує вашу імперію тиранів». У парламенті Байрон став на захист інтересів простолюду, а не аристократів. Звісно, парламентарі не пробачили сміливого поета і незабаром зробили все, щоб прискорити його вигнання з батьківщини.

Дочка лорда Байрона Ада Лавлейс відома як математикиня за фахом і авторка опису обчислювальної машини Чарльза Беббіджа. Алгоритм обчислення чисел Бернуллі на аналітичній машині, описаний Адою, є першою програмою для відтворення на комп'ютері. Тому її вважають першою програмісткою. 10 грудня 1980 р. було затверджено мову програмування «Ада». На честь Ади Лавлейс в Америці названо два міста – у штатах Алабама і Оклахома.

Подорож країнами Європи не тільки розширила світогляд Байрона, а й глибоко вплинула на його творчість: враження від мандрів лягли в основу ліро-епічної поеми «Паломництво Чайльд Гарольда» (1812–1818). Перші дві пісні «Паломництва...», які побачили світ 1812 р., стали новим словом у літературі: з'явився романтичний герой, що втілював настрої та відчуття цілого покоління молодих англійців. А сам автор поеми одразу здобув загальне визнання.

Тим часом кожний новий твір додавав поету все більшої слави. Публіка була в захваті від «східних» романтичних поем, написаних упродовж 1813–1816 рр. – «Гяур», «Наречена з Абідоса», «Корсар», «Лара»

Байронічний герой і байронізм

Твори Дж. Байрона, насамперед його «східні» поеми, породили новий тип персонажа.

Байроні́чний герой – це самотня розчарована особистість (часто із загадковим минулим), яка з гордим презирством ставиться до суспільства, що відштовхнуло її, і мститься цьому суспільству, але водночас і сама страждає. Вона має страдницьку душу, сильний характер і бунтівливу вдачу. Цю внутрішню суперечливість байронічного героя відтворено в рядках із поеми «Корсар» (характеристика її головного героя Конрада) – «з вогнем в очах і серцем крижаним».

Байроні́зм – ідейно-естетична тенденція, назва літературного стилю і філософського світобачення, що знайшли яскраве втілення у творчості Байрона та його послідовників у європейському романтизмі XIX ст.

Ознаки байронізму:

- світова скорбота, неприйняття дійсності, протест проти неї;
- протиставлення мрії і життя, ідеалу і дійсності, відчуження особистості;
- злиття життя ліричного героя із життям природи;
- герой є вигнанцем, бунтарем, сильною, пристрасною особистістю.

◀ Теодорос Врізакіс. Прийом лорда Байрона у Міссолонгі. 1861

та ін. Кожна зі «східних» поем є невеликою віршованою повістю, у центрі сюжету якої – доля романтичного героя. Уся увага автора зосереджена на розкритті внутрішнього світу героя й зображенні глибини могутніх пристрастей.

Проте погляд суспільства був прикутий не лише до творчості, а й до особистого життя Дж. Байрона. Складні родинні стосунки призвели до розлучення з дружиною, що породило безліч пліток і звинувачень на адресу поета. Через цькування вищого світу він був змушений залишити Британію і 25 квітня 1816 р. назавжди покинув батьківщину. Спочатку поет переїхав до Швейцарії, а згодом до Італії (1817–1823), яка після розгрому Наполеона потрапила під владу Австрії. Байрон став активним учасником національно-визвольної боротьби італійців, брав активну участь у діяльності підпільної організації карбонаріїв («вуглярів»). Повстання карбонаріїв у Неаполі (1820–1821) було придушене іноземними військами, почалися жорстокі репресії.

Останні місяці свого життя Байрон перебував у Греції, куди приїхав, щоб допомагати грекам визволитися від османсько-турецького поневолення. Його прибуття в Міссолонгі, де він узяв на себе командування частиною війська, дуже підняло бойовий дух повстанців, адже турки брали місто в облогу.

Так словом і ділом Джордж Байрон втілював у життя рядки своїх творів: «...дух бунтарства – не покути – найважчі розбиває пута...».

Джордж Байрон, важко захворівши, відмовився покидати табір і помер 19 квітня 1824 р. на тридцять сьомому році життя. На вшанування пам'яті поета грецькі повстанці 37 разів вистрілили з гармат, а на труну поклали давньогрецький меч, шолом і лавровий вінок.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому вбачав своє життєве і письменницьке призначення Дж. Байрон?
2. Як життя і творчість письменника пов'язані з суспільним і політичним життям того часу? Що змусило його покинути батьківщину?
3. Яку роль відіграв поет у розвитку англійського і світового романтизму?
4. Чому Байрона образно називали «Прометеєм XIX ст.»?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Укладіть «Коло знань» на тему «Дж. Байрон».
2. Знайдіть в інтернеті висловлювання Байрона, що стали крилатими. Як вони представляють поета?

ХОТІВ БИ ЖИТИ ЗНОВ У ГОРАХ...

Хотів би жити знов у горах
Дитям безжурним, як колись,
Блукать між скель, в морях суворих
Між хвиль розбурханих нестись.
Моя ж душа, мов птах прип'ятий,
Що прагне скель і висоти,
Страждає в Англії пихатій,
В краю лукавства й німоти.

Дай утекти мені, талане,
На лоно урвищ і горбів,
Забудь всі титули й кайдани,
Лакуз вельможних і рабів.
Веди мене на хмурі скелі,
Де стогне грізний океан, –
Верни в дитинства дні веселі,
Дай серцю відпочить од ран.

Я мало жив, та відчуваю:
Чужий я в цьому світі лжі.
Навіщо ж темрява ховає
Той знак останньої межі?
Я спав, я снив про щастя, доки
Не заступив тих марень гніт, –
То, Правдо, промінь твій жорстокий
Вернув мене у ниций світ.

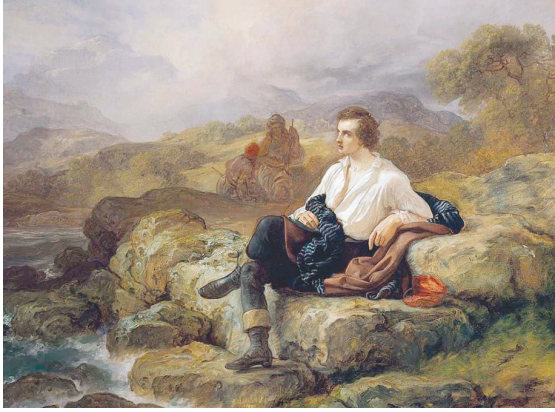
Кого любив – давно нема вже,
Та й друзі розійшлись, як дим.
Надію втративши назавше,
Вже й серце стало крижаним.
Хай інколи тамує келих
Скорботу й біль, нехай уста
Сміються між питців веселих, –
Я серцем завжди сирота.

Як слухать ляси разуразні
Не друзів і не ворогів,
Кого у тлум строкатий блазнів
Маєтність або сан привів!
Де ж друзів коло? Чом не склалась
Та приязнь вірна і свята?
Набрид мені вертепний галас
І втіх нещирих марнота.

А ти, о Жінко, світоч вроди,
В тобі розрада і любов,
Та в серці в мене стільки льоду,
Що я й до тебе охолов.
Цей світ лукавства і облуди
Я б проміняв на край хотів,
В якому вільно дишуть груди
Між темних урвищ і хребтів.

Туди б, з незлобним серцем, в бурю,
На те безлюддя, до стихій!
Волію пустку дику й хмуру,
Таку ж, як дух похмурий мій.
О, як мені з душного світу,
Мов голуб до свого кубла,
У небо грозове злетіти,
В кочівлю сонця та орла!

Переклад Дмитра Паламарчука

▲ Джакомо Трекур. Байрон у Греції. 1850–1860

Вірш **«Хотів би жити знов у горах...»** (1806) належить до збірки «Години дозвілля» (1807) – першого ліричного альбому, який відобразив ранній етап духовних шукань дев'ятнадцятирічного поета. В основу вірша покладений один із Давидових псалмів – 55-й псалом зі Старого Заповіту. Байрон слідом за автором біблійного тексту розмірковує на вічну тему протистояння піднесеної душі та грішного світу. Останні рядки поезії є перифразом священного уривка: «Коли б я мав крила, немов голубка, то я полетів би й опочив...».

Байрон гостро відчував свою відчуженість від аристократичного оточення. Тому ліричний герой твору близький поету, а вірш просякнутий традиційними мотивами і настроями поезії романтизму. Його самотня душа страждає через пихатість і лукавство. Розчарування і спротив – яскраво виражений настрій вірша. Герой прагне втекти від ницої буденності в той край, «в якому вільно дишуть груди». Це земля, де минуло його дитинство, світ спогадів про часи, коли він був щасливим серед «скель і висоти». Тому гори – це метафора вільного життя, душевного спокою, правдивості й чистоти на противагу «світу облуди». А ліричний герой порівнює свою душу з «птахом прип'ятим».

У вірші повторюються, мов рефрени, кілька основних мотивів:

- втеча («від титулів», від несправжніх друзів, від марноти життя, від холодної любові, від себе колишнього);
- самотність (серед натовпу «лакуз вельможних і рабів», без «приязні вірної», самотність у любові);
- утрачена надія («друзі розійшлись, як дим», замість кохання «в серці в мене стільки льоду»);
- порятунок через повернення до природи («між скель», «в морях суворих», «на лоні урвищ і горбів», «у небі грозовому»).

Подібно до Свіфта, Байрон ставить діагноз Англії: «ниций світ» і «край лукавства й німоти». У вірші йдеться про повне внутрішнє відчуження від людей, від суспільства, від самого себе; і про це автор каже: «Я серцем завжди сирота». Тільки на лоні природи ліричний герой досягає гармонії між довколишнім світом і своїм внутрішнім станом. З цього випливає основна думка: людина може бути щасливою і вільною лише в злагоді з собою і з природою, а не в суспільстві, де панують фальшиві цінності. Тож «Хотів би жити знов у горах...» – не гірський пейзаж і не розповідь про втечу. Це про повернення до себе. Тому в рядках цього вірша кожен із нас може віднайти щось близьке і своє.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Опишіть, як ліричний герой ставиться до англійського суспільства та його цінностей.
2. Який настрій переважає у вірші? Чи змінюється він протягом твору?
3. Знайдіть у тексті поезії традиційні для поетики романтизму образи.
4. Які два світи змальовує поет? Якому світу належить незлобне серце ліричного героя? Чому воно стало крижаним?
5. Відшукайте в тексті вірша слова, які пов'язані з поняттям «холод». Яку роль вони відіграють у творі?
6. Яку роль відіграє природа (гори, океан) у вірші?
7. Які художні засоби використовує автор для розкриття внутрішнього стану героя? Наведіть приклади. Визначте романтичні риси характеру ліричного героя вірша.
8. Які протиставлення використовує автор для посилення емоційного впливу на читачок і читачів?
9. Поміркуйте, чи можна образ неформала Гінцеля з роману К. Нестлінґер «Маргаритко, моя квітко» вважати сучасним втіленням байронічного героя. Чи є його життя своєрідною втечею від суспільства у свій світ? І чи є слова Маргарити у другому розділі другої частини цього роману, звернені до нього, пародійно-іронічним розвінчанням спроб наслідувати байронічного героя?
10. **А.** Порівняйте поезії Дж. Байрона «Хотів би жити знов у горах...» і Тараса Шевченка «Перебендя». Що їх єднає? **Б.** Знайдіть в інтернеті й послухайте пісню українського поета-романтика М. Петренка «Дивлюсь я на небо». Чим вона суголосна віршеві Дж. Байрона «Хотів би жити знов у горах...»? Чому?

МІЙ ДУХ ЯК НІЧ...

Мій дух як ніч. О, грай скоріш:
Я ще вчуваю арфи глас.
Нехай воркує жалібніш
І тішить слух в останній час.
Як ще надія в серці спить,
Її розбудить любий спів.
Як є сльоза – вона збіжить,
Поки мій мозок не згорів.

Але суворо й смутно грай,
Додай жалю в свій перший звук.
Молю тебе, заплакать дай,
Бо розпадеться серце з мук.
Воно в собі терпить давно,
Вже в йому вщерть тяжких образ;
Як не поможе спів, воно
Від мук страшних порветься враз.

Переклад Володимира Самійленка

Вірш **«Мій дух як ніч...»** належить до циклу «Єврейські мелодії» (1815), написаного під впливом Старого Заповіту. В основі сюжету вірша історія царя Саула і співця Давида. Священні перекази надихали

поета передовсім через пристрасті, що вирують у душах біблійних героїв. Саул отримав владу Божою волею, але став неугодним Господу, бо відвернувся від нього. Відступивши від Саула, Бог виявив прихильність до юного пастуха Давида й наблизив до себе. Саме Давид є автором Книги Псалмів, звернених до Господа, тож його пісню чує Бог. У Книзі Царств (вірші 14–23) розповідається про те, як в ізраїльського царя вселився злий дух, а юний воїн і співець Давид прогнав його. Проте біблійну історію винесено за рамки вірша. Поет переспівує старозавітну історію, наповнивши її романтичним духом.

◀ Ернст Йозефсон. Давид і Саул. 1878

Царева душа розривається під тягарем неймовірного страждання: його серце вщерть наповнене скорботою, ніщо не може його втішити. У мить відчаю Саулу важливо чути божественний звук арфи. Він хоче переконатися, що його душа не скам'яніла, а жива. Саул прагне, щоб божественна пісня розбудила серце і сльози полилися з його очей.

Вірш Байрона – це монолог-звертання Саула до співця, чиї пісні любі Господу. Водночас це не конкретна особа (Давид), а збірний образ-символ друга, митця, сили слова. Тому у вірші переплетені кілька основних мотивів:

- глибока втома, внутрішня боротьба, зневіра і саморуйнування Саула (дух як ніч – це метафора спустошеної душі);
- мотив плачу (скорботи), характерний для романтиків, бо він є символом живої й чутливої душі, очищення через біль та ознакою «життя духу»;
- спів арфи (символ мистецтва), здатний зцілити навіть найтемніший дух.

Художній конфлікт вірша – це протистояння почуттів і розуму, зіткнення серця, яке рветься від мук, і раціонального мислення, що не справляється з душевною напругою. Похмурий настрій вірша увиразнюється нагнітанням ключових слів: *ніч, муки, сльоза, образа, жаль, страждання*. Його посилює й будова рядків: вони напружені, короткі й уривчасті, мов биття серця.

Образ царя – це алегорія душі на межі зламу або емоційного вибуху, що страждає і прагне спокою та умиротворення. Звідси й тема вірша – глибина внутрішніх станів: зневіра, страждання, пробудження надії. І провідна ідея теж проста й влучна: мистецтво – рятівна соломинка душі, яка тоне у пітьмі. Тож ці шістнадцять рядків, вибудуваних на контрастах, не про слабкість чи про жалість, а про людину взагалі, про її право бути ламкою і сильною, живою і справжньою.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що є причиною суму й страждань ліричного героя вірша «Мій дух як ніч…»? До кого він звертається і чому?
2. Чи має герой вірша надію на подолання темряви («ночі») у своїй душі?
3. Як ви думаєте, чи здатне мистецтво змінити життя і чи може воно зцілити світ або хоч одну людську душу?
4. Чи можна ліричного героя вірша вважати байронічним героєм?
5. Порівняйте біблійну історію про Саула й Давида та її інтерпретацію Байроном. Чому поет відходить від буквального переказу подій? Як він змінює образи?
6. Зіставте настрої ліричних героїв двох прочитаних віршів: «дух похмурий мій» і «мій дух як ніч». Чим ліричні герої схожі, чим відрізняються?
7. Як ви вважаєте, який із провідних мотивів творчості Байрона – «світової скорботи» чи «романтичного бунту» (прометеєвого духу непокори) – знайшов художнє втілення у вірші «Мій дух як ніч…»? Наведіть аргументи з тексту.
8. Прочитайте в інтернет-бібліотеках переклад Валерії Богуславської («Мій дух згасає…»). Зіставте переклади.
9. Чи можна вважати лірику Дж. Байрона автобіографічною і «щоденником його душі»?
10. Яке універсальне послання несуть вірші Байрона для сучасного читача? Чи є вони актуальними сьогодні?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Схарактеризуйте два світи, протиставлені у творі «Хотів би жити знов у горах…», використавши найяскравіші метафори та епітети вірша. Заповніть цитатами з тексту таблицю «Світ мрій і світ реальний у долі ліричного героя вірша».

Світ мрій і бажань ліричного героя	*Реальний світ*

2. Доберіть до вірша «Мій дух як ніч…» живописні та музичні ілюстрації і створіть відеопоезію. Поясніть свій вибір.
3. Складіть словник символів за прочитаними поезіями Байрона.

Українська тема в поемі «Мазепа»

Поема «Мазепа» – один із найцікавіших творів Дж. Байрона, у якому поєднано історію і легенду, особисту драму і загальнонародну трагедію. Романтик Байрон запозичив сюжет із «Історії Карла XII» просвітника Вольтера. Обидва ніколи не бували на українських теренах, тому їхнє бачення України і Мазепи дуже поверхове, містить

Поема – великий віршований твір, що змальовує важливі події або явища, яскраві характери персонажів, а також містить авторські роздуми, переживання і ліричні відступи, поєднує елементи епосу та лірики.

хибні твердження. Вольтер сприймав Схід як нецивілізований та екзотичний контраст Заходу. Він уявляв Україну як «загублені землі», населені варварами-скитами (скіфами). Звідси і в Байрона згадка про Скитію, та й кінь несе Мазепу незаселеними дикими місцями з первісною природою. Байрон услід за Вольтером теж уважав українця Мазепу поляком. Звісно, європейським митцям було важко орієнтуватися в хитросплетіннях державності XVII–XVIII ст., бо українські землі до Хмельниччини (1648) входили до складу Речі Посполитої, тож українці й поляки жили в одній державі. Потім нашу країну поступово поглинула Московія (пізніша назва «Росія»), проти чого якраз виступив Іван Мазепа. Крім того, на «викривлення» образу Мазепи вплинуло колоніальне ставлення Заходу до Сходу. Хоча Байрон і протестував проти колоніалізму, він частково відтворив тогочасні стереотипи мислення, зокрема сприйняття Мазепи винятково як героя-коханця та старого невдахи.

Проте Байрон не ставив за мету історичну точність, для нього політичні протистояння XVIII ст. (Батурин – Петербург – Стокгольм) були далекими. Його ліро-епічна поема не намагається відтворити постать гетьмана Івана Мазепи, бо є поетичним баченням улюбленої романтиками «незвичайної особистості в незвичайних обставинах», яке в Байрона склалося після знайомства з твором Вольтера. Романтичним є образ України: дика природа і місцевість, розорена кочовими татарськими набігами. Як зазначила літературознавиця і перекладачка Соломія Павличко, цей образ «складається з деталей портрета й натури самого гетьмана, з романтичних картин природи і навіть з образу дикого, необ'їжджeного коня, який, принісши Мазепу в Україну, діставшись своєї землі, почувши іржання рідних табунів, падає мертвим».

Поема має **історичну основу**. Мазепу знали в Європі: він був наближеним до польського короля Яна Казимира, знав не лише Петра I, а і його попередницю царицю Софію, тісно спілкувався зі шведським королем Карлом XII.

Образ Мазепи у світовій літературі з'являвся неодноразово. Наприклад, поляк Ю. Словацький у трагедії «Мазепа» зобразив його юним пажем короля, а француз В. Гюго відтворив легенду про юнака, прив'язаного до дикого коня. Байрон же виводить образ гетьмана в найтрагічніший для нього момент: дія поеми розгортається вже після поразки шведів під Полтавою, а отже, краху надій Мазепи на звільнення України з-під влади Росії. Для 30-річного Карла XII полтавський розгром міг видатися однією з поразок, але попереду було життя. А для Мазепи, якому «сімдесятий рік минув», це було завершення шляху і руйнування всіх мрій. Чи означає, що він занепав духом? Ні, Мазепа навіть знаходить у собі сили втішати Карла!

Українець постає як нескорений «дуб-титан, землі козацької гетьман», із сильним характером. Не забуваймо, що титаном був інший улюблений герой Байрона – нескорений Прометей. Скорився б Проме-

тей – і не терзав би його орел, не рвав би гострим дзьобом печінку, і пробачив би йому Зевс... Скорився б Мазепа – і правив би собі в Україні, скільки Бог одміряв, а Петро I надалі відзначав би свого «малоросійського намісника». Адже саме він нагородив раніше Мазепу першим у Російській імперії орденом Андрія Первозванного. Як бачимо, у поемі «Мазепа» автор сповідує «дух бунтарства – не покути».

Старий Мазепа втратив країну, військо, можливість усе відродити. Ні приниження, ні поразка не зламали, лише загартували Мазепу. Тому його історія, яку він розповів Карлу XII, – не трагедія, а тріумф незламності й утвердження, що сила духу ламає приреченість долі. І ця думка метафорично виражена в словах Мазепи:

А втім, як бачите, літа
Не вигнули мого хребта...

Проблематика поеми:

- вплив випадковості на людське життя;
- стійкість у життєвих випробуваннях;
- свобода – особиста і національна;
- кохання – фатальне, пристрасне, руйнівне;
- помста за зневагу – не гнівна, а вивірена, стратегічна й холодна;
- вірність собі, ідеї, союзникам.

В образі Мазепи наявні риси романтичного героя байронічного типу. Це його трагічна нескореність і навіть похмурість («Під вічним дубом і собі / Мазепа стелиться в журбі»). Автор зображує українця з неприхованою симпатією, попри те, що на той час уже ціле століття російська православна церква постійно виголошувала Мазепі анафему. Про причини симпатії англійського поета-романтика до українського гетьмана можна розмірковувати довго, але чому б не припустити, що гетьман, який боровся за суверенність України, міг бути близьким за духом і помислами англійському лорду, який боровся за суверенність далеких Італії та Греції.

Кожного з персонажів поеми можна сприймати як романтичне уособлення певних сил, що взаємодіють одна з одною. Граф, який жорстоко карає пажа, уособлює силу закону і влади, глухої до почуттів і немилосердної. Красуня Тереза – сила любові, фатальна жінка, «східний жар», першопричина страждань і подальшого переродження героя в потужного гетьмана. Союзник Мазепи шведський король Карл XII – ілюстрація того, як сила і велич вислизають із рук могутнього володаря, того, хто вчора був «на коні». Дикий кінь – то символ долі, а простори, якими він несеться, – невпокорена і вільна Україна.

Поема довершена формально: вона починається й закінчується описом табору шведів, а основну частину становить розповідь старого гетьмана про свою страшну пригоду. Фінал твору трохи іронічний: посеред трагічного монологу король засинає. У цьому є своя символіка: втомлений Карл своєрідно уособлює Європу, яка слухає, але не може повністю зрозуміти українця Мазепу, який не хоче жити під колоніальним гнітом. Бо чужа трагедія не завжди помітна здалеку.

Твір Байрона про неймовірну історію, розказану колишнім пажем польського короля, Європа зустріла із захватом. Українською мовою поему перекладали Михайло Старицький (неповний переклад), Дмитро Загул і Олександр Веретенченко.

МАЗЕПА (уривки)

Після поразки під Полтавою від війська московського царя зранений шведський король Карл XII тікає із залишками свого війська та союзників і зупиняється на ночівлю в лісі під дубом.

III

Під вічним дубом і собі
Мазепа стелиться в журбі.
І сам він був, як дуб-титан,
Землі козацької гетьман.
Він обійняв свого коня
За шию, наче той рідня,
І, не зважаючи на втому,
Підкинув листя вороному,
Обтер на спині вогкий пил,
Звільнив з оброті[1] і вудил
І неприховано радів,
Що їв годованець степів,
Хоча й тривожився раніше,
Чи стане він на пасовище,
Адже оцей купратий[2] кінь
Був невловимий, наче тінь,
Неначе блискавка гарячий,
Проте покірливий, терплячий,
І ніс вождя у далечінь,
Як справжній кінь, татарський кінь!

IV

Тоді гетьман короткий спис
Під стовбур дерева одніс
І горностайову кирею[3],
Розкинувши, послав землею.
Узяв рушницю – диво див,
Порохівницю відкрутив,
Чи порох часом не промок,
Чи цілий кремінь і курок?
Оглянув добре в темноті
Черес[4] і піхви золоті,
Чи не погнулися вони
В диму і полум'ї війни?
Коли ж оглядини скінчив,
Дістав баклажку і харчів,
Поставив на обрусі[5] трав
І почережно частував
Усим, що ніздрі так лоскоче,
Самого короля і почет –
Без непокою, як майстрі
Бенкетом правлять у дворі.
І Карл під вигуки зусіль
Прийняв з приємністю хліб-сіль,
І видавалось кожну мить,
Що понад горем він стоїть.
Тоді почав: – У всіх із нас
Могутній дух в серцях не згас,
Та хто між нами, хоч один,
Здобутись міг на більший чин
І менш сказати взагалі,
Ніж ти, Мазепо! На землі
Від Олександрових походів
Такої пари не знаходив,
Як ти і гордий Буцефал,
Який несе тебе учвал.
І слава Скитії[6] зів'яне
Перед тобою, мій гетьмане,
Бо сумніваюся, щоб скит
Міг появити більший сприт –
Ударити свого коня,
Летіти вітром навмання
Вперед від краю і до краю
Крізь луки, ріки і сади…

[1] **Обро́ть** – елемент кінської упряжі.
[2] **Купра́тий** – тут: великий, могутній.
[3] **Кире́я** – верхній одяг, плащ, оздоблений хутром.
[4] **Че́рес** – широкий (15–20 см) чоловічий шкіряний пояс, у кишеньках якого можна носити гроші, невеликого ножа, дрібні речі.
[5] **О́брус** – скатертина.
[6] **Ски́тія** (Скіфія) – давня держава скіфів (скитів).

■ Чому шведський король порівнює Мазепу з Олександром Македонським?

▶ Ґустав Улоф Седерстрем. Карл XII Шведський та Іван Мазепа після Полтавської битви 1709 р. 1880

Карл просить гетьмана, щоб він розказав, де навчився так вправно їздити на коні. Мазепа почав свою оповідь. Він розказав, що в юні роки служив пажем при польському королі Яні Казимирі.

V

Вродливий красень з мене був.
Як сімдесятий рік минув,
Тоді признатися не гріх,
Що на світанку днів моїх
З чоловіків ніхто красою
Не міг би зміритись зо мною.
Я мав і молодість, і міць,
Рум'янець повний серед лиць
І шкіру ніжну, молоду,
А нині зморшки на виду.
Бо час, турботи і війна
Своє зробили. Все мина.
Неначе плугом перейшло
Через усе моє чоло.
Я б зрікся роду і сім'ї,
Коли б вернути дні мої,
Але й вони зрівнять не годні
Моє учора і сьогодні.
А втім, як бачите, літа
Не вигнули мого хребта,
Не зменшили і не змінили
Відваги, розуму і сили...
Та, прошу Вас, дозвольте далі,
Я повертаюся до кралі.
Мені здається, що вона,
Стрункa, вродлива і ставна,
Біжить до мене від берези...
Ах, образ юної Терези
І досі, нібито живий,
Стоїть у пам'яті моїй...
Я так любив її тоді,
Я так люблю її тепер –
В нещасті й радості, в біді
Вогонь безсмертний не помер!
І в гніві ми усе життя
Кохаємо до забуття,
І тінь минулого бліда
До смерті нас не покида...

Дізнавшись про кохання дружини і юного пажа, граф вирішив покарати Мазепу, прив'язавши до коня і пустивши світ за очі.

▼ Невідомий художник. Мазепа і Тереза. XIX ст. Франція

[1] **Увíч** – віч-на-віч.
[2] **Порсклúвий** – швидкий, гарячий.
[3] **Вандáли** – тут: жорстокі, немилосердні люди.
[4] **Зелó** – зелень.

X

Вперед, вперед! – нестримний рух.
Мені забило вітром дух
І я побачити не міг,
Куди мій кінь порскливий [2] біг.
Лише займалося на світ,
А він од замкових воріт,
Почувши волю степову,
Летів, збиваючи траву.
Останній, дальній людський звук,
Який почув я в муках мук,
Був дикий регіт, свист і сміх
Юрби нищителів моїх.
У звикнім русі, наче тур,
Я обірвав на шиї шнур,
Що замість поводу вандали [3]
Його до гриви прив'язали.
Напів звільнилась голова,
І крикнув я страшні слова,
Але здавив прокльонів грім,
Бо все одно не чути їм.
Я сердився, хотів ураз
Помститися за біль образ,
Та це зробив за кілька літ:
Від осоружних тих воріт
Нічого я не залишив;
Ані підоймових мостів,
Ані решіток опускних,
Чи загород, ровів старих,
Ні каменя, ані бруска –
Все знищила моя рука:
Ніде й зела [4] за кілька гін,
Лиш мурава на гребнях стін
Ще пробивалася, на жаль,
Де був тривкий фундамент заль.
Сама пустеля. І якби
Минали ви оті горби,
Ніколи вам не прийде мисль,
Що замок там стояв колись.

IX

– Коня! – І вивели коня.
Тяжка була із ним борня –
То справжній виходень пустині,
Що народився в Україні.
О дикий звір! – у нього крок
Швидкий, мов спалахи думок, –
І не забуду я до скону,
Як ми зустрілися увіч [1]:
Його жахливого полону
Минала тільки перша ніч.
Всі перевтомлені були,
Ніяк приборкать не могли
Його шаленого пориву,
Він дибився і їжив гриву,
Покритий піною, коли
Його до мене підвели.
І в лютім запалі тоді
Мене стайничі молоді
Йому на спину завдали,
Різучі в'яжучи вузли,
Жахнули скакуна – і враз
На волю випустили нас, –
Вперед ми ринулись навпір
Скоріше струменя із гір!

Я споглядав готичні вежі
В тріскучих одсвітах пожежі,
Гули обвалені вали,
Дощами оливо лили,
Чорніючий високий дах
Весь у пропалених дірках,
І товщина його потворна
Вже не була помстовідпорна.
Цього не ждали навісні,
Коли металися в огні,
Мов підливаючи оливу
Несамовитому пориву,
Що мушу я одного дня
Осісти іншого коня
І з військом знов прийти сюди
Віддарувати шал їзди.
Я не забув гіркої гри,
Ті міцно зв'язані шнури,
І як доносилась луна
До змиленого скакуна.
Реванш настав – їх карти биті,
Бо час рівняє все на світі,
І все, що маємо робить –
Лише чекати слушну мить,
Бо не було ще сили зла,
Яка б уникнути могла
Від неминучої покари,
І довго влучують удари
Тих, що неправости тавро
Цінують вище за добро.

XI

Все далі, далі кінь і я
Неслись, як вітру течія,
Лишаючи у далині
Дими стовпами і вогні.
Ніде ні міста, ні села,
Де наша путь вперед лягла,
І тільки поле простягалось
До обрію, де чорний праліс
Далеко майорів без меж.
Крім залишків зубчастих веж,
Які давно побудували
Навкір татарської навали,
Ні сліду селищ: рік було –
Турецьке військо тут пройшло,

■ Зіставте, як описують стан Мазепи Джордж Байрон і Віктор Гюго в поемі «Мазепа» (1828).

Коли Мазепа вздрів, ридаючи з розпуки,
Що лицарські його рамена, ноги й руки
Грубезним мотузком
Преміцно до коня прив'язано баского,
Який вогнем пашить, засапаний з дороги,
І креше копитом;
Коли під линвою звивався він удавом
І зайве шаленів від немочі небавом
При радісних катах,
І знову на хребет коневі падав потім,
Спітнілий геть увесь, із піною у роті
Та з кров'ю ув очах.
Тоді почувся крик, і раптом по рівнині
Людина й кінь удвох помчали беззупинні
Крізь пагорби пісків,
Здійнявши куряви густої веремії,
Де блискавки в пітьмі звивались, наче змії,
Під натиском вітрів!..

Переклад Всеволода Ткаченка

▲ Портрет Мазепи. Невідомий художник. Орієнтовно 1725–1750

А де ступнуть лихі копита,
Квітуча зелень кров'ю вкрита.
Погнало хмарами згори,
Стогнали жалібно вітри –
Я міг би відповісти їм
Так само стогоном слабим.
Та ми неслися в далеч дику,
І ні молитви, ані крику,
Ні пари з вуст. Лиш падав піт,
Як дощ, на гриву, на живіт
Мого коня, який весь час
Щетиною в нестямі тряс,
Від страху пирскав, горбив спину
І мчав галопом без упину.
Я іноді хотів, щоб він
Сповільнив трохи свій розгін,
Ба ні – від зв'язаного тіла
В нім наростала гнівна сила
І ще прискорювала біг,
І кожний рух, який я міг
Зробити, щоб мій біль пом'як,
Будив у ньому переляк.
Я випробував голос мій –
Він був і тихий, і слабий,
Але і цей найменший видих
Конем сприймався, ніби вибух,
Немов лунав мисливський ріг,
І він стрибав і швидко біг.
Тим часом гострі ланцюги
Врізались більше від ваги,
Кривавим потом промокрілі,
Який стікав по всьому тілі,
А спрага пражила язик,
Вогонь – і той би так не пік!

XII

Ми наближалися, де ріс
Без меж великий, дикий ліс
Могутніх і старих дерев;
Страшного вітру хижий рев,
Що мчав з сибірської тайги,
Не міг здолати їх снаги.
Але ті стовбури міцні
Були на віддалі. В тіні
Кущі обмаювали їх
Зеленим листям; кожен з них
Буяв, пишався, молодів,
Та в час осінніх вечорів
Життєву барву тратив знов.
Широка то була рівнина –
Безкрая, дика, мовчазна:
Подекуди росла ліщина,
Каштан, чи дуб, або сосна.
Та дуже добре, що гілля
Скрізь розхилялося здаля,
А не було б того роздолля,
Мене спіткала б інша доля;
Сухі обламані сучки
Не рвали тіла на шматки,
І я знаходив сили досить
Опухлі рани переносить,
Що їх роз'ятрили вітри,
А перев'язані шнури
Мене тримали від напасти,
Не даючи на землю впасти.

- Поясніть символіку протистояння сибірського вітру й українського лісу.
- Як романтичний пейзаж увиразнює образ Мазепи?
- Знайдіть у тексті паралелізм: стан героя – стан природи.

Ми шелестіли об кущі,
Неначе вітер при дощі,
Лишаючи в дзвінкім розмаї
Шпилі дерев і вовчі зграї.
У ніч холодну і глуху
Я всюди чув їх на шляху;
Ламаючи тонку лозу,
Вони за нами поблизу
Біля коня під самим боком
Постійно гнались довгим скоком,
Який стомити може скрізь
Ярливість пса, мисливця злість.
Куди б не мчався мій пегас[1],
Вони стрибали коло нас.
І в світлі сонячному навіть
Не погасала їх ненависть.
Я вранці бачив їх морди
Вузькі, ошкірені завжди,
Які ховалися за дня,
А ніч – і знову западня:

[1] **Пега́с** – тут: кінь.

▲ Ілюстрація до кантати Майкла Вільяма Балфа «Мазепа». Літографія Р. Дж. Хамертона. 1865

Бо знову шарпали лісняк
Скрадливі кроки розбишак.
О як хотів я мати шпагу,
Щоб знищити усю ватагу,
Самому вмерти ж на коні –
Якщо судилось так мені!
Спочатку думав я, що ця
Гонитва близько до кінця,
Тепер же виросла зневіра
У швидкість і потугу звіра.
Але, як сарна з гір, отак
Летів мій расовий рисак [1].

[1] **Ра́совий риса́к** – порода коней, що мають здатність бігти риссю.

XIII

Минули праліс пополудні.
В червневу спеку, як у грудні,
Повітря, наче крижане,
Страшенно мучило мене.
А може, то, подумав я,
Вже застигає кров моя?
Терпіння довге без кінця
Приборкує людські серця.
Я сам був інший чоловік,
Нестримний, як гірський потік –
Всі почування пережив
І знаю кожен їх мотив:
В гніву, ненависті й страху
Тортури дикі на шляху,
Страждання, сором, смуток мій,
Усе з'єдналося в одній
Своїй оголеній природі,
Знайшовши вияв у породі,
Якої ця бунтарська кров,
Коли вона хвилює знов
За невпокійної пори
І твердо рветься догори,
Подібно, як змія гримуча
Випростується із покруччя,
Готова кинути жало –
Що ж дивного у тім було,
Коли ця виснажена плоть
Нещастя прагнула збороть?
Хиталось небо, як петля,
І розступилася земля,
Все закрутилося в очу,
Здавалося, я вниз лечу,
Та пута зв'язані, міцні,
Тримались добре на мені.
У мозку жар, у серці біль,
Воно забилося тіль-тіль
І зупинилось. Неба стеля,
Як велетенська каруселя,
Крутилася під шум вітрів.
Неясний проблиск пролетів
Зникомо… Потім темінь ця…
Я був мертвіший за мерця.

Тим бігом вибитий із сил,
Я відчував, як небосхил
Насумрився, могильна мла
Надходила і геть ішла.
Хотів прокинутись, але
Моє чуття було мале.
Життя не кидало мене,
Мов мерехтіння світляне,
Що бачимо, закривши очі,
Як мозок марить серед ночі.
Та швидко й це пішло кудись.
Тоді вагання почались,
Що, і вмираючи, я все ж
Незмінним був. І нині теж
Я весь такий, коли прийняти,
Що ми повинні відчувати
Багато більше перед тим,
Як прахом станемо земним.
Байдуже. Як би не було,
А я відкрив своє чоло,
Обійми смерті розпростер –
В давно минулому й тепер.

XIV

Вернулась пам'ять. Де ж я знов?
Як лід, поблід і захолов.
Крутилась голова. До скронь
Підносився малий вогонь –
Відновлене в мені життя.
Болюче живчику биття,
На мить стенулося плече
І чую – кров моя тече,
В моєму вусі дзвоном б'є,
І серце змучене моє
Знов хвилюватись почало,
Мій зір вернувсь мутний, як скло.
Мені здавалося на око,
Що хвилі бризкали високо,
І відбивали їх верхи
Небесні зірочні шляхи.
Це був не сон. Плив дикий кінь
У ще дикішу вод кипінь!
Розлога річки течія,
Звиваючись, немов змія,
Неслась далеко до небес,
А ми зринали серед плес...
Нарешті він пішов по дні.
Байдужий берег був мені,
Бо там позаду тьма узбіч,
А спереду і страх, і ніч.
Як довго я у забутті
Лежав на кінському хребті,
Не знати; сам не певний в тім,
Чи подих мій ще був людським.

XVII

Зненацька на шляху страждання
Почулося коня іржання
З-поза ялинових кущів.
Чи, може, вітер прошумів?
Даремно брався я кричать:
Вуста мої – німа печать.
Летіли коні. Де ж це ті,
Що владно поводи круті
Їм напинають? Коней тьма –
І жадних вершників нема!
Не відали копита ці
Підків залізної ваги,
В боки не били остроги, –
Багатотисячний табун
Під виляски ростучих лун,
Неначе хвиль морських прибій,
Що не спиняє натиск свій,
Зближався швидко навпростець,
Як неминучий наш кінець.
Громоподібна двиготня
Підсилила мого коня,
Тих кілька кроків звівши ноги,
Іржанням тихим від знемоги
Він відповів – і враз упав!
З потьмарним зором серед трав...
Табун спинився. Кінь-у-кінь.
Вони побачили падінь
Мого коня, паси мої,
Немов криваві ручаї,
Постояли – і знов у путь
Повітря свіжого дихнуть,
Вихрилися туди, сюди,
Вбік повертаючи морди,
Нас обійшли за рядом ряд,
Тоді метнулися назад.
Я сам зостався в тій порі

На бідолашнім тягарі
Коня мого, який закляк.
Його позбутися ніяк
Був неспроможений – і вкупі
Вмираючий лежав на трупі!

XIX

Я опритомнів… Де ж це я?
О бідна голово моя!
Невже це сон, невже це сниться,
Що я у затінку світлиці,
Невже це личенька дівочі?
І в сумніві закрив я очі.
Та це не сон був, не мана –
Висока дівчина, ставна,
Сиділа мовчки під стіною,
Ласкаво стежачи за мною.
Очей проміння осяйне
Найперше вразило мене,
Ті очі чорні і печальні
Струмили погляди благальні.
Ні, це було вже не ві сні,
Всміхнулась дівчина мені!
Я мовив щось – а слів нема,
Тоді вона прийшла сама,
Із пальця й губ зробивши знак,
Вірніш, наказувала так,
Щоб умирив я свій порив,
Нічого їй не говорив.
Ті руки в неї – мов лілеї:
Вона торкалася моєї
Напівобвислої руки,
Підклала вище подушки,
По тому тихою ходою
Пішла до іншого покою
І, прочинивши двері там,
Щось мовила своїм батькам
Солодким голосом… Повіки
Не чув я кращої музики!
Так ніжно плинув милий стан,
І кожен крок був, як пеан [1].
Та їй ніхто не відповів,
Бо сон міцний у козаків.

[1] **Пеа́н** – жанр давньогрецької лірики, пісня.

▶ Теодор Шассеріо. Дівчина-козачка знаходить непритомного Мазепу на мертвому дикому коні. 1851

Французький живописець Теодор Шассеріо зобразив порятунок Мазепи, коли його біля загнаного мертвого коня знаходить козачка. Біло-рожеве тіло й золоті кучері юнака контрастують із смаглявою шкірою й чорними косами «українки». Дівчину митець зобразив як типову представницю азійського етносу. Дивлячись на Мазепу й козачку, вдягнуту в східну сукню замість українських сорочки й плахти, важко повірити, що вони належать до одного народу. Проте Шассеріо, як інших романтиків, не цікавила історична достовірність, адже Мазепа в їхній уяві перетворився на міфічного персонажа (*за медіатекстом Валерії Сергєєвої*).

XX

Прийшли за нею батько й мати.
Та що я можу ще сказати?
Не буду стомлювати Вас
У цей лихий незручний час
Своїми довгими згадками,
Як жив тоді я з козаками.
Вони в степу мене знайшли,
В найближчу хату принесли
І до притомності вернули
Любов'ю, доглядянням чулим.
О знав би я, що оживу –
Й візьму гетьманську булаву!
Так був я гнаний на коні
У далину широкополу.
Старий безумець! – він мені
Проклав дорогу до престолу.
Добраніч, друзі! Вже пора.
Тут стомлений гетьман упав
У пахновинні свіжих трав
На листя дуба та осик.
Постілля зовсім непогане
Тому, хто всюди спати звик,
Де тільки сон його застане.
Та не здивуйтеся, однак,
Що не було йому подяк,
Мазепа добре знав причину –
Король бо спав уже з годину.

Переклад Олекси Веретенченка

УКРАЇНА І СВІТ

Першим перекладачем Байрона українською мовою був Микола Костомаров. Беззаперечним підтвердженням уваги до творчості англійського поета стала перекладацька діяльність відомих майстрів красного письменства І. Франка, Лесі Українки, В. Самійленка, П. Грабовського, П. Куліша, Є. Тимченка, Д. Паламарчука, Д. Загула, О. Веретенченка та ін. Їх приваблювали твори Байрона, сповнені бунтарського пафосу, які були й залишаються надзвичайно близькими і зрозумілими серцям українців. Адже, за словами Максима Рильського, це був «поет-воїн, поет-громадянин, один із сучасників і "вічних супутників"».

Вагомий внесок у світову літературу зробили вітчизняні майстри художнього слова, звертаючись до оспіваного видатним поетом-романтиком образу Мазепи. Зокрема, С. Руданський у поемі «Мазепа, гетьман український» створив цілісний образ гетьмана як політичного діяча і свободолюбивої особистості. Епопея Б. Лепкого «Мазепа» розкриває історію національно-визвольної боротьби українського народу і роль у ній гетьмана та розповідає про його нещасливе, сповнене драматизму, кохання. Байронівське відлуння охоплює поему В. Сосюри «Мазепа», водночас автор намагається відтворити страдництво української душі, яка шукає і не знаходить ладу в собі самій.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Звідки Байрон запозичив сюжет поеми «Мазепа»?
2. Що привабило письменника в постаті Мазепи?
3. Доберіть цитати до характеристики образу Мазепи. Відстежте динаміку розвитку образу. Порівняйте образ Мазепи в юності і старості.

4. Визначте риси романтичного героя в образі Мазепи. Чи можна Мазепу назвати байронічним героєм? Аргументуйте чому.

5. Чи можемо ми стверджувати, що в образі Мазепи втілено ментальні риси українця? Чому?

6. Чому Байрон називає Мазепу титаном? Чи можна знайти зв'язок із титаном Прометеєм? У чому полягає трагізм образу Мазепи?

7. Створіть SWOT-аналіз образу Мазепи: сильні та слабкі сторони, можливості і загрози (небезпеки).

8. Байрон не вивчав ані автентичних історичних джерел, ані літератури про Україну. Якою він змалював Україну? Проаналізуйте в групах сцени «Опис української природи» та «Мазепа в українській хаті». Чи вдалося поетові передати місцевий колорит українського краю?

9. Як у поемі поет використовує прийом контрасту?

10. Визначте роль обрамлення в поемі «Мазепа». Чи випадково для основної оповіді автор обирає форму спогадів?

11. Що ви відкрили для себе в образі Мазепи через художнє бачення Байрона? Як образ у поемі відповідає вашим уявленням про історичну постать Мазепи?

12. За мотивами творчості Байрона напишіть мініесей «Прометей XIX століття» або «Мій проєкт пам'ятника гетьману Мазепі».

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Заповніть порівняльну таблицю або самостійно створіть кола Венна.

Мазепа в юності	*Незмінні риси*	*Теперішній Мазепа*

2. Порівняйте ліричних героїв Байрона і Гейне. Що їх об'єднує, у чому вони різні?

3. Створіть медіапроєкти. **А.** Репортаж «Правда і міф про Мазепу». Розкажіть у ньому про Мазепу як історичного та культурного діяча. Використайте інтернет-джерела, історичні довідки, художні твори. **Б.** Знайдіть в інтернеті та порівняйте різні дописи про виставку «Мазепа. Стратегія європейської України» у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра». Поясніть, чому так важливо зберігати історичні реліквії. Визначте, де в повідомленнях факти, а де судження. Зробіть висновок про наявність / відсутність маніпуляцій у масмедіа.

4. Створіть дудл до ювілею Дж. Байрона та/або Івана Мазепи.

ВІКТОР ГЮГО

«Собор Паризької Богоматері»

Людський розум має три ключі, які все відчиняють: знання, думка, уява – у цьому все.

Віктор Гюго

◀ Франсуа Шифляр. Портрет Віктора Гюго. 1868

- Чи погоджуєтеся ви з думкою французького письменника?
- Як ці рядки можна пояснити з позиції митця-романтика?

Захисник знедолених і реформатор літератури

Парадоксально, але якщо у світі Віктóра Гюгó (1802–1885) здебільшого сприймають як романіста, то для французів він залишається насамперед поетом. Така відмінність у сприйнятті не випадкова. У Франції Гюго визнають як спадкоємця традицій поетичного слова. Українцям також відомі його поезії, передусім поема «Мазепа» про нескореного гетьмана, що став національним символом незламності. Загалом творча спадщина Гюго дуже різноманітна: романи, поезія, драми у віршах і прозі, політичні промови.

Віктор Гюго народився в місті Безансоні. Його батько, син простого столяра, став генералом наполеонівської армії і здобув титул графа. Мати, навпаки, ненавиділа Наполеона, якого вважали генієм і тираном водночас. Сім'я Гюго часто переїжджала, а коли батька призначили губернатором у Мадриді, то деякий час вони жили в окупованій французами Іспанії. Після падіння влади Наполеона сім'я розпалася, і Віктора далі виховувала мати.

Гюго почав писати ще підлітком. Уже в 1815 р. оди та поеми тринадцятирічного вундеркінда було відзначено на конкурсах Тулузької академії, а згодом і королівським урядом. Свою дебютну поетичну збірку «Оди й різні вірші» (1822) Віктор Гюго написав у стилі панівного тоді класицизму і несподівано для себе отримав за неї від короля Франції літературну пенсію.

У 1826 р. вийшла збірка віршів «Оди й балади», назва якої вказує на перехідний характер – поєднано провідні жанри *класицистичної поезії* (ода) і *романтичної* (балада).

Наприкінці 1820-х років французькі романтики прагнули «завоювати» театр, який усе ще залишався твердинею класицизму. Із цією метою 1827 р. Гюго написав драму «Кромвель» про англійську буржуазну революцію XVII ст. Хоча цей твір великого успіху не мав, передмову до нього «розібрали на цитати», і драма перетворилася на *естетичний маніфест французьких романтиків*. Остаточно зруйнувала «бастилію [1] класицизму» драма Гюго «Ернані» (1829). Перша повністю романтична збірка поезій «Орієнталії» (1829), до якої увійшла згадана поема «Мазепа», забезпечила Гюго репутацію великого поета. Саме в цей період Гюго і розпочав роман **«Собор Паризької Богоматері»**.

[1] **Бастилія** – фортеця-в'язниця, яку 1789 р. повсталі парижани взяли штурмом, що стало початком Французької революції. Бастилія – символ тогочасних абсолютизму і деспотії.

Тогочасна Франція переживала буремні дні – 1830 та 1848 роки були позначені революційними подіями, що призвели до повалення монархії та встановлення республіканської форми правління. Під їхнім впливом формувалися естетичні й політичні погляди В. Гюго.

У 1830–1840-ві роки митець і далі працював над розбудовою жанру романтичної драми, а найвизначнішим доробком цього періоду стали його поетичні збірки «Осіннє листя», «Пісні сутінок», «Внутрішні голоси», «Промені й тіні», які містять зразки інтимної, філософської та громадянської лірики.

Сприйнявши романтичну естетику з її ідеалами свободи, рівності й братерства, Гюго із прихильника короля перетворився на переконаного республіканця. Як захисник пригноблених, митець гаряче боровся проти смертної кари, до якої завжди ставився з жахом та огидою. Гюго брав активну участь у політичному житті не лише Франції, а й усієї Європи, підтримував визвольні рухи. Зокрема, він входив до створеного французькими діячами Комітету з надання допомоги повсталим полякам, коли 1830 р. в Польщі спалахнула національно-визвольна революція. Яскравим прикладом громадянської і політичної позиції В. Гюго став його виступ на Міжнародному конгресі миру 1849 р. Письменник звернувся до народів світу з ідеєю розбудови європейської спільноти та співпраці зі Сполученими Штатами Америки.

Після державного перевороту 2 грудня 1851 р. Віктора Гюго оголосили «державним злочинцем», оскільки він виступав проти Луї-Бонапарта, який порушив конституцію Франції та проголосив себе імператором Наполеоном III. Тому митець був змушений емігрувати: виїхав до Брюсселя (Бельгія), потім жив на островах Джерсі й Гернсі, що були під владою британської корони. На чужині минуло майже 20 років. Тільки тоді, як режим Наполеона III зазнав краху і 4 вересня 1870 р. в Парижі була проголошена республіка, Віктор Гюго повернувся до Франції, де йому влаштували тріумфальну зустріч.

У вигнанні митець не припинив боротися за демократію. Голос Гюго – поета, романіста, публіциста – лунав на всю Європу. Стали відомими його публіцистичні твори, зокрема памфлет «Наполеон Малий», що викривав нікчемне честолюбство Наполеона III.

◀ Погруддя Віктора Гюго в Бурбонському палаці. Париж

У цьому палаці з 1798 р. проходять засідання Національної асамблеї Франції. На задньому плані – цитата з промови письменника: «Настане день, коли ці два велетенські об'єднання, Сполучені Штати Америки і Сполучені Штати Європи, повернуться обличчям одне до одного і через океан простягнуть одне одному руки» (Міжнародний конгрес миру. Париж, 1849).

Літературними шедеврами цього періоду стали поетичні збірки «Кари», «Споглядання» і романи «Знедолені», «Трудівники моря», «Людина, що сміється». А після повернення – роман «Дев'яносто третій рік».

Віктор Гюго відійшов у вічність на 84-му році життя. Франція організувала великому письменнику національний похорон, було оголошено десятиденну жалобу. Сотні тисяч співвітчизників прийшли, щоб провести Гюго в останню путь від Тріумфальної арки до Пантеону, де він був похований поруч із Вольтером і Руссо.

«Собор Паризької Богоматері» як історичний роман

Роман «Собор Паризької Богоматері» (1831) – яскравий зразок романтичного історичного роману, що поєднує в собі історичне тло, драматичний сюжет і глибокий філософський зміст. Замисел твору, де Собор стане головним героєм, виник у Віктора Гюго через дії столичних реформаторів, які замислили докорінну перебудову цього символу Парижа. Занепокоєний митець привернув увагу читачів і громадськості до архітектурного дива і зупинив цей процес.

Однак у Парижі спалахнула революція, і митець на якийсь час був змушений перервати роботу. Видавець наполягав на виконанні договору: до кінця року автор мав подати рукопис для друку. Тому Гюго працював із неймовірною відданістю, а робочий кабінет покидав тільки для їжі та сну. У січні 1831 р. письменник дописав останній рядок твору, який вийшов у світ 16 березня 1831 р.

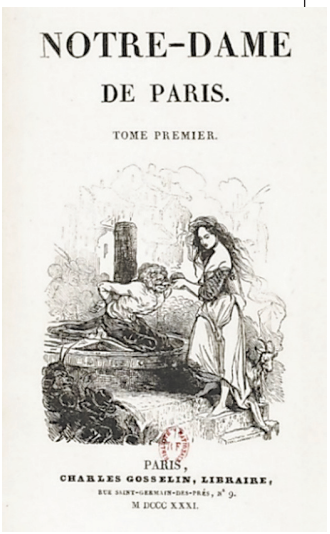
Деякі дослідники вважають причиною створення роману письменницьке суперництво з Вальтером Скоттом, чиї історичні романи про Середньовіччя мали неймовірний успіх.

Зокрема, у «Соборі Паризької Богоматері» з'явилися прямі відсилання до роману «Айвенго». Наприклад, зображення Віктором Гюго фатальної пристрасті архідиякона Клода Фролло до циганки Есмеральди подібне до змальованої Вальтером Скоттом згубної жаги ченця і лицаря Бріана де Буальгібера до красуні Ребеки, представниці єврейського народу. Напрочуд суголосними є драматичні сцени штурму середньо-

Творчі змагання митців – рушійна сила літературного процесу

Ситуація «творчого змагання» часто стає поштовхом до створення нових видатних творів літератури. Наприклад, «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта з'явилися як їдка пародія на «Пригоди Робінзона Крузо» Д. Дефо.

Українські митці також не виняток. Після виходу повісті «Тарас Бульба» П. Куліш дорікнув М. Гоголю за «історичні неточності», хоча Гоголь радше прагнув відтворити не історію, а козацький дух. У відповідь Куліш написав знамениту «Чорну раду».

▲ Обкладинка першого видання роману В. Гюго «Собор Паризької Богоматері». 1831. Ілюстратор Тоні Жоанно

вічних твердинь – замку Торнхілл у зображенні Вальтера Скотта й Собору Паризької Богоматері, відтвореного Віктором Гюго.

Віктор Гюго ретельно вивчав Париж XV ст., його архітектуру, звичаї та побут. Опис Собору – це не просто архітектурний нарис, а метафора величі та занепаду епохи. Автор жалкує, що новий час не цінує середньовічне зодчество, а лише руйнує його. Після виходу твору у Франції, а потім і в усій Європі поширився рух за збереження пам'яток архітектури.

Собор Паризької Богоматері – центральний образ. Це не просто місце дії, а повноцінний «персонаж» роману, що втілює історичну епоху, архітектурну еволюцію і навіть долю. Собор – центр культурного життя Парижа і всієї Франції. Усі події розгортаються довкола нього, і більшість героїв пов'язані із цією спорудою: Клод Фролло – архідиякон, Квазімодо – дзвонар Собору, а Есмеральда знаходить у ньому порятунок. Собор у романі подібний до живого організму і постає як образ-символ, який уособлює в собі всі риси доби, суспільства.

Віктор Гюго розробив *новий тип історичного роману*, що істотно відрізнявся від романів Вальтера Скотта. У ньому немає історичної події як основи сюжету, а історичні особи змальовані епізодично і потрібні для позначення тієї чи іншої доби; важливу увагу приділено боротьбі ідей – добра і зла, свободи й тиранії, які змінюють образ епохи, а також зображенню почуттів – жорстокості й милосердя, байдужості й кохання, що не обмежуються конкретним періодом.

Письменник майстерно передає колорит пізнього Середньовіччя, поєднуючи художній вимисел із детальним відтворенням реалій XV ст.: наводить історичні факти, чітко вказує місце та час дії – Париж, 1482 р., час правління короля Луї (Людовика) XI.

Історія, яку розповідає В. Гюго, відтворює характерні для Франції XV ст. суспільні зрушення й протистояння, передає атмосферу і стиль доби, що становить **історичну основу** твору. Письменник використав цю основу, щоб розгорнути свою оповідь про вічні теми: мінливість долі, кохання, справжню красу та людяність. Митець переосмислює історію, створюючи яскраві образи. Хоч вони й не мають реальних прототипів, ці персонажі втілюють характерні риси епохи.

Особливості сюжету і композиції

Події роману розгортаються за кількома сюжетними лініями на тлі життя середньовічного Парижа XV ст.

У центрі подій юна циганка-танцівниця **Есмеральда**, яка полонила серця чоловіків. Серед її шанувальників – **Квазімодо**, глухий дзвонар Собору. Потворний зовні і добросердий у душі, він відчуває чисту, жертовну любов. Він рятує дівчину від страти, захищає від Фролло і натовпу, готовий за неї віддати життя. Його любов є втіленням внутрішньої краси, що прихована під химерною зовнішністю. Він безмежно відданий своєму прийомному батькові, архідиякону Собору **Клоду Фролло**.

Клод відчуває до Есмеральди руйнівну й гріховну любов-ненависть. Як людина суворого морального кодексу, він страждає через почуття, що суперечить його церковному сану. Клод є антиподом Квазімодо: його зовнішня добропристойність приховує внутрішній моральний розпад.

П'єр Гренгуар – філософ і учень Фролло – у розпачі через провал вистави, бо глядачі віддають перевагу танцям Есмеральди, а не його містерії. Коли поет-невдаха забрів у Двір чудес, що був притулком волоцюг і злочинців, над ним нависла смертельна загроза. Від загибелі Гренгуара неочікувано врятувала Есмеральда, фіктивно ставши його дружиною.

Ще одним залицяльником прекрасної танцівниці є зухвалий, самозакоханий і легковажний ротмістр [1] королівських стрільців **Феб** [2] **де Шатопер**. Прекрасна наївна Есмеральда закохується у Феба. Її любов – це ідеал романтичної, але сліпої пристрасті, яка призводить до трагічних наслідків.

Квазімодо, П'єр Гренгуар, Есмеральда, Феб де Шатопер і Клод Фролло втілюють різні сторони людської природи та моралі.

Роман має розгорнуту *експозицію*. Гюго неспішно й детально в кількох книгах відтворює атмосферу середньовічного Парижа. Париж 6 січня 1482 р. святкує День Богоявлення. На величезній площі перед Собором Паризької Богоматері в різних місцях майже одночасно відбуваються чотири події. Поет-невдаха П'єр Гренгуар намагається поставити містерію – виставу на релігійний сюжет, веселий натовп обирає горбаня Квазімодо «папою блазнів», Есмеральда танцює і показує фокуси з кізкою Джалі. Зі своєї келії

[1] **Ро́тмістр** (нім. *Rittmeister* – майстер їзди) – офіцерський чин у кавалерії або жандармерії, що відповідав військовому званню капітана.

[2] Ім'я **Феб** означає «променистий» – це золотокудрий Аполлон, бог світла в грецькій міфології, охоронець стад, бог-цілитель, покровитель муз, науки і мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА

◀ Західний фасад Собору Паризької Богоматері

Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам) є славнозвісною туристичною пам'яткою і одним із п'ятнадцяти найбільш відвідуваних місць планети. Щороку тут бувають понад 14 мільйонів туристів з усього світу.

у вежі Собору або загубившись серед натовпу стежить за всім цим дійством Клод Фролло.

Клод Фролло наказує Квазімодо викрасти Есмеральду. Однак дівчину рятує Феб, і вона без пам'яті закохується в нього. Квазімодо заарештовують і привселюдно шмагають на площі. Натовп, який учора вітав «короля блазнів», тепер глузує і знущається з бідаки. Есмеральда стала єдиною людиною, здатною на щиросердний учинок: виявила співчуття до нещасного і подала йому води. Цей епізод можна вважати зав'язкою, бо доброта пробудила душу Квазімодо і змінила його ставлення до Есмеральди. Віднині він буде їй відданий до останку.

Далі сюжет розвивається дуже стрімко. Фролло божеволіє від пристрасті, підстерігає Есмеральду під час побачення з Фебом, ударяє його кинджалом і зникає. Дівчину звинувачують у чаклунстві та вбивстві Феба, хоча той виживає, але суддів такі «дрібниці» не цікавлять. Фролло пропонує Есмеральді помилування в обмін на її кохання. Після відмови, навпаки, робить усе, щоб кара була найсуворішою і найшвидшою.

У день страти Квазімодо викрадає Есмеральду прямо з ешафота і ховає її в Соборі, використовуючи середньовічне «право притулку». Однак непримиренний Фролло підбурює натовп волоцюг штурмувати Собор, щоб «звільнити» дівчину. Квазімодо, вважаючи, що натовп хоче зашкодити Есмеральді, відчайдушно її захищає. Фролло, скориставшись метушнею, обманом виманює Есмеральду із Собору і передає її солдатам. Дівчина тікає і просить прихистку в келії затворниці Гудули. Колись мандрівні роми вкрали в жінки немовля – її дівчинку-красуню, тож вона з лютої ненависті хапає Есмеральду і кличе стражників. За іронією долі нещасна в останню мить за оберегом, що носила на шиї дівчина, упізнає в ній свою доньку Агнесу.

Дівчину арештовують, і страта стає невідворотною.

У мить кульмінації, як і на початку роману, ми знову на площі перед Собором. Клод Фролло задоволено спостерігає з вежі за виконанням вироку. Саме тоді Квазімодо усвідомлює зрадливість і підступність свого прийомного батька, який сміється, дивлячись на муки Есмеральди.

Охоплений горем і люттю, він скидає Фролло з високої вежі Собору вниз на бруківку.

Далі все йде, ніби нічого не сталося, ніби трагедія взагалі нікого не торкнулася. Автор навмисно затримує розвиток подій, описує повсякденність паризького життя, вдале одруження Феба з багачкою, успіхи П'єра Гренгуара.

А розв'язка не менш трагічна й щемлива. Через роки у склепі знайшли два скелети: Есмеральди і Квазімодо, який помер із горя, обіймаючи тіло коханої. Смерть героїв є символом того, що у світі, де панують лицемірство й забобони, справжні почуття приречені.

Композиція роману «Собор Паризької Богоматері» є складною і багатошаровою.

Сюжет розвивається динамічно, але часто переривається авторськими відступами. Гюго докладно описує життя Парижа XV ст., його звичаї, закони, свята (наприклад, «Свято дурнів»), що створює достовірне історичне тло для подій. Ці історико-культурні довідки є важливим елементом твору, оскільки допомагають зануритися в атмосферу епохи.

Філософсько-естетичний рівень – найглибший шар композиції, і його прояви помітні в описах Собору та в міркуваннях про культуру. Гюго присвячує цілі глави роздумам про архітектуру як про «книгу, написану в камені», що відображає історію людства. Собор як повноцінний персонаж якраз і є свідком цих змін.

Поєднання різних рівнів надає роману епічного масштабу. Любовний сюжет стає лише частиною загальної картини, де доля окремих людей переплітається з долею міста і цілої епохи. Ця особливість композиції дає Гюго змогу не лише розповісти захопливу історію, а й висловити свої ідеї про роль мистецтва, прогресу і моралі в житті суспільства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому життя Віктора Гюго можна назвати історією XIX ст.?
2. **А.** Оформіть стрічку життя Віктора Гюго. **Б.** Оформіть стрічку історичних подій XIX ст. у Франції. Об'єднайте дві стрічки в одну і зробіть висновки щодо життя митця в певний історичний період.
3. Чим цікава історія написання роману «Собор Паризької Богоматері»? Які цілі ставив перед собою Віктор Гюго? Чи були вони досягнуті?
4. На тлі яких історичних подій розгортаються сюжетні лінії у творі? Чи дає це підстави вважати роман історичним?
5. Як письменник переосмислює історичну основу свого роману?
6. Яку головну історичну ідею прагнув донести Гюго, розповідаючи про епоху Середньовіччя?
7. У чому полягає особливість побудови сюжету роману «Собор Паризької Богоматері»?

8. Чому Гюго обирає хронікальний характер викладу подій у романі? Поясніть, яка роль авторських відступів у творі.

9. Заповніть таблицю або оформіть інфографіку, яка розкривала б особливості композиції роману: сюжет і позасюжетні елементи.

10. Яка особливість композиції підкреслює центральну роль Собору?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Знайдіть у тексті роману цитати для характеристики образів персонажів (Есмеральда, Клод Фролло, Квазімодо, Феб).

2. Дослідіть, чому Собор Паризької Богоматері привертає велику увагу людей.

3. **Творчі проєкти.** **А.** Оформіть обкладинку книжки «Собор Паризької Богоматері» й розкрийте її зміст. **Б.** Створіть буктрейлер або відеоролик, у якому заохочуєте до читання твору «Собор Паризької Богоматері».

СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ

(скорочено, в уривках)

Кілька років тому, відвідуючи Собор Паризької Богоматері, автор цієї книги знайшов у темнім закутку однієї з веж вирізьблене слово: «ΑΝΑΓΚΗ» [1]. Ці великі й почорнілі від часу літери вразили його своїм зловісним і фатальним значенням. Минув час, і стіну замазали чи обшкрябали, і напис зник.

Отже, сьогодні, крім спогаду, який автор книги присвячує цьому таємничому слову, нічого вже не лишилось, нічого не залишилося і від невідомої долі, про яку так сумовито воно розповідало, але саме те слово й спричинилося до написання цієї книги.

[1] ΑΝΑΓΚΗ – тут: «доля, фатум». Це слово неодноразово трапляється на сторінках роману і є символічним, означає і долі персонажів, і долю Собору Паризької Богоматері, і долю людства.

Із книги першої

Поки П'єр Гренгуар намагався поставити містерію, городяни обирали папу блазнів. Один із претендентів був особливо бридким, усі одноголосно визнали його переможцем.

V. КВАЗІМОДО

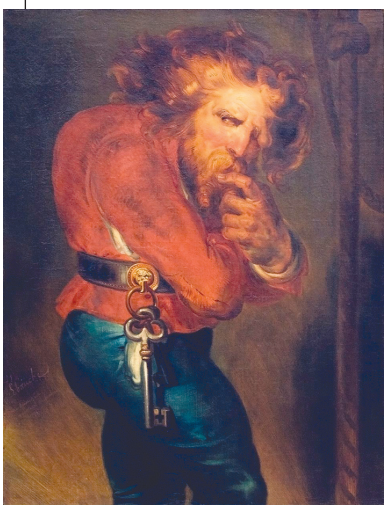
Папу блазнів було обрано.

– Слава! Слава! Слава! – ревла юрба.

Пика, яка в ту мить красувалася в отворі розети [2], була й справді гідна подиву. Після всіх п'ятикутних,

[2] **Розе́та** – орнамент у вигляді квітки.

шестикутних і всіляких інших химерних облич, що одне за одним з'являлися в цьому віконці, не досягаючи того ідеалу гротесковості, який створила собі юрба, тільки така неповторно бридка гримаса могла вразити це збіговисько й викликати бурхливе захоплення. Ми не будемо й намагатися відтворити в уяві читача чотиригранного носа, цього підковоподібного рота, маленького, майже прикритого рудою щетинистою бровою, лівого ока, тоді як праве зовсім зникало під величезною бородавкою, кривих, тут і там повиломлюваних зубів, схожих на зубчастий мур фортеці, потріскану губу, на яку звисав, немов бивень слона, зуб, цього роздвоєного підборіддя. Та ще важче відтворити вираз цього обличчя, якусь суміш злоби, здивування і смутку. А тепер уявіть собі, якщо зможете, цей образ.

▲ Антуан Вірц. Квазімодо. 1839

Визнання було одностайним. Усі кинулися до каплиці. Звідти, тріумфуючи, вивели щасливого обранця – папу блазнів. І тільки тепер подив і захоплення досягли своєї вершини. Гримаса була його справжнім обличчям.

Скоріше, він увесь являв собою гримасу. Величезна голова, вкрита рудою щетиною; між плечима – здоровенний горб, а другий, такий же, на грудях; дивовижна будова стегон і ніг, настільки вигнутих, що вони сходилися тільки в колінах і були схожі на два серпи, з'єднані ручками; широкі ступні, потворні руки. І при всій цій потворності – якийсь грізний вираз сили, спритності та відваги, – дивний виняток із споконвічного правила, за яким і сила, і краса є наслідком гармонії. Ось якого папу обрали собі блазні.

Здавалося, що це розбитий і невдало спаяний велетень.

Коли ця подоба циклопа з'явилася на порозі каплиці, нерухома, кремезна і майже однакова завширшки і завдовжки, «квадратна у своїй основі», за словами однієї великої людини, то по її напівчервоному, напівфіолетовому одягу, всіяному срібними дзвіночками, і передусім по її неперевершеній потворності юрба одразу впізнала, хто це, і закричала в один голос:

– Це ж Квазімодо, дзвонар! Це Квазімодо, горбань із Собору Паризької Богоматері! Квазімодо одноокий! Квазімодо кривоногий! Слава! Слава!

Квазімодо мовчав.

– Істинний хрест! – вигукнув панчішник. – Ти що, глухий?

Дзвонар і справді був глухий.

Квазімодо мовчки, навіть з якоюсь гордовитою покорою дозволив одягнути себе. Потім його посадили на строкато розмальовані ноші. Дванадцять членів братства блазнів підняли його на плечі; якась гірка і погордлива радість розцвіла на похмурому обличчі циклопа, коли він побачив біля своїх викривлених ніг голови усіх цих гарних, стрункіх

чоловіків. Потім, за встановленим звичаєм, уся процесія галасливих обідранців перед тим, як рушити вулицями й перехрестями Парижа, почала обхід внутрішніх галерей Палацу правосуддя.

Незважаючи на блазенську ходу, П'єр Гренгуар усе ще сподівався привернути увагу публіки до своєї містерії. Та більша частина глядачів подалася услід дивовижній процесії. Але й ті, що залишилися, кинулися дивитися виступ Есмеральди.

Із книги другої

П'єр Гренгуар, проклинаючи свою долю, пройшов до Гревського майдану.

■ Прокоментуйте вираження емоційного стану персонажів (П'єра, Клода, Есмеральди, натовпу).

III. BESOS PARA GOLPES [1]

На широкому, вільному просторі між натовпом і вогнищем танцювала юна дівчина. Гренгуар, цей філософ-скептик, цей іронічний поет, був так зачарований сліпучим видінням, що в першу хвилину не міг зрозуміти, хто ця дівчина – людська істота, фея чи ангел.

Вона була невисока, а здавалася високою, настільки зграбною була її тонка постать. Вона була смуглява, та легко було догадатися, що при денному світлі її шкіра повинна мати чудовий золотавий полиск, як у андалузок та римлянок. Маленька ніжка теж була як у андалузки: так легко ступала вона у своєму гарненькому черевичку. Дівчина танцювала, кружляла, пурхала на старому перському килимі, недбало кинутому їй під ноги. І щоразу, коли її сяюче личко оберталося до вас, її великі чорні очі спалахували блискавицею.

Усі погляди були прикуті до неї, усі роти роззявлені. Вона танцювала під рокіт баскійського тамбурина [2], який її округлі дівочі руки підносили над головою. Тоненька, жвава, немов оса, у своєму золотистому корсажі, барвистій сукні, що надималася від швидкого танцю, з оголеними плечима, струнками ніжками, що мелькали з-під спідниці, чорним волоссям, сяючими очима – вона, здавалося, була неземною істотою...

Яскраво-червоне світло святкового вогнища осявало дівчину, мерехтіло на обличчях людей, на смаглявому чолі танцюристки і кидало блідий відблиск, змішаний із коливанням людських тіней, в глиб майдану, на старовинний чорний, потрісканий фасад «Будинку з колонами» – з одного боку та на розпростані кам'яні рамена шибениці – з другого.

Серед тисяч освітлених полум'ям вогнища облич було одне, на якому ще більше, ніж на інших, відбивалося захоплення танцівницею. Це було суворе, замкнуте й похмуре обличчя якогось чоловіка. Невідомий, одягу якого не можна було розглядіти за натовпом, мав на вигляд не більше як тридцять п'ять років, а проте був уже лисий. Тільки на скронях у нього лишилося кілька пасом рідкого і вже сивіючого волосся;

[1] Поцілунки за удари (ісп.).

[2] **Тамбури́н** – музичний ударний інструмент; вид бубна. **Ба́ски** – народ, що живе на півночі Іспанії та в південно-західній частині Франції.

його високе й широке чоло почало вкриватися зморшками, але в запалих очах виблискували молодечий запал, жадоба життя, глибока пристрасть. Він не зводив очей із циганки, і поки шістнадцятирічна дівчина безтурботно танцювала й пурхала, викликаючи захоплення натовпу, його обличчя дедалі хмурнішало. Час від часу усмішка й зітхання зустрічалися на його устах, але усмішка була ще гіркіша, ніж зітхання.

Нарешті дівчина, задихавшись, зупинилася, і народ любовно почав їй плескати.

– Джалі! – покликала циганка.

І Гренгуар побачив, як до неї підбігла гарненька біла маленька кізка, прудка, жвава, з блискучою шерсткою, з позолоченими ріжками й копитцями, в золоченому нашийнику...

– Джалі, – спитала дівчина, – який тепер місяць року?

Кізка підняла передню ніжку й стукнула ратичкою один раз по тамбурину. Справді, був перший місяць – січень. Натовп зааплодував.

– Джалі, – знову спитала дівчина, перевернувши тамбурин другим боком, – яке у нас сьогодні число?

Джалі підняла свою позолочену ратичку і вдарила шість разів у тамбурин.

Народ був у захваті.

– Це чаклунство! – промовив зловісний голос у натовпі. То був голос лисого чоловіка, який не зводив із циганки очей.

Вона затремтіла й обернулась, але пролунали оплески й заглушили цей загрозливий вигук. Дівчина знову звернулася до кізки:

– Джалі, як ходить метр Гішар Гран-Ремі, капітан міських стрільців, під час процесії на Стрітення?

Джалі стала на задні ніжки й почала мекати, пересуваючись так кумедно й поважно, що всі глядачі зайшлися реготом від цієї пародії на святенницьке благочестя капітана стрільців.

Натовп плескав щосили.

– Святотатство! Блюзнірство! – знову почувся голос лисого чоловіка.

Циганка обернулася.

– Ах, – промовила вона, – знову цей лихий чоловік!

Потім, закопиливши нижню губу, дівчина зробила гримасу, яка, очевидно, була їй притаманна, повернулася на каблучку й почала збирати в тамбурин пожертви глядачів.

Великі срібняки, малі срібняки, ліарди з орлом сипалися дощем...

– Ти заберешся звідси, циганська сарано[1]? – крикнув пронизливий голос із найтемнішого кутка майдану.

Дівчина злякано обернулась. Це вже крикнув не лисий чоловік, голос був жіночий, нестямний і злий.

Проте цей крик, що так налякав циганку, розвеселив юрбу хлопчаків, які вешталися по майдану.

– Це затворниця Роландової вежі! – закричали вони, нестримно регочучи. – Це лахмітниця галасує! Мабуть, вона ще не вечеряла? Понесімо їй недоїдків із святкових столів.

[1] **Сарана́** – назва шкідливих видів прямокрилих комах.

І вони кинулися до «Будинку з колонами»...

– О клята щербата пилка, що знищила ліру! – вигукнув поет. Глядачі теж бурчали.

– К бісу лахмітницю! – чулося звідусіль.

І старе незриме опудало могло б дорого поплатитися за свої нападки на циганку, якби в ту хвилину від неї не відвернула увагу натовпу процесія папи блазнів, яка, оббігши багато вулиць і перехресть, галасливою юрбою ринула із смолоскипами на Гревський майдан...

Важко змалювати той вираз гордовитої і блаженної радості, якою світилося похмуре й потворне обличчя Квазімодо... Вперше у своєму житті він відчув насолоду від задоволеного самолюбства. Досі він знав лише зневагу, презирство до свого становища, огиду до своєї особи. Тому, дарма що був глухий, він, немов справжній папа, тішився привітаннями цієї юрби, яку ненавидів за те, що відчував її ненависть до себе. Що з того, що його народ був тільки збіговиськом блазнів, калік, злодіїв, жебраків? Це все-таки був народ, а він – володар. І він серйозно сприймав усі ці іронічні оплески, усі ці глумливі вияви пошани, до яких, однак, мусимо визнати, домішувався справжній страх. Бо горбань був сильний, бо кривоногий був меткий, бо глухий був злий: три якості, що вгамовували насмішників.

І ось саме в ту хвилину, коли сп'янілого від власної величі Квазімодо урочисто проносили повз «Будинок із колонами», юрба з подивом і жахом побачила, як до горбаня кинувся якийсь чоловік і видер з його рук дерев'яну позолочену патерицю, відзнаку блазнівсько-папської гідності.

Цей сміливець був той самий чоловік, який настрахав Есмеральду. Гренгуар упізнав у ньому свого вчителя – архідиякона Клода Фролло. Переляканий натовп очікував, що страхітливий Квазімодо розшматує архідиякона. Але горбань упав перед ним навколішки. Клод Фролло зірвав із нього папську тіару, зламав його патерицю, розірвав мішурну мантію. Архідиякон був розгніваний, грізний, владний; Квазімодо – розпростертий долі, покірливий, благальний, хоча міг би розчавити священника одним пальцем. Клод Фролло жестом наказав йому підвестися і йти за ним. І ніхто не насмілився рушити слідом.

IV. ПРИКРОЩІ, НА ЯКІ НАРАЖАЄШСЯ, ПЕРЕСЛІДУЮЧИ ВНОЧІ ГАРНЕНЬКУ ЖІНКУ

Гренгуар попрямував навмання за циганкою. На одному з поворотів вулиці дівчина зникла з його очей, і раптом він почув її пронизливий крик. Циганка вирівалася з рук двох чоловіків. Украй перелякана кізка наставила на них ріжки й мекала. Гренгуар почав гукати варту і хоробро кинувся вперед, але побачив жахливе лице Квазімодо й зупинився. Горбань одним помахом руки відкинув його кроків за чотири на брук, закинув дівчину на плече й швидко зник у темряві разом із своїм спільником. Нещасна циганка кликала на порятунок, і ось із-за рогу сусідньої вулиці виїхав вершник, озброєний із ніг до голови, з шаблею наголо. Це був командир загону, і разом із ним шістнадцять королівських стрільців. Ротмістр вирвав із рук остовпілого Квазімодо циганку й посадив поперек свого сідла.

Квазімодо оточили, схопили, зв'язали. Він ревів, шаленів, кусався, і коли б це було вдень, то, безперечно, самий вигляд його обличчя, яке від люті стало ще потворнішим, примусив би втекти весь цей загін. Однак уночі Квазімодо був позбавлений своєї найгрізнішої зброї – потворності.

Спільник Квазімодо під час бійки зник.

Циганка, граціозно випроставшись у сідлі, поклала обидві руки на плечі молодого ротмістра і кілька хвилин дивилася на нього, мов зачарована його доблесним виглядом і щойно поданою їй хороброю допомогою. Надавши своєму ніжному голосові ще більшої ніжності, вона першою порушила мовчанку:

– Як вас звати, шановний рицарю?

– Ротмістр Феб де Шатопер до ваших послуг, моя красуне! – відповів офіцер, прибираючи молодецького вигляду.

– Дякую, – промовила дівчина.

І, поки ротмістр Феб підкручував свої по-бургундському підстрижені вуса, вона, мов стріла, що падає на землю, зісковзнула з коня й зникла, як блискавка.

П'єр Гренгуар заблукав і потрапив до злодіїв, мешканців Двору чудес. Його повели до «короля», Клопена Труйльфу. Щоб урятуватися, поет пообіцяв стати злодієм. Йому влаштували іспит: він повинен витягнути гаманець із кишені опудала, обвішаного дзвіночками, так, щоб жоден із них не задзвонив. Звісно, поетові це не вдалося. Коли волоцюги збиралися його повісити, «король» Клопен сказав, що врятувати П'єра може жінка, яка захоче взяти його собі за чоловіка. Усі мешканки Двору чудес відмовилися від П'єра, і лише красуня Есмеральда погодилася стати його дружиною. Принесли глиняний кухоль і кинули його об землю: він розбився на чотири частини, тому Клопен присудив, що П'єр з Есмеральдою мали бути чоловіком і дружиною чотири роки.

◀ Анрі Пілль. Есмеральда рятує життя П'єру Гренгуару, обравши його своїм чоловіком. 1897

VII. ПОШЛЮБНА НІЧ

Після вечері Гренгуар запитав Есмеральду, чи хоче вона, щоб він був її чоловіком. Вона рішуче відповіла: «Ні!», але на запитання про дружбу сказала: «Можливо». Есмеральда пояснила: «Дружба... це означає бути братом і сестрою; це дві душі, які стикаються, не зливаючись, це два пальці однієї руки». Натомість про кохання вона сказала з тремтінням у голосі: «О кохання! Це коли двоє стали чимось єдиним. Коли чоловік і жінка зливаються в одного ангела. Це – небо!».

На запитання Гренгуара, яким потрібно бути, щоб їй сподобатися, вона відповіла: «Треба бути мужчиною», а на запитання, чому б їй не покохати його: «Я покохаю лише того, хто зможе мене захистити». Це змусило Гренгуара почервоніти, згадавши свою неспроможність захистити її від Квазімодо.

Гренгуар поцікавився, як Есмеральді вдалося врятуватися від Квазімодо, але вона лише усміхнулася і промовчала. На запитання про її ім'я («Есмеральда» іспанською означає «смарагд»), вона показала амулет із зеленим скельцем, пояснивши: «Може, через це... Не торкайтесь! Це амулет. Або ви пошкодите чарам, або вони вам». Вона також сказала, що не знає, хто їй його дав.

Гренгуар розповів дівчині свою історію. З відчаю він став поетом і одного дня зустрів архідиякона Клода Фролло, який навчив його латини і схоластики [1]. Гренгуар пишався тим, що є автором сьогоднішньої містерії та книги про комету 1465 року. Він запропонував Есмеральді жити з ним «як брат із сестрою».

Есмеральда, задумавшись, прошепотіла: «Феб». На запитання Гренгуара, що це означає, він, прагнучи блиснути ерудицією, відповів, що це латинське слово, що означає «сонце» й «ім'я чудового стрільця, який був богом». Есмеральда повторила ім'я мрійливим і сповненим пристрасті голосом.

[1] **Схола́стика** (лат. *scholactica*, від лат. *schola* – школа) – середньовічна релігійна філософія.

[2] Час ненажерливий, людина ще ненажерливіша (лат.).

Із книги третьої

I. СОБОР БОГОМАТЕРІ

Безперечно, і нині Собор Паризької Богоматері – велична й чудова будівля. Та хоч яким чудовим лишився Собор старіючи, не можна не вболівати й не обурюватися, дивлячись на ті численні пошкодження й руйнування, яких завдали і час, і люди цій поважній пам'ятці старовини, не шануючи ні Карла Великого, який заклав перший її камінь, ні Філіппа-Августа, який поклав останній.

На обличчі цього старого короля наших соборів поряд із зморшкою завжди знайдеш і шрам. Tempus edax, homo edacior [2]. Це я охоче переклав би так: час сліпий, людина нерозумна.

На руїнах Собору можна розрізнити три види пошкоджень, і всі три різною мірою порушують його цілість: насамперед час, який непомітно там і тут пощербив і вкрив іржею всю поверхню будівлі; згодом на нього безладно ринули сліпі й люті за своєю природою політичні та релігійні заколоти, що роздерли багаті шати його скульптур і різьблень, повибивали розети, розірвали намисто з арабесок і статуеток, знищили його статуї – одні за їхні тіари, другі – за їхні корони; і нарешті довершили руйнування моди, чимраз химерніші та безглуздіші, які при неминучому занепаді архітектури, починаючи з анархічних, але пишних

відхилень доби Відродження, змінювали одна одну. Моди завдали більших пошкоджень, аніж заколоти. Вони вп'ялись у плоть, вони накинулися на кістяк середньовічного мистецтва; порушили його єдність, вони зрізали, покремсали, вбили форму і символ будівлі, її логіку й красу. Вони зухвало, керуючись «добрим смаком», прикрасили рани пам'ятника готичної архітектури своїми жалюгідними недовговічними оздобами, мармуровими стрічками, металевими помпонами, яйцеподібними орнаментами, завитками, драпуваннями, обідками, гірляндами...

Отже, повторюємо, три види руйнувань, про які ми згадували вище, спотворюють тепер готичну архітектуру. Зморшки та нарости на шкірі – це справа часу. Сліди насильства, брутальності, побоїв, переламів – це справа заколотів від Лютера до Мірабо [1]. Покалічення, ампутації, вивихи, «реставрації» – це справа нібито грецької та римської, а по суті, варварської роботи професорів, що діють за приписами Вітрувія [2] та Віньйоли [3]. Так чудове мистецтво, яке створили вандали, вбили академіки.

Зрештою, Собор Паризької Богоматері аж ніяк не є тим, що можна назвати цілісною, завершеною, визначеною пам'яткою. Це вже не романський, але ще й не готичний храм.

Це будівля перехідного періоду. Саксонський архітектор закінчував споруджувати перші стовпи нефа [4], коли стрілчасте склепіння, принесене з хрестових походів, переможно лягло на широкі романські капітелі [5], призначені тримати тільки напівкруглі арки. Стрілчасте склепіння, неподільно пануючи відтоді, визначило стиль побудови Собору. Скромне й боязке спочатку, це склепіння розвертається, збільшується, але ще стримує себе, ще не сміє злетіти в небо своїми гострими шпилями, як це воно зробило згодом у безлічі чудових соборів.

Кожен бік, кожен камінь цієї поважної пам'ятки є сторінкою не тільки історії країни, а й історії науки та мистецтва.

Великі будівлі, як і великі гори, – витвори віків. Часто форма мистецтва вже змінюється, а їх досі ще не закінчено...

Час – архітектор, народ – муляр.

[1] **Ма́ртін Лю́тер** (1483–1546) – засновник релігійного протестантства. **Оноре́ Габрié́ль Рікеті де Мірабо́** (1749–1791) – один із найвидатніших діячів початкового етапу Першої буржуазної революції у Франції (1789–1799).

[2] **Вітру́вій Марк** (I ст. до н. е.) – римський архітектор, автор трактату «Про архітектуру».

[3] **Віньйо́ла Джа́комо да Баро́цці** (1507–1573) – відомий італійський архітектор доби пізнього Відродження.

[4] **Неф** – витягнуте в довжину приміщення (або його частина), відокремлене рядом колон чи стовпів.

[5] **Капіте́ль** – верхня частина колони, що бере на себе навантаження від балок перекриття.

Із книги четвертої

I. ДОБРІ ДУШІ

Шістнадцять років тому в неділю на провіднім тижні на дерев'яний настил біля Собору поклали живу істоту. Зазвичай сюди підкидали дітей, волаючи до людського милосердя. Добрі душі, старі парафіянки розглядали маленьке створіння і розмірковували, що важко назвати його дитиною, швидше звіреням, чимось нечестивим. Вони вирішили, що для Парижа буде краще, якби цього маленького чаклуна кинули в річку або, ще краще, у вогонь.

Якийсь молодий священник уже кілька хвилин прислухався до розумувань. У нього було суворе обличчя, високе чоло, глибокий погляд. Він мовчки відсторонив рукою людей, що стояли біля настилу, поглянув на «маленького чаклуна» і простяг над ним руку.

– Я усиновляю цю дитину, – сказав священник.

Він загорнув її у свою сутану й поніс. Присутні проводжали його спантеличеними поглядами. Через хвилину він зник за Червоною брамою, що вела тоді з собору до монастиря.

Коли остовпіння минуло, Жеанна де ла Тарм прошепотіла на вухо Генрієтті ла Готьєр:

– Я ж вам давно казала, сестро, що цей молодий священник, Клод Фролло, – чорнокнижник.

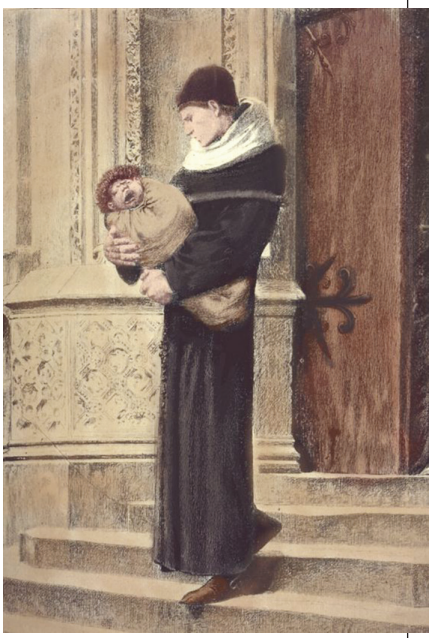
■ Прокоментуйте авторську іронію заголовка розділу.

■ Дізнайтеся значення слова *чорнокнижник* і поясніть, чому Клод зажив такої слави.

II. КЛОД ФРОЛЛО

Клод Фролло походив із родини дрібних дворян. Батьки змалку визначили його духовну кар'єру і віддали до колежу. У вісімнадцять років він закінчив усі чотири факультети. Юнак вважав, що життя має тільки одну мету – знання. Слава вченого з монастиря поширилася серед народу і незабаром обернулася на репутацію чорнокнижника. Але коли йому виповнилося 19 років, епідемія чуми забрала батьків, зостався живий тільки його брат, який іще лежав у колисці. Досі юнак жив тільки наукою, а тепер, ставши сиротою, главою родини й опікуном брата, зіткнувся з суворими реаліями життя. Він полюбив малого Жеана, ставши для нього батьком і матір'ю. І коли одного дня Клод Фролло побачив підкидька на помості, то згадав долю свого брата. Безмежне почуття жалю охопило його, і він забрав дитину до себе.

Коли він витягнув маля з мішка, то побачив, що воно й справді страшенно потворне. У бідолахи була на лівому оці бородавка, голова глибоко сиділа в плечах, хребет був вигнутий дугою, грудна клітка випнута, ноги викривлені; але малюк здавався живучим, і, хоч не можна було здогадатись, якою мовою він белькотить, його крик свідчив про здоров'я й силу. Вигляд цієї потворності ще збільшив у Клода почуття жалю; з любові до брата він у душі дав собі обітницю виховати цю дитину з тим, щоб цей акт милосердя, вчинений в ім'я маленького брата, був зарахований Жеанові в усіх його майбутніх прогрішеннях.

▶ Люк-Олів'є Мерсон. Фролло. Ілюстрація до роману. 1889

Він охрестив свого приймака і назвав його «Квазімодо» [1], чи то в пам'ять про день, у який він знайшов його, чи то щоб висловити, до якої міри ця нещасна мала істота була недосконалою і незавершеною. Бо й справді, Квазімодо, одноокий, горбатий, клишоногий, був тільки «ніби» подібним до людини.

[1] *Quazimodo* (лат.) – ніби, майже. Так у католиків називається перша після Великодня неділя – провідна неділя.
[2] Пастух лютого стада сам іще лютіший (лат.).

III. IMMANIS PECORIS CUSTOS, IMMANIOR IPSE [2]

Отож у 1482 році Квазімодо був уже дорослим. Кілька років тому він став дзвонарем Собору Паризької Богоматері з ласки свого названого батька Клода Фролло, який на той час уже був архідияконом Жозаським.

З часом виник якийсь невловимий тісний зв'язок між дзвонарем і Собором. Відрізаний назавжди від світу подвійним нещастям – своїм невідомим походженням і своєю фізичною потворністю, замкнутий з дитячих років у цьому подвійному непереборному зачарованому колі, бідолаха звик не помічати нічого, що лежало за стінами Собору. У міру того, як він виростав і розвивався, Собор був для нього поступово: яйцем, гніздом, домом, батьківщиною, всесвітом.

- Знайдіть у тексті розділу приклади різних художніх засобів, якими твориться образ Квазімодо.
- Чи можна його вважати «незвичайним героєм у незвичайних обставинах»?

Мало-помалу, розвиваючись під невпинним впливом Собору, перебуваючи в ньому день і ніч, майже не виходячи з нього, повсякчас залишаючись під його таємничою владою, Квазімодо кінець кінцем став схожий на нього, так би мовити, вріс у нього, став його складовою частиною. Можна сказати, що він набрав форми Собору, як слимак набирає форми своєї черепашки. Собор був його оселею, його лігвом, його оболонкою. Шорсткі стіни храму стали його панциром.

Здавалося, що під впливом Собору формується не тільки його тіло, а й душа. Квазімодо народився одноким, горбатим, кульгавим. Тільки внаслідок великих зусиль і великої терплячості вдалося Клодові Фролло навчити його говорити. Але над нещасним підкидьком тяжів фатум. Коли в чотирнадцять років він став дзвонарем Собору, ще одне нещастя завершило його каліцтво: від дзвонів у нього лопнули барабанні перетинки, він оглух. Єдині двері у світ, які природа залишила перед ним широко відчиненими, раптом зачинилися назавжди. Зачиняючись, вони погасили єдиний промінь світла й радості, що проникав у душу Квазімодо. Ця душа поринула в глибоку пітьму.

До того ж утрата слуху зробила його до певної міри й німим. Щоб не виставляти себе на посміховисько, Квазімодо, пересвідчившись у тому, що оглух, твердо дав собі обітницю мовчанки, яку порушував лише на самоті. Усе це призвело до того, що, коли потреба примушувала Квазімодо заговорити, язик його повертався незграбно й важко, наче двері на заіржавілих завісах.

Безперечним є те, що в убогому тілі убожіє й дух... Його мозок був якимось особливим середовищем: думки, пройшовши крізь нього, виходили зовсім перекручені.

Першим наслідком такого складу розуму був викривлений погляд Квазімодо на навколишню дійсність. Квазімодо майже зовсім був позбавлений можливості безпосередньо її сприймати. Зовнішній світ здавався йому значно більш віддаленим, ніж нам.

Другим наслідком його нещастя була його злобливість. А втім, слід віддати Квазімодо належне, ця злобливість, очевидно, не була вродженою. З перших своїх кроків серед людей він відчув, а згодом і переконався, що він затаврований, обпльований, упосліджений. Кожне звернуте до нього слово було знущанням або прокльоном. Ставши дорослим, він відчув, що його оточує сама ненависть. І він у свою чергу всотав у себе цю загальну злобу: він підняв зброю, якою його було поранено.

Собор заміняв йому не тільки людей, а й увесь світ, усе, що існує.

Але що він любив понад усе у своєму рідному Соборі, що збуджувало його душу та допомагало розгортати немічні, завжди складені крила, те єдине, що інколи робило його щасливим, – були дзвони. Він любив їх, пестив, говорив до них, розумів їхню мову. До кожного з них він був сповнений ніжності, починаючи від найменших дзвонів ажурного шпиля аж до найбільшого дзвона порталу... А це ж були ті самі дзвони, що позбавили його слуху: однак і матері часто найдужче люблять саме ту дитину, яка завдала їм найбільше страждань.

Присутність такої незвичайної істоти, як Квазімодо, ніби сповнювала весь храм невловимим подихом життя. Здавалося (принаймні така перебільшена слава ходила серед забобонних людей), він випромінював якусь таємничу силу, що оживлює все каміння Собору і розбуджує найглибші надра старої будівлі. Досить було знати, що він перебуває десь близько, щоб вам привиджувалося, ніби тисячі статуй на галереях і порталах дихають і рухаються. І справді, Собор справляв враження якоїсь слухняної й покірної владі Квазімодо істоти; він очікував на його наказ, щоб підвищити свій могутній голос, Квазімодо володів ним, сповнював його собою, немов якийсь домовик. Велетенська будівля дихала його подихом.

В Єгипті його зробили б божеством цього храму; у середні віки його вважали б демоном; а насправді він був душею Собору.

Єдиний, кого Квазімодо любив так само, а може, й більше, ніж Собор, – це був Клод Фролло. Він дав йому притулок, усиновив, вигодував, виховав, захищав від собак і переслідувань дітей, навчив його говорити, читати, писати. Зрештою, він дав Квазімодо сенс життя – зробив його дзвонарем. Архідиякон мав в особі Квазімодо найпокірнішого раба, найслухнянішого слугу, найчуйнішого собаку. На перший знак Клода Квазімодо ладен був кинутися з висоти веж Собору.

Клод Фролло віддав свого брата Жеана в той самий колеж, де минули його дитячі роки. Але Жеан не розвинувся в тому напрямку, що визначив для нього брат. Він рухався тільки шляхом ледарства, неуцтва й гульні, хоча мав добре серце. Тож розчарований Клод Фролло ще запальніше кинувся в обійми науки. А що за юнацьких років пройшов майже все коло людських знань, позитивних, офіційних, дозволених

законом, то він ризикнув своєю душею, сівши за таємничий стіл алхіміків, астрологів та герметиків [1]. А з деякого часу люди помітили, що в архідиякона посилилась огида до циганок і вуличних танцівниць. Він клопотав перед єпископом про заборону циганкам танцювати на Соборному майдані. А ще він в архівах відшукував постанови церковного суду, за якими магів і чаклунок засуджували до спалення на вогнищі або до шибениці.

Тому ні архідиякон, ні дзвонар не мали особливої любові як серед людей вельможних, так і серед простолюду.

Із книги п'ятої

II. ЦЕ ВБ'Є ТЕ

■ Знайдіть у тексті розділу розгорнуті метафори. Поясніть їхні значення і роль.

Автор у своєму відступі пояснює значення загадкових слів архідиякона: «Це вб'є те. Книга вб'є будівлю».

Насамперед це була думка священника: страх духовної особи перед новою силою – друкарством. Це був жах і крайнє здивування слуги вівтаря перед світлоносним друкарським верстатом Гутенберга. Це був зойк пророка, що вже чує, як вирує і клекоче визволене людство, бачить майбутнє, коли розум похитне віру, а вільна думка повалить із престолу релігію, світ скине з себе ярмо Риму. Було це пророцтво філософа, що помічає, як людська думка здобула крила завдяки друку, лине, немов пара з-під скляного ковпака теократії. То був жах воїна, який, спостерігаючи бронзовий таран, каже: «Вежа впаде». Це означало, що нова сила вже йде на зміну старій. Це означало: друкарство вб'є церкву.

Але за цією першою і, безперечно, найпростішою думкою була, як ми гадаємо, ще й інша, новітніша, що неминуче випливає з першої, думка, яку важче помітити й легше заперечувати. Був це так само філософський погляд, але вже не тільки священника, а й ученого і митця. Це було передчуття, що людська думка, змінюючи форму, одночасно змінить і засіб її виразу... що одне мистецтво поступиться місцем іншому. Він означав: «Друкарство вб'є архітектуру».

Справді, з первісних часів аж до п'ятнадцятого століття християнської ери включно архітектура була великою книгою людства, тим основним, що виявляло суть людини на різних стадіях її розвитку, чи то фізичного, чи духовного.

Будь-яка цивілізація починається з теократії [2], а кінчається демократією [3]. Цей закон заміни єдиновладдя свободою записаний в архітектурі. Бо, звертаємо на це увагу, не слід думати, що будівельне мистецтво здатне тільки споруджувати храми, відображати міфи та релігійну символіку...

[1] **Герме́тика** – поширена в середньовіччі псевдонаука про магічні перетворення елементів, таємницю виготовлення золота та ін.

[2] **Теокра́тія** (у перекладі з грец. – боговладдя) – форма державного правління, за якої політична влада належить духовенству або главі церкви.

[3] **Демокра́тія** (у перекладі з грец. – народовладдя) – форма державного правління, за якої джерелом влади є народ.

Візьмімо за приклад середньовіччя, в якому нам легше розібратися, бо воно ближче до нас. Протягом його першого періоду, коли теократія встановлює свій лад в Європі, коли Ватикан збирає й заново групує навколо себе елементи нового Риму, зліпленого з руїн Стародавнього Риму... коли християнство розкопує серед уламків попередньої цивілізації всі шари суспільства і за допомогою цих руїн будує новий ієрархічний світ, основою якого є духовенство, – тоді в цьому хаосі... починає поставати ця таємнича романська архітектура...

І справді, тогочасна думка відбивається в цьому похмурому, романському стилі. У всьому почувається вплив священника, а не людини, вплив касти, а не народу.

Та ось починаються хрестові походи. Це великий народний рух; а кожен великий народний рух, незалежно від причини й мети, завжди дає ніби осад, з якого виникає дух волелюбності.

Влада розхитується, єдиновладдя розколюється. Феодалізм вимагає поділу влади з теократією... Так з-під духовенства починає пробиватися дворянство, з-під дворянства – міська община. Змінилося обличчя Європи. І тоді ж таки відповідно змінюється обличчя архітектури. З хрестових походів вона повернулася, принісши стрілчасте склепіння так само, як народи – волелюбний дух. І ось, у міру того, як розпадається Рим, умирає і романська архітектура. Сам храм, ця будівля, колись так підпорядкована догмам, тепер захоплена міщанством, міською общиною, свободою, вислизає з-під влади священника і підпадає під владу митця. Митець перебудовує її відповідно до своїх уподобань. Прощавайте таїнство, міф, закон! Хай живе фантазія і примха!

Відтоді книга архітектури вже не належить духовенству, релігії, Риму – вона під владою фантазії, поезії, народу.

Тим часом мистецтво рухається вперед велетенськими кроками. Геній народу, в усій своєрідності його творчості, виконує ті завдання, що їх колись виконували єпископи. Кожне покоління мимохідь уписує свій рядок до цієї книги. Релігійний кістяк ледве помітний під покривом народної творчості. Важко уявити собі, яких вільностей припускалися архітектори, навіть коли йшлося про церкви.

Тогочасна думка могла бути вільною лише в архітектурі, тож і повністю вона могла бути висловлена тільки в тих книгах, що звалися будівлями. Інакше, якби вона замість цієї мурованої форми необачно набрала форми манускрипта, її прилюдно спалила б рука ката. Це й зумовило появу такої безлічі церков, які вкрили Європу, кількість їх така численна, що, навіть перерахувавши їх, важко було її уявити. Таким чином, під приводом спорудження Божих храмів велично розвивалося мистецтво.

Отже, аж до Гутенберга, архітектура є головною формою письменства, спільного для всіх народів. До цієї гранітної книги, початої на Сході, продовжуваної Стародавніми Грецією та Римом, середньовіччя вписало останню сторінку.

У п'ятнадцятому столітті все змінюється.

Людська думка знаходить ще тривкіший, ще витриваліший засіб увічнити себе, до того ж простіший і легший. Валиться трон

архітектури. Кам'яні літери Орфея замінюються свинцевими літерами Гутенберга.

Ця будівля воістину велична. Якийсь статистик підрахував, що, кладучи один на один усі томи, які від часів Гутенберга вийшли з-під пера, можна б заповнити простір між Землею й Місяцем...

Це якийсь мурашник умів. Це вулик, куди золоті бджілки уяви зносять свій мед; споруда з тисячами поверхів. Тут кожен поодинокий твір, хоч би яким відокремленим та примхливим він здавався, має своє місце, свій виступ. Тут усе пройняте гармонією. Від собору Шекспіра до мечеті Байрона над цією метрополією людської думки безладно громадяться тисячі дзвіничок. Біля підніжжя споруди відтворено кілька старовинних грамот людства, не відбитих в архітектурі. Ліворуч від входу вмуровано старий, із білого мармуру, барельєф Гомера, праворуч – Біблія підносить свої сім голів із багатьма язиками...

Проте цієї чудової споруди досі ще не закінчено. Друкарство, цей велетенський механізм, що безупинно викачує всі розумові соки суспільства, невтомно вивертає із своїх надр нові будівельні матеріали для свого творення. Людство – все у риштуваннях. Кожен розум – це муляр...

Із книги шостої

Віктор Гюго саркастично зобразив несправедливість середньовічного суду, описуючи ситуацію, коли глухий суддя ставить запитання глухому Квазімодо й отримує недоладні відповіді дзвонаря, що провокує сміх у присутніх. Тому прево́, французький королівський урядовець, запізнившись на засідання, не заглибився в суть справи й ухвалив: доставити Квазімодо на Гревську площу, добряче відшмагати його та «покрутити з годину на колесі». Коли ж один із суддів спробував пояснити йому, що Квазімодо повністю глухий, прево роздратовано наказав додати ще годину стояння біля ганебного стовпа.

У той час, коли все це відбувалося, в комірчині Роландової вежі, у народі званій «Щурячою норою», відбувала самоспокуту затворниця Гудула, раніше відома як Пакетта Шантфлері. Збожеволівши з горя, вона або молиться, або проклинає циган, які украли її дитя, її Агнесу.

IV. СЛЬОЗА ЗА КРАПЛЮ ВОДИ

Квазімодо привезли на Гревський майдан і поставили до ганебного стовпа. Коли кат почав жорстоко шмагати його нагаєм, натовп зайшовся сміхом. Гідно витримавши численні тортури й осміювання натовпу, Квазімодо попросив пити. Його вигук відчаю не викликав жодного співчуття, тільки звеселив добрий паризький простолюд, який був тоді достатньо жорстоким і грубим. Якщо хто й озивався на зойк нещасного, то хіба тільки для того, щоб поглумитися. У цю мить він був більше смішним і відразливим, ніж жалюгідним. І якби в натовпі знайшлася добра душа, що принесла нещасному кухоль води, її спіткала б лиха доля.

– Ось тобі чашка для пиття! – крикнув якийсь чоловік, жбурнувши йому в груди розбиту чашку. – Це ти раз пройшов коло моєї жінки, і вона через це народила дитину з двома головами.

– А моя кішка – кошеня з шістьма лапами, – верещала якась стара жінка, кидаючи в нього черепком.

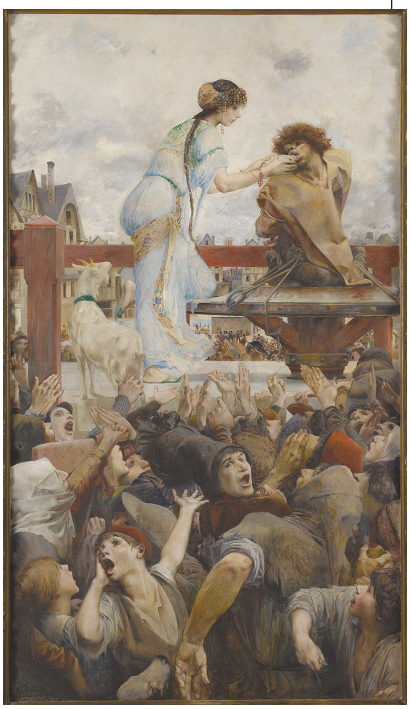
– Пити! – задихаючись, утретє крикнув Квазімодо.

У цю хвилину він побачив, як натовп розступився. З нього вийшла дивовижно вдягнена дівчина. Її супроводила біла кізка з позолоченими ріжками. В руках у дівчини був тамбурин.

Око Квазімодо заяскріло. Це була циганка, яку він намагався вкрасти минулої ночі. Квазімодо не мав сумніву в тому, що циганка прийшла помститися і завдати йому болю, як і всі інші.

І справді, він побачив, як вона швидко піднялася на сходи. Гнів і досада душили його. Йому хотілося зламати ганебний стовп, і якби блискавка, що її метнуло його око, мала силу вбивати, дівчина спопеліла б, перш ніж дійшла до площадки.

Вона мовчки наблизилась до засудженого, який надаремно звивався, щоб ухилитись від неї, і, відстебнувши від свого пояса флягу, обережно піднесла її до пересохлих губ нещасного.

▲ Люк-Олів'є Мерсон. Сльоза за краплю води. 1903

Тоді на цьому оці, досі такому сухому й запаленому, заблищала велика сльоза й поволі скотилася по його потворному, викривленому розпачем обличчю. Може, це була перша сльоза, яку нещасний горбань пролив у своєму житті.

Напившись, нещасний хотів своїми чорними губами поцілувати прекрасну руку, що подала йому допомогу. Але дівчина, яка все ж почувала недовіру до нього, мабуть, пам'ятаючи про брутальний напад минулої ночі, наче перелякана дитина, котра боїться, що її вкусить тварина, відсмикнула руку. Тоді нещасний втупився в неї поглядом, сповненим докору й невимовного смутку.

Кого б не зворушило це видовище: чудова, свіжа, чиста, чарівна й тендітна дівчина милосердно прийшла на допомогу цьому втіленню нещастя, потворності й злоби! Біля ганебного стовпа таке видовище було величним! Навіть юрба була зворушена і почала плескати в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!».

Саме в цю хвилину з віконця своєї нори затворниця побачила біля ганебного стовпа циганку і крикнула їй своє зловісне:

– Будь ти прокляте, циганське поріддя!

Есмеральда зблідла і, хитаючись, зійшла з помосту ганебного стовпа. Голос затворниці переслідував її.

– Злізай, злізай, циганська злодюжко, все одно ти ще туди потрапиш!

– Лахмітниця знову дивачить, – бубоніли в натовпі. І більш нічого не додавали. Бо такі жінки викликали страх – і це робило їх недоторканними.

Настав час звільнити Квазімодо. Його відв'язали, і юрба розійшлася.

▼ Антуан Вірц. Есмеральда. 1839

УКРАЇНСЬКЕ ВІДЛУННЯ

Максим Рильський

ЕСМЕРАЛЬДА

Шаліє вихор полум'я і змори:
Коза, та бубон, та циганський стрій.
П'єр Гренгуар, високий і худий,
Уже забув містерії і хори.
Реве юрба, мов різнобарвний рій:
Пани, старці, войовники, актори.
Так всі річки у повновладне море
Вливаються, як многохвостий змій.
Дівочий стан приваблює і надить
Перед собором, де ряди химер
Зібралися холодну раду радить.
Він на коні, прекрасний Шатопер!
Але вгорі, в стрілчастій амбразурі,
Палають очі горді і похмурі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якою є загальна атмосфера зображуваних подій у творі «Собор Паризької Богоматері»? Які засоби використовує автор для її відтворення? Як виявляється принцип контрасту в романі?
2. Яку роль у творі виконує натовп? Чи є це прикметою доби Середньовіччя? Чому ви так вважаєте?
3. Як архітектура Собору, його містичність і велич впливають на події та характери персонажів (наприклад, Клода Фролло, Квазімодо)?
4. Яке місце в системі образів посідає образ Есмеральди? Чому вона є загальною улюбленицею? На основі прочитаного тексту попередньо визначте її стосунки з іншими героями.
5. Прочитайте вірш Максима Рильського «Есмеральда». Чи вдалося українському поетові передати почуття й емоції героїні роману?
6. Яким є ставлення городян до Квазімодо? Чи заслуговує він на нього? Як воно впливає на характер героя?
7. Розкрийте особливість стосунків між Квазімодо і Клодом Фролло. Яке їхнє емоційне підґрунтя?
8. Поясніть, що рухало Есмеральдою, коли вона напоїла водою свого кривдника. Як цей вчинок змінив Квазімодо?

9. Знайдіть в образах персонажів (Есмеральда, Клод Фролло, Квазімодо, Феб) риси романтичного героя / романтичної героїні.

10. «Це вб'є те. Книга вб'є будівлю». Об'єднайтесь у групи і наведіть п'ять тез, які підтверджували б чи спростовували цю думку архідиякона.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Прочитайте наступні частини твору, викладені в підручнику.

2. Оформіть логічну схему / карту знань / кластер, які розкривали б особистісні зв'язки між героями. Покажіть це на рівні почуттів, стосунків.

Із книги сьомої

Минуло кілька тижнів, настав березень. На кам'яному балконі розкішного готичного будинку навпроти Собору Паризької Богоматері зібралися молоді знатні дами. Там була й чарівна білявка Фльор-де-Ліс, наречена Феба де Шатопера. Вони запросили циганку, яку напередодні врятував Феб, щоб та показала свої танці й фокуси з кізкою. Краса Есмеральди так вразила аристократок, що викликала в них ревнощі, і вони почали її принижувати. Коли Беранжера, хрещениця Фльор-де-Ліс, висипала кубики з літерами, кізка склала із них слово «ФЕБ». Фльор-де-Ліс здогадалася, що має суперницю. А Феба це підштовхнуло призначити побачення Есмеральді.

Клод Фролло підслухав, як ротмістр Феб де Шатопер хвалиться Жеанові про майбутнє побачення з циганкою, і взявся за ним стежити. Феб помітив тінь, що скрадалася за ним уздовж стін, та іронічно зауважив, що грабувати розореного – марна справа. Клод ухопив його за руку й звинуватив у брехні про вечірнє побачення з Есмеральдою. У відповідь Феб викликав його на дуель. Клод Фролло заявив, що ладен перерізати йому горло, але той має ще довести правдивість своїх слів. Він дав Фебові гроші на оренду кімнати в старої звідниці й зажадав, щоб той заховав його десь у закутку, аби на власні очі переконатися, що йдеться саме про ту жінку, чиє ім'я почув Клод Фролло.

VIII. ЧИМ ЗРУЧНІ ВІКНА, ЩО ВИХОДЯТЬ НА РІЧКУ

Клод Фролло зі своєї схованки крізь щілину у дверях спостерігав за тим, що відбувалося в кімнаті. Коли з'явилася вродлива, граціозна Есмеральда, туман застелив йому очі, кров закипіла, у його голові все загуло й закрутилося. Опритомнівши, він побачив: Феб і Есмеральда сиділи на дерев'яній скрині біля лампи, що освітлювала їхні юні обличчя й жалюгідне ліжко в глибині горища.

Дівчина сиділа розрум'янена, збентежена, тремтяча. Її довгі опущені вії кидали тінь на палаючі щоки. Офіцер, на якого вона не насмілювалася звести очей, сяяв. Машинально, чарівно-недбалим жестом вона креслила по скрині кінчиком пальця безладні лінії й дивилася на цей пальчик. Її ніг не було видно, до них тулилася маленька кізка.

Ротмістр був чепурно одягнений; комірець і манжети його сорочки, що виднілися з-під мундира, були оздоблені мереживом, що на ті часи вважалося неабиякою елегантністю.

Клод Фролло тільки з великими зусиллями міг розібрати те, про що вони говорили, так дуже стукотіло у нього в скронях.

– О, не зневажайте мене, монсеньйоре Фебе, – промовила молода дівчина, не підводячи очей. – Я почуваю, що роблю дуже погано.

– Зневажати вас, чарівне дитя! – відповів офіцер тоном чемної й поблажливої ґречності. – Зневажати вас, Боже мій! Та за що ж?

– За те, що я прийшла сюди.

– Щодо цього, моя красуне, у нас із вами різні погляди. Я повинен не зневажати вас, а ненавидіти!

Дівчина перелякано подивилася на нього.

– Ненавидіти мене? Що ж такого я зробила?

– Ви примусили так довго себе благати.

– О так! – промовила вона. – Це тому, що я боялась порушити свою обітницю… Я не знайду своїх батьків… талісман втратить свою силу. Та що мені до того? Навіщо мені тепер мати й батько?

Кажучи це, вона підвела на ротмістра свої великі чорні очі, що сяяли радістю й ніжністю.

– Хай мене чорт візьме, якщо я вас розумію! – вигукнув Феб.

Якийсь час Есмеральда мовчала, потім сльоза скотилася у неї з очей, з уст зірвалося зітхання, і вона промовила:

– О монсеньйоре, я кохаю вас!

Молоду дівчину оповивав такий аромат цнотливості, така чарівність невинності, що Феб почував себе в її присутності трохи ніяково. Але ці слова надали йому сміливості.

– Ви мене кохаєте! – запально вигукнув він і обняв рукою її стан. Він тільки цього й чекав.

Священник побачив це і кінцем пальця намацав вістря кинджала, схованого у нього на грудях.

– Фебе, – сказала циганка, тихенько відводячи від себе чіпкі руки ротмістра, – ви добрі, ви великодушні, ви гарні, ви врятували мене, мене – сироту, яку підібрали цигани. Я вже давно мрію про офіцера, який би врятував мені життя. Це про вас мріяла я ще задовго перед тим, як зустріла вас, мій Фебе. Герой моїх мрій мав так само, як і ви, красивий мундир, шляхетний вигляд, шпагу. Вас звати Феб, це чудове ім'я, я люблю ваше ім'я, я люблю вашу шпагу. Вийміть вашу шпагу, Фебе. Я хочу глянути на неї.

– Дитино! – вигукнув ротмістр, усміхаючись, і вийняв із піхов свою шпагу.

Циганка глянула на ефес, на лезо, з чарівною цікавістю оглянула букви на ефесі й поцілувала шпагу, кажучи до неї:

– Ти шпага хороброї людини. Я кохаю твого хазяїна.

Феб і цього разу скористався з нагоди, аби поцілувати її чудову схилену шийку, що примусило молоду дівчину почервоніти, мов вишня, і швидко випростатись.

Священник заскреготав зубами і вихопив кинджал.

Раптом над головою Феба вона побачила іншу голову: мертвотно-бліде обличчя, зеленувате, викривлене, з пекельною мукою в погляді, і біля цього обличчя – руку з кинджалом. Це було обличчя й рука священника. Він виламав двері й опинився біля них. Молода дівчина

▶ Ніколя Есташ Морен. Есмеральда, Феб і Клод Фролло. 1834

скам'яніла, заледеніла, оніміла від цього жахливого видіння.

Вона не могла навіть скрикнути. Вона побачила, як кинджал опустився над Фебом і знову звився, закривавлений.

– Прокляття! – вигукнув ротмістр і впав.

Вона знепритомніла.

У ту мить, коли її очі заплющувалися, коли всяке почуття погасло в ній, їй здалося, що вона відчула вогняний дотик на своїх устах, поцілунок, пекучіший за розпечене залізо ката.

Коли вона опритомніла, то була оточена стрільцями нічної сторожі, священник зник, закривавленого ротмістра виносили; вікно в глибині кімнати, що виходило на річку, було відчинене навстіж, біля нього підняли якийсь плащ, що, як припускали, належав офіцерові. Вона чула, як навколо неї говорили:

– Ця чаклунка заколола кинджалом ротмістра.

Із книги восьмої

Судове засідання нагадувало радше фарс, тож Есмеральду, попри її пояснення, повели до кімнати тортур – вона зізналася в усіх злочинах, які їй приписували. Оборонець просив обмежити покарання тільки штрафом, адже підзахисна визнала вину і розкаялась. Але година була пізня, зголоднілі судді поспішали на вечерю, тож проголосували без обговорення. Голова суду крижаним тоном оголосив вирок: «Циганська дівчино, опівдні того дня, який забажає призначити наш володар-король, вас доставлять на візку босу, в сорочці, з мотузкою на шиї до головного порталу Собору Паризької Богоматері, там ви, тримаючи в руках воскову свічку вагою в два фунти, читатимете привселюдну покуту; звідти вас буде доставлено на Гревський майдан, де вас повісять і задушать на міській шибениці, і вашу козу теж; крім того, ви заплатите духовному суду три ліондори на відшкодування за злочини, вами вчинені й вами визнані: за чаклунство, магію, розпусту та вбивство синьйора Феба де Шатопера. Нехай Бог прийме вашу душу!».

Засуджену до шибениці Есмеральду кинули в підземелля. Скорчена, придушена кайданами, вона сиділа біля кухля з водою і шматка хліба на оберемку соломи, в калюжі води, що натікала зі стін камери. Нерухома, майже нежива, загублена в темряві, вона вже не відчувала страждань. Той, хто міг би побачити її тепер і хто раніше бачив, як вона сміялася й танцювала на сонці, здригнувся б. Холодна, мов ніч, холодна, мов смерть, вітерець не пестить її волосся, людський голос не досягає її вух, денне світло – її очей.

Одного дня чи ночі до неї прийшов якийсь чоловік із ліхтарем. Чорна чернеча ряса спадала на його ноги, каптур ховав його обличчя. Коли священник підняв каптур, Есмеральда побачила, що перед нею «зловісне обличчя, яке так довго її переслідувало», «голову демона... над головою її коханого Феба, ті самі очі, блиск яких

вона востаннє бачила біля блиску кинджала». Вона затремтіла від жаху. Клод Фролло розкрив дівчині свої почуття, свої ревнощі. Він просив її кохання, обіцяючи визволити з ув'язнення. Але Есмеральда обрала шибеницю, адже вона й досі кохала свого мертвого, як вважала, Феба.

VI. ТРОЄ ЧОЛОВІЧИХ СЕРДЕЦЬ, ПО-РІЗНОМУ СТВОРЕНИХ

Феб не помер, його рана не була смертельною, як сподівався Клод Фролло. Молодість узяла гору, й одного чудового ранку, відчувши себе краще, він залишив лікареві свої золоті остроги як плату і накивав п'ятами. Він перестав думати про Есмеральду, його серце звільнилося, до нього одразу ж повернувся образ Фльор-де-Ліс. Закоханий кавалер, гарцюючи на коні, з'явився біля дверей її будинку. Панночку бентежила довга відсутність залицяльника, а коли вона знову побачила свого ротмістра, його принадну поставу, новий камзол, блискучу портупею, жагучий погляд очей, то аж зашарілася із задоволення. Фльор-де-Ліс здавалася чарівнішою, ніж будь-коли, її розкішне біляве волосся було заплетене в прекрасну косу, вбрання було того небесно-голубого кольору, який так личить блондинкам, а очі оповиті тією любовною, солодкою млостю, що так красить жінок. Фльор-де-Ліс стала докоряти Фебу, який майже два місяці не показувався в них удома. Ротмістр збрехав, буцімто його викликали в гарнізон. Дівчина попросила Феба поклястися, що він нікого не кохав, крім неї, бо за три місяці їхнє весілля. Феб поклявся, і, можливо, у цю хвилину він і сам собі вірив. Ротмістр залишився з Фльор-де-Ліс на самоті, тож у його голові з'явилися доволі дивні думки. Злякавшись його погляду, дівчина сказала, що їй жарко, і швиденько кинулася на балкон. Невдоволений Феб пішов за нею. Майдан перед Собором являв собою у цю хвилину зловісне й незвичайне видовище, яке вже зовсім по-іншому налякало боязку Фльор-де-Ліс. Натовп нетерпляче очікував страти і зрадів, коли прибув віз із засудженою Есмеральдою.

На цьому останньому ступені ганьби й нещастя вона досі ще була гарною; її великі чорні очі здавалися ще більшими через те, що схудли щоки; її мертвотно-блідий профіль був чистий і прекрасний.

Нещасна, охоплена жахом, ніби загубилася поглядом і думкою в темних глибинах храму. Її бліді губи ворушилися, наче вона молилась. І коли помічник ката підійшов до неї, щоб допомогти їй зійти з воза, він почув, як вона пошепки повторює слово «Феб».

Їй розв'язали руки і в супроводі кізки, яку теж розв'язали і яка мекала з радощів, відчуваючи себе на волі, примусили зійти з воза, пройти босими ногами по твердому бруку до кінця сходів порталу. Мотузка, яка була зав'язана в неї на шиї, повзла за нею, наче гадюка.

Спів у храмі припинився. Було чути, як задзвеніли алебарди строкато вдягненої церковної сторожі; а за кілька хвилин довга процесія священників у ризах та дияконів у стихарях, урочисто виспівуючи псалми, з'явилася перед засудженою і натовпом. Але її погляд зупинився на тому, хто йшов на чолі, одразу ж після хрестоносців.

– О, – прошепотіла вона, здригаючись, – знову він! Цей священник!

Архідиякон повільно підійшов до неї; навіть у цьому розпачливому становищі вона побачила, як його погляд, що його він кинув на її оголене тіло, горить хтивістю, ревнощами й бажанням. Потім він голосно спитав її:

– Дівчино, чи просила ти в Бога прощення за свої провини й гріхи? – він нахилився до її вуха й додав (присутні гадали, що він приймає від неї останню сповідь): – Хочеш бути моєю? Я ще можу врятувати тебе!

Вона пильно подивилася на нього:

– Геть, демоне! Бо я викрию тебе!

Він усміхнувся жахливою усмішкою.

– Тобі не повірять. Ти тільки до злочину додаси ганьбу. Відповідай скоріше! Хочеш бути моєю?

– Що ти зробив із моїм Фебом?

– Він помер, – відповів священник.

Помічники ката підійшли до циганки, щоб знову зв'язати їй руки і підсадити на візок. У цю мить вона звела свої запалені, сухі очі до неба, до сонця, до сріблястих хмарок. Погляд ковзнув по будівлях, і там, у кутку майдану, вона побачила його, свого Феба, своє життя! Вона хотіла простягти до нього руки, що тремтіли від кохання і захоплення, але вони вже були зв'язані. Ротмістр насупив брови, дівчина поряд із ним презирливо скривила губи, і вони зникли за скляними дверима балкона. Есмеральда раптом згадала, що її засудили за вбивство Феба де Шатопера. Цей удар долі був надто жорстокий, і вона непритомна впала на брук. Кат наказав завершити покарання. Але в цю мить Квазімодо скотився по фасаду Собору, ніби дощова краплина по склу.

▶ Ежені Латіль. Квазімодо рятує Есмеральду від рук катів. 1832

Він із швидкістю кішки, що падає з даху, підбіг до катів і звалив їх на землю ударами своїх величезних кулаків, схопив рукою циганку, як дитина свою ляльку, одним стрибком досяг церкви, піднявши дівчину над головою і ревучи громовим голосом:

– Притулок!

Усе сталося так швидко, що, якби це було вночі, все можна було б побачити при світлі одного лише спалаху блискавки!

Прокурор Шармолю, кати і весь ескорт остовпіли на місці. Собор був надійним притулком. Усяке людське правосуддя закінчувалося на його порозі.

Заступництво істоти такої потворної за істоту таку нещасну, якою була засуджена на смерть Есмеральда, було зворушливим.

– Слава! Слава! – кричав у відповідь йому народ, і цей могутній поклик вразив на другому березі натовп на Гревському майдані і затворницю, яка все прислухалася і не зводила погляду з шибениці.

Із книги дев'ятої

Кожне середньовічне місто Франції мало свої притулки. Увійшовши до нього, злочинець був недоторканним, але тільки доти, доки залишався в ньому. У церквах зазвичай була келія, призначена для тих, хто шукав притулку. Саме сюди, до цієї келії, приніс Квазімодо Есмеральду, майже непритомну. Вона не насмілювалася поглянути на нього й не чинила опору, коли він своїми величезними лапами обережно розв'язував мотузку. Дівчина згадала, як її було вирвано з рук ката і що Феб живий, але зрозуміла: він її більше не кохає. І тоді Есмеральда спитала, навіщо її врятували. Квазімодо із глибоким сумом глянув на неї і втік. Невдовзі він приніс одяг, залишений для неї на порозі церкви милосердними жінками. Це була біла сукня і біле покривало – одяг послушниць Божого притулку. Тут вона побачила, що майже гола, й почервоніла. Життя поверталося до неї. Тільки-но встигла вона одягтись, як Квазімодо повернувся: в одній руці він ніс сінник, у другій – кошик із їжею. То був його власний обід і його власна постіль. Квазімодо попередив, що виходити з Собору не можна, бо її уб'ють, а він помре. Довго стримувані сльози полилися з очей Есмеральди. Вона відчувала, як разом із слізьми зникає пекуча гіркота її страждань.

III. ГЛУХИЙ

Прокинувшись наступного ранку, вона почула голос горбаня, який просив не лякатись, бо він – друг. Есмеральда попросила підійти, але Квазімодо неправильно прочитав по губах і вирішив, що дівчина жене його. Він підвівся і, не сміючи підвести сповнений відчаю погляд, повільно пішов геть.

Тоді вона вибігла із своєї келії, наздогнала його й схопила за руку. Відчувши її дотик, Квазімодо весь затремтів. Він благально глянув на неї своїм єдиним оком і, зрозумівши, що вона стримує його, весь засяяв від радості й ніжності. Вона хотіла примусити його ввійти до своєї келії, але він уперто зупинився біля порога.

– Ні, ні, – промовив він, – пугачу не місце в гнізді жайворонка. Я ніколи так не відчував своєї потворності, як тепер. Коли порівнюю себе з вами, я відчуваю жаль до себе, нещасної потвори. Я здаюся вам звіром, скажіть? А ви, ви сонячний промінь, ви крапля роси, ви пісня пташки. Я ж – щось жахливе – і не людина, і не звір. Я грубіший, нікчемніший і потворніший від каменя під ногами.

Він зайшовся сміхом, і ніщо у світі не могло зрівнятися з цим сміхом, що краяв серце. Потім заговорив знову:

– Я глухий, але ви можете розмовляти зі мною жестами, знаками. Я маю господаря, який завжди так розмовляє зі мною. Я скоро навчуся вгадувати ваші бажання з поруху ваших губ, з вашого погляду.

– То скажіть, – усміхаючись, запитала вона, – чому ви врятували мене?

Він уважно дивився на неї, поки вона говорила.

– Я зрозумів, – відповів він. – Ви питаєте, чому я вас урятував? Ви забули того нещасного, який одної ночі намагався викрасти вас, того нещасного, до якого другого ж дня ви прийшли на допомогу, коли він стояв біля мерзенного ганебного стовпа. За ту краплю води, за ту краплю

жалю я можу заплатити лише всім моїм життям. Ви забули того бідолаху, але він пам'ятає вас!

Сльоза заблищала в оці дзвонаря, але не скотилася.

Він витяг із кишені маленький металевий свисток.

– Візьміть, – сказав він. – Коли я вам буду потрібен, коли ви захочете, щоб я прийшов, коли вам не буде гидко дивитися на мене, засвистіть. Цей звук я чую.

Він поклав на підлогу свисток і зник.

■ Поясніть емоційний стан Есмеральди та Квазімодо, змальований у цьому розділі.

IV. ГЛИНА І КРИШТАЛЬ

Дні змінялися днями, спокій поступово повертався в душу Есмеральди. Разом із безпекою до неї повернулась і надія. Після ряду фатальних потрясінь, які все перевернули в ній, у її душі залишалося тільки одне почуття – кохання до ротмістра.

У ній викликало жах те, що він дав себе ошукати, повірив у те, що вона, яка тисячу разів віддала б за нього життя, могла вдарити його кинджалом. А все ж таки не слід було надто суворо обвинувачувати його, бо ж вона зізналася у своєму «злочині»! Бо їй необхідно було вірити, що Феб досі ще кохає її і тільки її. Хіба він не поклявся їй у цьому? Що ж їй ще треба? Хіба всі зовнішні обставини у цій справі не були проти неї? Отже, вона чекала. Вона сподівалась.

У ті хвилини, коли вона не мріяла про Феба, вона інколи думала про Квазімодо. Він був єдиною ланкою, єдиним зв'язком, що залишився у неї, єдиним засобом спілкування з людьми, з усім живим. Нещасна! Вона ще більше, ніж Квазімодо, відчувала, що світ відцурався від неї. Вона не розуміла того дивного друга, якого подарувала їй химерна доля. Вона часто дорікала собі за те, що не відчуває до нього тієї вдячності, яка примусила б її не помічати його бридкості, а проте все ж ніяк не могла звикнути до бідолашного дзвонаря. Він був надто потворний.

▲ Джуліо Чезаре Феррарі. Есмеральда у вежі Нотр-Дам. 1863

Вона так і не підняла з підлоги свистка, якого він їй дав. Вона докладала всіх зусиль, щоб не дуже виявляти свою відразу, коли він приносив їй кошик з їжею або кухоль води, але він завжди помічав найменший прояв цієї відрази до себе і сумно йшов геть.

Якось уранці Есмеральда, підійшовши до краю покрівлі, дивилася на майдан поверх гострокутного даху Сен-Жан-ле-Рон. Квазімодо стояв позад неї. Він із власної волі завжди ставав так, щоб позбавити, наскільки можливо, дівчину неприємності

бачити його. Раптом циганка здригнулася. В її очах заблищали водночас сльози і вогники радості. Вона стала навколішки біля самого краю даху і тужливо, простягаючи руки до майдану, вигукувала:

– Фебе! Фебе! Прийди! Прийди! Одне слово, одне тільки слівце, в ім'я неба! Фебе! Фебе!

Квазімодо, нахилившись, глянув на майдан і побачив, що предметом цього ніжного й пристрасного благання був юнак, ротмістр, пишний рицар у сліпучому вбранні та обладунку. Цей рицар, гарцюючи, проїжджав у кінці майдану й вітав своїм прикрашеним пишними перами капелюхом красиву даму, що усміхалася до нього з балкона. Зрештою, офіцер не міг чути благань нещасної, він був надто далеко.

Проте бідний глушко чув. Тяжке зітхання вирвалося йому з грудей. Він одвернувся. Стримувані ридання душили його. Він судомисто схопився руками за голову, а коли опустив їх, то в кожному кулаку залишилося по пасму рудого волосся.

Циганка не звертала на нього ніякої уваги. Він прошепотів, заскреготавши зубами:

– Прокляття! Так он яким треба бути! Красивим зовні!

Квазімодо обережно смикнув Есмеральду за рукав і сказав, що піде покличе Феба. Коли ж прибіг на майдан, то побачив Фебового коня, прив'язаного до дверей будинку. Квазімодо вирішив дочекатися, коли вийде ротмістр. Аж пізно увечері Феб вийшов із будинку і сів на коня. Квазімодо взявся за вуздечку й покликав Феба до Есмеральди. У відповідь він отримав носаком у груди і побажання: хай вона йде під три чорти!

■ Прокоментуйте, що символізують посудини.

Квазімодо не міг передати ці слова Есмеральді, бо вони розбили б їй серце, тому сказав, що не знайшов ротмістра. Дівчина прогнала його, але він волів зносити від неї образи, ніж завдати їй болю. Усю скорботу Квазімодо залишив собі. Відтоді циганка його більше не бачила. Але невидима рука під час її сну приносила їжу. А якось уранці вона знайшла в себе на вікні дві посудини з квітами. Налита в гарну кришталеву, але тріснуту, вазу вода витекла, а квіти зів'яли. А глиняний грубий горщик був повний води, і квіти в ньому залишилися свіжими, пишними. Есмеральда чомусь узяла зів'ялий букет і цілий день носила його на грудях.

Квазімодо вона зовсім перестала бачити й чути. Здавалося, бідолаха дзвонар зник із Собору. Якось уночі, коли Есмеральда не спала і мріяла про красуня́ ротмістра, вона почула чиєсь зітхання біля своєї келії. Перелякана, вона встала й при світлі місяця побачила безформну масу, що лежала поперек її дверей. То був Квазімодо, який спав на голому камені.

V–VI

Уночі Клод Фролло напав на Есмеральду, проте її знову врятував Квазімодо. Одержимий пристрастю Клод вирішив викрасти дівчину або знищити її, тому підлаштував напад волоцюг на Собор. Король Людовік XI наказав придушити заколот: негайно направити солдатів, натовп перебити, а чаклунку повісити. Квазімодо захищав Собор і Есмеральду, але Фролло таки зміг виманити її за стіни.

Із книги одинадцятої

І. ЧЕРЕВИЧОК

У той час, коли волоцюги облягали Собор, Есмеральда спала. Шум розбудив її. Вона впала на коліна, сповнена тривоги і страху. Двоє людей увійшли до келії. Заспокоїло Есмеральду ім'я П'єра Гренгуара. Настрашена, вона дозволила вивести себе з Собору. Чоловік у чорному відімкнув хвіртку і провів їх до річки, де був прив'язаний човен. Дівчина була схвильована й зовсім не розуміла, що робить і куди йде. Коли ж трохи отямилась, то побачила, що залишилася на березі сама з незнайомцем. Гренгуар зник разом із кізкою серед будинків прибережної вулиці. Раптом вона відчула на своїй руці сильну холодну руку незнайомця.

Швидкою ходою він попрямував до Гревського майдану, тримаючи її за руку. Вона невиразно відчула, що воля фатуму непереборна. Не маючи сили, вона більше не опиралася й бігла поруч, ледве встигаючи за його швидкими кроками. У цьому місці набережна йшла вгору. Проте їй здалося, що вона спускається крутим схилом.

Так ішли вони весь час уздовж набережної, аж поки опинилися на якомусь досить просторому майдані. То був Гревський майдан. Серед майдану височіло щось подібне до чорного розп'яття. То була шибениця. Дівчина впізнала її і зрозуміла, де вона опинилась.

Чоловік зупинився, обернувся до неї й підняв каптур.

– О, – пролепетала вона, закам'янівши на місці, – я так і знала, що це знову він!

То був священник. Він здавався власною тінню. Це була гра місячного сяйва. У цьому освітленні всі предмети здаються тінями.

– Слухай, – промовив він, і вона здригнулася від звуку цього зловісного голосу, якого вона вже давно не чула. – Слухай. Ми прийшли. Далі шляху нема! Доля віддала нас одне одному. У моїх руках твоє життя, у твоїх – моя душа. Ось майдан і ніч, поза ними – порожнеча. То слухай же мене. Я хочу сказати тобі... Але тільки не згадуй про твого Феба! Не згадуй про нього! Чуєш? Якщо ти вимовиш це ім'я, я не знаю, що я зроблю, але це буде жахливо!

Сказавши це, він, наче тіло, що знайшло центр ваги, знову став нерухомим, але його мова була й далі така сама схвильована. Голос ставав дедалі глухішим:

– Не відвертайся від мене. Слухай! Є ухвала вищої судової палати, яка знову засуджує тебе до шибениці. Я щойно видер тебе з їхніх пазурів. Але вони переслідують тебе! Дивись!

Він простяг руку в бік Сіте. Там справді вели далі розшуки.

– Ти сама бачиш, що вони шукають тебе і що я не брешу. А я, я кохаю тебе. Мовчи! Постривай, дай мені спочатку договорити... Я можу зовсім урятувати тебе. Я все приготував. Усе залежить від тебе. Якщо ти захочеш, я зможу...

Тут він різко урвав свою мову:

– Ні, ні, я кажу не те!

Не випускаючи її руки, він побіг до шибениці й показав на неї пальцем.

– Вибирай між нами! – холодно промовив він.

▲ Ґюстав Бріон. Клод Фролло. Ілюстрація до роману. 1877

Вона вирвалася з його рук і впала до підніжжя шибениці, обіймаючи цю зловісну підпору. Потім, повернувши чудову голівку, через плече поглянула на священника. У цю хвилину вона нагадувала Божу Матір біля підніжжя хреста. Священник стояв нерухомо, показуючи на шибеницю, закам'янілий, немов статуя.

Нарешті циганка промовила:

– А все ж таки я боюся її менше, ніж вас!

Тоді він повільно опустив руку і втупив сповнений глибокої безнадії погляд у брук.

– Коли б це каміння могло говорити, – прошепотів він,– то воно б сказало: ось справді нещасна людина.

Клод чекав від Есмеральди слів співчуття, але вона назвала його вбивцею, відповіла, що кохає Феба, а він, старий і потворний, нехай іде геть. Тоді архідиякон звалив її на землю, потяг по бруківці й передав Гудулі, звелівши тримати Есмеральду, поки він приведе стражників. Марно благала Есмеральда її відпустити, божевільна затворниця весь час повторювала, що цигани з'їли її доньку, тож вона віддасть на смерть їхню. Гудула показала черевичок – усе, що їй залишилося від украденої колись Агнеси. Есмеральда вийняла з ладанки такий самий черевичок із прив'язаним клаптиком пергаменту, на якому були написані слова:

Як ще такий у тебе є,
Руками ненька обів'є.

Затворниця блискавично порівняла обидва черевички, прочитала напис на пергаменті й радісно вигукнула: «Доню моя! Доню моя!». Мати й донька нарешті знайшли одна одну. Але наближалися солдати, і заховатися від них не було змоги. Бувають хвилини, коли в руках жінки з'являється надлюдська сила. Рятуючи доньку, затворниця кинула важкий камінь, голими руками зламала залізні прути і затягнула її до себе в келію. Вона заховала Есмеральду в найдальшому кутку келії, наївно сподіваючись, що це допоможе приховати доньку. Коли прибули солдати, начальник став її допитувати, але Гудула відповіла, що циганка втекла. Затворниці майже повірили, бо всі знали, як вона проклинала циган, особливо Есмеральду. Але Есмеральда почула голос Феба де Шатопера, який доповідав начальникові, що має повернутися до свого загону. Не тямлячи себе, дівчина кинулася до віконця, гукаючи Феба. Її помітили, і надію на порятунок було втрачено.

Мати спробувала захисти доньку, та її грубо відштовхнули. Гудула впала на брук, її підвели, та вона вже була мертва.

Клод Фролло з верхнього ярусу Собору зловтішно спостерігав за стратою Есмеральди. Квазімодо зрозумів, із чиєї вини гине дівчина. Розлютившись, він скинув архідиякона з висоти на бруківку майдану. Так дзвонар утратив усе, що любив.

Клода Фролло як чорнокнижника поховали за межами освяченої землі. П'єру Гренгуару вдалося стати успішним драматургом. Доля Феба де Шатопера теж трагічна: він одружився з Фльор-де-Ліс.

Квазімодо зник із Собору в день смерті циганки й архідиякона. Більше його ніхто не бачив, не знали, що з ним сталося. Але через два роки після тих подій у склепі Монфокона знайшли два скелети, що переплелися в обіймах. Перший належав

жінці в білій сукні з намистом навколо шиї та невеличкою ладанкою. Другий був чоловічий, із скривленим хребтом, голова глибоко сиділа між лопаток, і одна нога була коротша за другу. Ніщо не свідчило, що він був повішений.

Отже, чоловік цей прийшов сюди сам і тут помер. Коли цей скелет хотіли відділити від того, який він обнімав, він розсипався на порох.

Переклад Петра Тернюка

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА

«Собор Паризької Богоматері» Віктора Гюго надихнув митців музичних жанрів на створення за мотивами роману різних адаптацій. Найбільше визнання здобув французько-канадський мюзикл «Нотр-Дам де Парі» (Notre-Dame de Paris), музику до якого створив Люк Пламондон, а лібрето написав Ріккардо Коччанте. Прем'єра мюзиклу відбулася 1998 р. в Парижі. Мюзикл потрапив до Книги рекордів Гіннеса – його виконували на восьми мовах, а пісні «Belle» і «Le Temps des Cathédrales» стали хітами, які співав увесь світ. За цей час мюзикл «Нотр-Дам де Парі» подивилося понад 11 мільйонів людей, що, безперечно, сприяє популяризації серед наших сучасників історії, викладеної В. Гюго, класиком французького романтизму XIX ст.

▶ Обкладинка CD-диска із записом англомовної версії мюзиклу

Символічні образи роману. Провідні теми і проблематика

Віктор Гюго був не лише письменником і політиком, а й філософом. Він вважав своїм завданням не тільки відтворення «історичного колориту», а й аналіз минулого для пояснення сьогодення з проєкцією на майбутнє.

Філософське осмислення історії простежується на всіх рівнях твору.

Деякі сцени роману перегукуються з реальними історичними подіями. Зокрема, змалювання В. Гюго штурму Собору величезним натовпом чи зображення «короля волоцюг» Клопена Труйльфу, що безупинно косив широкою блискучою косою ноги королівської кінноти. Ці епізоди натякають на події Французької революції (1789–1799) та інші прояви прямого народовладдя в історії країни. Коса Клопена Труйльфу символізує селянство – найчисельнішу верству Франції XV ст., опосередковано вказуючи на силу народу («демосу») та майбутнє торжество демократії. Гюго переконаний: монархії приречені на падіння, якщо вони не дбатимуть про соціальну справедливість. Зображуючи судове свавілля та прояви корупції в романі, письменник наголошує на необхідності справедливого устрою в державі для всіх прошарків.

Слабкість аристократії уособлює образ Феба де Шатопера. Він ще міг би бути таким-сяким охоронцем отари (так влада сприймала народ), але який із нього покровитель танцівниці Есмеральди? Горб Квазімодо – це не лише фізична вада, а й символ внутрішньої краси і боротьби з долею

Коло проблем роману:

- відносини людини і суспільства;
- упереджене ставлення до ромів;
- дискримінація за зовнішністю;
- сирітство і відсутність дитинства;
- релігійний фанатизм;
- зловживання владою;
- маніпуляції суспільною свідомістю;
- жорстокість і людяність;
- ілюзорність кохання;
- конфлікт духовного й тілесного.

та суспільством, яке не приймає людину через її зовнішність.

Проблеми, порушені в романі, сьогодні звучать так, ніби світ майже не змінився. Висновуйте самі: Квазімодо оцінюють за зовнішністю, а не за глибиною його душі; закохуються не в найдостойніших; священний сан не гарантує моральної чистоти; влада вміло маніпулює настроями і сподіваннями народу; людська байдужість є найбільшою проблемою.

Роман є багаторівневим, цьому сприяє символіка, яка ще більше підсилює зміст твору.

Одним із центральних символів у художній системі роману є «фатум», або «доля» (грецькою «ΑΝΑΓΚΗ»). Цей символ утілений в образах на всіх рівнях твору, пов'язуючи долі Собору, Франції з її суспільним устроєм і навіть з усім людством.

Проте чи не найважливішим символом є Собор Паризької Богоматері. Дзвони Собору, які були єдиною можливістю для глухого Квазімодо бути почутим, є символом світу, що кричить, але не чує. А дзвіниця, де він жив подалі від людей і ближче до Бога – символ самотності.

Як відомо, Собор будували майже два століття. За цей час сталося багато змін в архітектурі, тож будівля містить елементи романського стилю, зокрема товстелезні стіни, і готики (витягнуті догори стрілчаті елементи) – стилю, що виник пізніше. Тому вже в самій будівлі немов закладено думку про плинність часу, про постійну зміну епох, фатально непідвладну людині, про те, що «час – архітектор, а народ – муляр».

З оригінальних дзвонів, що в давні часи лунали на північній вежі Собору, вилили снаряди для гармат під час Французької революції. Точні копії втрачених дзвонів було виготовлено й встановлено у 2013 р. Найбільший дзвін Собору, відомий як Еммануїл, важить понад 23 тонни, його встановили в XVII ст.

Собор – це своєрідна енциклопедія в камені, його скульптури, барельєфи й вітражі промовляють голосніше за будь-які слова.

Погляди Віктора Гюго на зміну епох і людського суспільства розкриті в авторських відступах. Зокрема, автор пояснює коротку, але глибоко філософічну формулу Клода Фролло «ЦЕ ВБ'Є ТЕ!», яка водночас розкриває один із важливих лейтмотивів роману – винахід книгодрукування, що зруйнує середньовічну картину світу і домінування церкви. Сьогодні таку подію назвали б deep innovation (глибокою інновацією) та порівняли з винаходом інтернету чи штучного інтелекту.

Це лише деякі штрихи складної і багатошарової картини художнього світу роману «Собор Паризької Богоматері».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як у творі відображені теми і проблеми романтичної літератури?
2. **А.** Що відчуває Клод Фролло до Есмеральди? Чи можна його почуття вважати справжнім коханням? Чи це лише одержимість? **Б.** Проаналізуйте взаємини Феба де Шатопера й Есмеральди впродовж твору. Чи можна назвати Феба щирим? **В.** Як змінюється ставлення Квазімодо до Есмеральди впродовж твору? Чому саме він виявився її найвідданішим захисником? **Г.** Чому народ спочатку захоплюється Есмеральдою, а потім так легко відвертається від неї? Про що говорить мінливість суспільної думки?
3. Як у романі відображено конфлікт між красою і потворністю, добром і злом?
4. Як у романі розкрито тему несправедливості та жорстокості середньовічного суспільства? Наведіть приклади.
5. Які соціальні проблеми порушує Віктор Гюго у своєму творі? Чи актуальні вони досі? Яка роль у цьому алегорій, метафор і символів?
6. Розкрийте символічний зміст образу Собору Паризької Богоматері. Яку роль він відіграє у творі? Як впливає на долі головних героїв?
7. Яке значення мають образи дзвонів і образ вежі для Квазімодо? Як вони пов'язані з його ідентичністю та світосприйняттям?
8. Які літературні прийоми використовує Гюго для створення атмосфери та розкриття характерів? Із якою художньою метою він показав Квазімодо неоднозначним багатогранним персонажем?
9. Хто з героїв твору втілює добро, а хто – зло? Чи мали вони вибір, чим був зумовлений їхній шлях? Яку роль у їхній долі відіграє фатум?
10. На вашу думку, «Собор Паризької Богоматері» – повністю трагічний твір чи в романі є оптимістичне відчуття надії?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. **А.** Відкриття Собору Паризької Богоматері 7 грудня 2024 р. після пожежі 2019 р. і реставрації – це надзвичайно урочиста церемонія. Відшукайте інформацію про цю подію і визначте її значення в культурному житті Європи. **Б.** Перегляньте фільм «Собор Паризької Богоматері» (режисер Жан Деланоу, Франція, Італія, 1956). Порівняйте оригінальний твір та його кіноінтерпретацію.
2. **Творчий проєкт.** Використайте метод «РОФТ» (роль, отримувач, форма, тема). Оберіть роль одного з персонажів. Напишіть від його / її імені лист або щоденниковий запис, який відображає його / її внутрішні почуття та думки в один із ключових моментів твору. Наприклад:
   - Есмеральда: запис у щоденнику після зустрічі з Фебом або роздуми в очікуванні страти.
   - Квазімодо: лист до Есмеральди, який він ніколи не відправить, або запис про його ставлення до Собору.
   - Клод Фролло: роздуми про його одержимість Есмеральдою або про його почуття провини / виправдання.
   - Феб де Шатопер: лист до Фльор-де-Ліс або блоговий запис про його погляди на кохання та стосунки.
   - Фльор-де-Ліс: роздуми про її почуття до Феба або лист до Есмеральди, якого вона ніколи не надішле.

РЕАЛІЗМ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ НАПРЯМ

Перш ніж писати, письменникові слід проаналізувати всі характери, вивчити всі звичаї, обійти всю землю, відчути всі пристрасті, адже всі пристрасті, країни, звичаї, характери, явища природні та моральні – усе це має пройти через його аналіз.

Оноре де Бальзак

- Поміркуйте, чому Бальзак наполягає на всеохопному зображенні дійсності в наведеній цитаті.
- Чому в художній стратегії письменника-реаліста таку важливу роль відіграє дослідження Франції – через характери, звичаї, природні й моральні явища?

◀ Анрі Тіммерманс. Письменник. 1885

Реалізм та історія його формування

На початку XIX ст. в літературі панувала боротьба між двома потужними напрямами: **класицизмом** і **романтизмом**. Романтики, які цінували почуття, уяву та свободу, врешті-решт утвердили свою естетичну програму й здобули провідне становище.

Але поки ці напрями сперечалися за першість, з'явився реалізм, який запозичив найкращі здобутки своїх попередників і швидко перевершив їх, зосередившись на важливих питаннях сучасності.

У XIX ст. митці зводили естетику до мінімуму і прагнули будувати художні твори на відтворенні реальності. У цім сенсі все класичне мистецтво століття було реалістичним.

Хосе Ортеґа-і-Ґассет, іспанський філософ

Реалізм (лат. *realis* – речовий, дійсний) – художній напрям у літературі й мистецтві, що полягає в точному та об'єктивному змалюванні дійсності, усіх сторін буття.

Реалізм набув розвитку в 1830–1840-х рр. спочатку у Франції, а згодом поширився по всій Європі та Америці. Основоположним для реалізму став принцип відповідності мистецтва реальній дійсності, правдиве відтворення життя в його типових рисах. Ключовою для реалізму була проблема взаємовпливу людини й середовища, а також впливу конкретної соціально-історичної ситуації на формування особистості.

Дослідження життя суспільства потребувало специфічних форм, тому митці-реалісти звернулися до епічних жанрів, головно роману.

Найвидатнішими представниками реалізму в європейській літературі були Ф. Стендаль, О. Бальзак, Ґ. Флобер (Франція); Ч. Дікенс, В. Текерей, Ш. Бронте (Англія); М. Гоголь, Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко (Україна) та ін.

Характерні ознаки реалізму

- раціоналізм, без ідеалізації героя
- зображення типових героїв у типових обставинах
- поєднання типового й індивідуального в характерах героїв
- пояснення характерів і вчинків умовами життя та походженням
- розв'язання проблем на основі загальнолюдських цінностей

Взаємодія реалізму з іншими напрямами XIX ст. Реалізм і романтизм

Важливо розуміти, що романтизм і реалізм не завжди йшли один за одним строго послідовно. Хоча вони є двома етапами розвитку художнього процесу XIX ст., ці напрями іноді:

– формувалися **послідовно** (один змінював інший);
– розвивалися **паралельно** (існували одночасно);
– **взаємно переплітaлися** (в одному творі могли бути елементи обох напрямів).

Обидва напрями – і романтизм, і реалізм – були відповіддю на нову історичну ситуацію XIX ст., формували складну картину літературної епохи.

Однією з точок перетину, яку, однак, кожен напрям осмислив по-своєму, був **історизм** – прагнення розглядати явища в їхньому історичному розвитку. Перший крок до цього зробили романтики, а розвинули його реалісти. Здобутком «романтичного історизму» було відчуття відмінності, неповторності, самобутності певних явищ, відкриття «історичного та місцевого колориту», характерного для кожного народу та епохи. Натомість «реалістичний історизм» прагнув знайти зв'язки та збіги у світі, що постійно змінюється.

Найголовніша відмінність між романтизмом і реалізмом полягала у ставленні до завдань літературної творчості.

Романтики вважали уяву, фантазію, творчу вигадку основою художнього процесу. Для них література була способом утекти від сірої буденності й створити кращий, ідеальний світ. Натомість реалісти зосереджували увагу на спостереженні за реальним життям і дослідженні його явищ.

У XIX ст. стрімко розвивалися природничі науки. Було сформульовано теорію еволюції (Чарльз Дарвін), закони спадковості (Грегор Мендель), психологія стала окремою наукою, біологія, фізика й хімія досягли нових вершин. Це змінило уявлення про людину та її місце у світі, сприяло появі нових мистецьких напрямів (реалізму й натуралізму), які правдиво зображували дійсність, розкривали соціальні й біологічні аспекти життя. Науковий погляд на світ спонукав митців до точності спостережень і глибшого аналізу, зробивши мистецтво більш аналітичним та соціально загостреним. Так наука і мистецтво взаємодіяли, збагачуючи одне одного.

Реалісти здійснили справжній **«естетичний переворот»**: для них не існувало «нехудожніх», «низьких», заборонених тем чи героїв. Вони не боялися зображувати потворних у своїй тупості та ницості представників усіх суспільних верств. Звісно, негідні персонажі з'являлися й у творах романтиків (наприклад, у творах Е. Т. А. Гофмана, В. Гюго). Проте, на відміну від романтиків, реалісти не зловживали гротесково-фантастичними прийомами. Вони знаходили гротеск (комічне спотворення, химерне поєднання смішного і страшного) в самому реальному житті.

Однією з головних відмінностей стало зображення людського характеру. У творах романтиків і їхніх попередників-класицистів широко представлені герої-«мономани», які втілюють одну домінантну пристрасть (наприклад, скупість, гордість, заздрість). Класичний приклад – пан Журден із комедії Мольєра «Міщанин-шляхтич», який одержимий бажанням стати шляхтичем. Натомість твори реалістів, що прагнули до «життєподібності», сповнені глибокого психологізму у змалюванні особистості. Вони розкривали багатогранність і неоднозначність людини. Персонажі реалістичних творів не могли мати одну-єдину незмінну пристрасть, оскільки їхні характери подані в розвитку, у постійному русі та змінах.

Типовий образ – це образ, який максимально узагальнює риси, притаманні певній епосі чи соціальній групі (наприклад, типовий чиновник, типовий лихвар, типова міщанка тощо).

Особливу, соціальну, вагу література набула саме в епоху реалізму.

Реалісти зображали людину як частину суспільства. Письменники досліджували, як середовище (суспільні умови, оточення) формує характер людини. Але тут є і зворотний зв'язок: людина, сформована суспільством, своєю чергою, впливає на нього, оскільки може свідомо брати участь у його змінах.

Узагальнюючи, зазначимо, що улюбленим романтиками «виняткові особистостям у виняткових обставинах» реалісти протиставили зображення «типових характерів (образів) у типових обставинах».

Характерні ознаки реалізму як літературного напряму найяскравіше виявляються, як порівняти з провідними ознаками його естетичного попередника – романтизму.

Порівняльна характеристика романтизму і реалізму

Романтизм	*Реалізм*
Перевага естетичної функції мистецтва	Перевага пізнавальної та виховної функцій мистецтва
Неприйняття буденності, втеча від неї	Широке зображення «життя як воно є», занурення в закономірності його розвитку
Увага до всього екзотичного, незвичайного, виняткового	Зображення буденної праці та жахливих умов життя нижчих прошарків суспільства
Відкриття історичного й місцевого колориту, самобутнього для кожного народу та епохи	Осягнення подібностей у різноманітності, вміння виявляти зв'язки та збіги у світі, що постійно змінюється
Схильність до всього неповторного, виняткового	Пошуки типового, спільного навіть у несхожому
Звеличення «життя духу», культ почуттів, поетизація уяви митця	Широке використання наукових методів: спостереження, аналіз, систематизація, узагальнення тощо
Зосередження уваги на внутрішньому світі людини	Зосередження уваги на взаєминах людини й суспільства, впливі соціально-історичних умов на формування особистості
Романтична умовність, ідеалізація, згущення фарб	Принцип життєподібності, аналіз суспільних законів, психологізм у змалюванні особистості
Заперечення раціоналізму, утвердження несвідомого, інтуїтивного	Раціональне дослідження, ретельний, наближений до наукового аналіз зображуваного
Увага до минулих епох (передовсім Середньовіччя)	Увага до сучасних, реальних проблем
Зображення самотнього героя, відкинутого суспільством	Зображення людини в її взаємодіях із суспільством, впливу суспільства на формування особистості
Герой – виняткова особистість у виняткових обставинах	Герой – типова особистість у типових обставинах
Герої – загадкові бунтарі, вигнанці суспільства, які перебувають у полоні фатальних пристрастей	Герої – люди певних станів і професій, які займаються своєю буденною працею: селяни, робітники, чиновники, банкіри, підприємці
Наявність героя без минулого (байронічний герой), про причини страждань якого можна лише здогадуватися	Формування особистості є суворо вмотивованим: середовище «ліпить» характер людини
Алогізм, немає раціонально обґрунтованої вмотивованості подій і вчинків персонажів, підкреслено хаотична структура творів	Логічна вмотивованість, чіткі причиново-наслідкові зв'язки подій і вчинків персонажів, чітка структура творів

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

◀ Ґюстав Курбе. Каменярі. 1849

Живопис полягає у зображенні речей, які художник може побачити і торкнутися… Я твердо дотримуюся поглядів, що живопис – це гранично конкретне мистецтво і може полягати лише в зображенні реальних речей… Це абсолютно фізична мова.

Ґюстав Курбе

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть характерні ознаки реалістичної літератури XIX ст.
2. Яке місце посів реалізм серед інших мистецьких напрямів у літературі XIX ст.?
3. Як письменники-реалісти сприймали навколишній світ? Як вони розуміли взаємозв'язок між реальним життям і літературою?
4. Доведіть, що письменники-реалісти за допомогою художніх образів прагнули дослідити світ і місце людини в ньому, щоб визначити загальні закони розвитку суспільства та особистості.
5. Чи можна мистецтво реалізму вважати аналітичним? Чому?
6. Поясніть, чому в літературі середини XIX ст. провідним напрямом стає реалізм, а провідним жанром – роман.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. На основі статті підручника визначте подібні риси реалізму й романтизму.
2. **Медіапроєкт.** Підготуйте вебсторінку / пост / блоговий допис про письменників-реалістів, чиїми іменами названо вулиці, площі, інші локації в Україні та поза її межами (наприклад, про вулицю Оноре де Бальзака або Панаса Мирного в Києві). Наведіть 2–3 приклади і розкажіть коротко про авторів та їхній внесок у розвиток реалізму.

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК. «Гобсек»

Мій твір повинен увібрати в себе всі типи людей, усі суспільні стани, він повинен утілити всі соціальні зрушення так, щоб жодна життєва ситуація, жодне обличчя, жоден характер, чоловічий чи жіночий, жоден спосіб життя, жодна професія, чиї-небудь погляди, жодна французька провінція, бодай що-небудь із дитинства, старості, зрілого віку, із політики, права чи військових справ не виявилися забутими.

Оноре де Бальзак

- Чому для Бальзака було так важливо створити не просто цикл творів, а панораму суспільства? Наскільки титанічною є ця праця?
- Поміркуйте, які життєвий досвід і знання мав здобути Бальзак, щоб описати «всі типи людей і всі суспільні прошарки» та «всі соціальні зрушення».

▲ Оноре де Бальзак. Дагеротип Луї-Оґюста Біссона. 1842

Перший поміж великих

Оноре де Бальзак (1799–1850) народився у Турі в сім'ї чиновника, який відкоригував своє прізвище (дід Оноре був неписьменним хліборобом і мав ім'я Бальса). Батько Бальзака, колишній селянин, лише завдяки своєму практичному розуму та рідкісній енергії домігся досить високих для провінції посад – помічника мера й керівника головної міської лікарні. Пізніше Оноре чимало сил і енергії витратить на те, щоб, попри іронічні посмішки сучасників, приєднати до прізвища жадану дворянську частку «де».

Батьки майбутнього письменника вважали себе людьми освіченими й для освіти своїх дітей коштів не шкодували. Восьмирічного Оноре вони віддали до Вандомського колежу з дуже суворими, майже монастирськими звичаями. Незграбному товстуну доводилося там нелегко: він здобув репутацію ледаря, а за непокірність часто потрапляв до карцеру. Чи не єдиною розрадою стали книжки. У колежі була розкішна бібліотека, до того ж Оноре діставав книжки французьких філософів XVIII ст., твори яких у такому суворому навчальному закладі були заборонені. У дванадцятирічному віці він написав свою першу трагедію, яку його товариші часто декламували жартома.

Під час навчання Оноре захворів, і батьки забрали його до Парижа, де тоді жила сім'я і де він закінчив свою освіту. Батьки хотіли бачити його юристом, тож він закінчив Паризьку школу права (1819).

Відбувши випробувальний термін в одній або кількох нотаріальних конторах, вам важко залишитися чистим юнаком; ви вже бачили, яким мастилом змащується механізм будь-якого багатства, як мерзенно сперечаються спадкоємці над не охололим ще трупом. Тут син подає скаргу на батька, донька – на батьків. Контора – це сповідальня, де пристрасті висипають із мішка свої справжні замисли й де радяться щодо сумнівних справ, шукаючи способів утілити їх у життя.

Оноре де Бальзак

Здобуваючи юридичну освіту, Бальзак служив переписувачем у конторі нотаріуса. І переписування найрізноманітніших судових справ і позовів стало для майбутнього письменника справжнісінькою школою життя.

Проте Бальзак, мріючи про кар'єру письменника, таємно відвідував лекції з історії літератури в Сорбонні. Невдовзі було знайдене компромісне рішення: батько два роки матеріально утримуватиме сина, а той повинен за цей час підтвердити свій мистецький хист, написавши конкретний твір. Юнак занурився в роботу. Він писав історичну трагедію, яка мала обов'язково стати шедевром, бо письменник вважав, що «неодмінно потрібно або почати з шедевра, або звернути собі шию».

Навесні 1821 р. відбувся сімейний іспит. «Екзаменаційна комісія» одностайно вирішила, що трагедія не варта жодної уваги, а старий друг сім'ї, викладач ліцею, сказав: «Єдине, що я можу вам порадити, мій юний друже, назавжди забудьте про літературу». Відтоді Бальзак міг розраховувати лише на власні сили, у матеріальній підтримці сім'я йому відмовила.

Щоб якось прожити, Бальзак почав писати модні тоді готичні, або «чорні», романи (інша назва – «романи жахів і таємниць») і протягом п'яти років опублікував серію творів, які пізніше ніколи не вносив до переліку своїх робіт. Але це не врятувало письменника від матеріальної скрути.

Молодий Бальзак жадібно всотував нові життєві враження, про що згодом написав: «Я жив тоді на маленькій вулиці… Леді'єр. Жага до знань закинула мене на мансарду, де я працював ночами, а дні проводив у сусідній Королівській бібліотеці. Я жив скромно… Одна лишень пристрасть виводила мене за межу моїх працелюбних звичок: але хіба вона не була ще одним різновидом того самого знання? Я вивчав звичаї передмістя, його жителів, їхні характери. Я був одягнений так само погано, як і робітники, і вони не цуралися мене… Слухаючи цих людей, я міг до кінця зануритися в їхнє життя, я відчував на своїй спині їхнє лахміття, я ходив у їхніх дірявих черевиках. Їхні бажання, їхні потреби – усе поселялося в моїй душі…».

▲ Луї Буланже. Портрет Оноре де Бальзака. 1836

На противагу романтикам, Бальзак творчої наснаги не чекав. Він працював по 15–18 годин на добу: вдягав білий халат, схожий на чернечий одяг, сідав за стіл опівночі й не залишав пера

до шостої години наступного вечора. Переривав роботу лише заради ванни, сніданку, а надто для кави, яку сам ретельно готував і пив у неймовірній кількості, підтримуючи нею свою енергію. «У мене тільки робота, робота всепоглинальна, що спалює всі сили», – ось постійний мотив листів Бальзака.

Романи «Шагренева шкіра», «Тридцятирічна жінка» і особливо «Євгенія Гранде», що з'явилися на початку 1830-х рр., принесли йому славу, і Бальзаку більше не доводилося ганятися за видавцями. Однак йому не вдавалося здійснити мрію про збагачення, хоча він публікував іноді по кілька романів на рік. Серед них найвідоміші: «Сільський лікар», «У пошуках абсолюту», «Батько Горіо», «Втрачені ілюзії», «Сільський священник», «Господарство холостяка», «Селяни», «Кузен Понс», «Кузина Бетта».

28 лютого 1832 р. в житті письменника відбулася знаменна подія. Він отримав з Одеси листа, написаного красивим жіночим почерком, із загадковим підписом – «Іноземка». Несподівано для самого себе Бальзак відповів. Зав'язалося листування. Пізніше Бальзак дізнався, що його дописувачка – Евеліна Ганська, багата польська аристократка, яка жила в Україні, піддана Російської імперії. Восени 1833 р. вони зустрілися, щоб протягом багатьох років писати свій унікальний роман у листах.

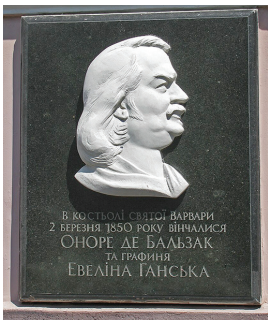
▲ Гольц фон Зовґен. Евеліна Ганська. 1825

1834 р. Бальзак дійшов важливого рішення: створити величезний цикл творів під назвою **«Людська комедія»**. У 1845 р. письменник складає остаточний план «Людської комедії» і до середини наступного працює над нею.

А влітку 1843-го Бальзак уперше приїздить до Російської імперії, де зустрічається з Евеліною Ганською. Під час другого приїзду Бальзак відкриває для себе Україну. Він захоплений Києвом (шанобливо назвав його «другим Римом»), українською природою, звичаями, про що пише в листах до своєї сестри і друзів. У 1847 р. уже хворий письменник приїхав до Верхівні (тепер у Бердичівському районі Житомирської області), що за 60 км від Бердичева, де був маєток Ганської. Там він жив до весни 1848 р., перебуваючи під таємним наглядом поліції. Царський уряд з осторогою ставився до взаємин Ганської з письменником: за кордон міг піти один із найбільших статків Російської імперії.

Восени 1848 р. Бальзак знову у Верхівні. Через тодішній стан його здоров'я ця мандрівка була рівнозначна смерті. Ганська не поспішає з остаточним рішенням: її попередили, що, одружуючись із французом, вона втрачає всі права на маєтки. Але водночас вона бачить, що Бальзак на порозі смерті: 1849 р. проходить у боротьбі з хворобою. Він уже нічого не пише.

У березні 1850 р. відбулося вінчання Евеліни Ганської та Оноре де Бальзака в бердичівському костелі Св. Варвари. Але хвороба далася взнаки – 18 серпня великого письменника не стало…

◀ Пам'ятна дошка на костелі Св. Варвари в Бердичеві, у якому 1850 р. вінчалися Оноре де Бальзак і Евеліна Ганська

Усього п'ятдесят років прожив Оноре де Бальзак, залишивши величезну творчу спадщину. Це був письменник-трудівник, який пройшов тяжку дорогу пошуків і утвердив славу реалізму.

На робочому столі Бальзака стояв бюст Наполеона Бонапарта, на якому було написано: «Що він не доробив мечем, я дороблю пером». І справді, письменник своїм талантом підкорив увесь світ.

Видатний французький письменник Віктор Гюго у промові, виголошеній над труною Бальзака, сказав: «Усі його твори становлять єдину книжку, повну життя, яскраву, глибоку, де рухається й діє вся наша сучасна цивілізація, втілена в образах цілком реальних, але овіяних сум'яттям і жахом. Дивовижна книжка, що її автор назвав комедією, а міг би назвати історією, книжка, у якій поєднуються всі форми й усі стилі...».

«Людська комедія» – енциклопедія життя Франції першої половини XIX ст.

Про жанр «Людської комедії» сперечаються й досі: що це – цикл романів, повістей і новел чи епопея? Як писав сам Бальзак, вона «охоплює водночас історію і критику суспільства, аналіз його вад та обговорення його основ».

▼ Жан-Жак Ґранвіль. Бальзак і персонажі «Людської комедії». 1835–1836

Композиція «Людської комедії»

«Людська комедія» складається з трьох груп етюдів (фр. *étude* – вивчення). Така систематизація матеріалу була подібною до систематизації фактів у наукових працях.

І. Етюди про звичаї:

1. *Сцени приватного життя* («Гобсек», «Батько Горіо» та ін.).
2. *Сцени провінційного життя* («Євгенія Гранде», «Втрачені ілюзії» та ін.).
3. *Сцени паризького життя* («Розкоші і злидні куртизанок» та ін.).
4. *Сцени політичного життя* («Зворотний бік сучасної історії», «Епізоди доби терору» та ін.).
5. *Сцени військового життя* («Шуани», «Пристрасть у пустелі»).
6. *Сцени сільського життя* («Сільський лікар», «Селяни» та ін.).

ІІ. Філософські етюди («Шагренева шкіра», «Невідомий шедевр» та ін.).

ІІІ. Аналітичні етюди («Дрібні незгоди подружнього життя» та ін.).

Бальзак вирішив показати якомога ширшу панораму життя Франції своєї епохи. Але згодом переконався, що в межах одного роману це здійснити неможливо.

Перші замальовки грандіозної праці з'явилися в 1833 р., робота над останніми сторінками закінчилася незадовго до смерті автора. У 1845 р. письменник склав список усіх творів «Людської комедії», який налічував 144 назви. На жаль, реалізувати свій задум уповні він не встиг. Усього було написано 96 творів.

На момент оформлення загального плану назви «Людська комедія» ще не було. Вона з'явиться згодом, у 1842 році – за аналогією з «Божественною комедією» Данте. «Чи претензійний він, чи тільки правильний? – розмірковував Бальзак. – Це вирішать читачі, коли праця буде закінчена». Час показав, що Бальзак мав рацію.

Що ж хотів сказати Бальзак? У листі до пані Карро́ він пише: «Мій твір повинен увібрати в себе всі типи людей, усі суспільні стани, він повинен утілити всі соціальні зрушення так, щоб жодна життєва ситуація, жодне обличчя, жоден характер, чоловічий чи жіночий, жоден спосіб життя, жодна професія, чиї-небудь погляди, жодна французька провінція, бодай що-небудь із дитинства, старості, зрілого віку, із політики, права чи військових справ не виявилися забутими». Письменниця Жорж Санд, висловлюючи свої враження про гігантський твір, сказала, що історики майбутнього цю епоху будуть вивчати за романами Бальзака, а називатись вона буде «Франція епохи Бальзака».

Нічого подібного до «Людської комедії» світова література ще не знала. Це розумів і сам Бальзак: «Запасшись ґрунтовним терпінням і мужністю, я, можливо, доведу до кінця книжку про Францію XIX ст., книжку, на відсутність якої ми всі нарікаємо і якої, на жаль, не залишили нам про свою цивілізацію ані Рим, ані Афіни, ані Мемфіс, ані Персія, ані Індія». У своєму грандіозному полотні базовим принципом Бальзак робить об'єктивність: «Істориком має стати французьке суспільство, мені ж залишилося тільки бути його секретарем…».

Повість «Гобсек» у структурі «Людської комедії»

Уперше повість «Гобсек» Бальзак видав у 1830 р. під назвою «Небезпеки безпутства». На той час іще не було задуму «Людської комедії» (це сталося пізніше, у 1833–1834 рр.). Тому повість побачила світ як окремий самодостатній твір.

Письменник зосередив увагу на образі Анастазі де Ресто, яка через свій ганебний зв'язок із марнотратним красунчиком Максимом де Траєм розорила свою сім'ю. У цій версії Гобсек зображений як «добрий геній», який урятував родину від зубожіння і допоміг синові Анастазі, Ернесту де Ресто, отримати спадщину. Вдячна графиня домагалася для нього дворянського стану. Це була приватна історія аристократичної сім'ї. Але з визріванням ідеї «Людської комедії» Бальзак усвідомив, що справжньою знахідкою є не образ легковажної Анастазі, а постать старого лихваря Гобсека.

Для «Людської комедії», яка досліджувала закони розвитку суспільства та заміну феодалізму капіталізмом, «гарячою» темою була філософія золота і влада «грошового мішка» в буржуазному суспільстві. Ці нові сили, що йдуть на зміну аристократії, були персоніфіковані саме в образі Гобсека.

Твір у новій редакції (1835) отримав назву «Татусь Гобсек» і увійшов до «Сцен паризького життя». Акцент було зміщено із «небезпек безпутства» на образ лихваря та його вплив на суспільство. Також у фіналі повісті автор додав знаменитий опис комірчини Гобсека, який підкреслює його пристрасть до накопичення.

Лише через 12 (!) років після першої появи повість набула свого остаточного вигляду. У третій і останній редакції (1842) твір було перенесено до розділу «Сцени приватного життя». Чому це важливо? Життя і проблеми, пов'язані з грошима, є універсальними (приватними), а не лише особливостями паризького життя. Це підкреслило глибину теми, перетворило повість на соціально-філософське дослідження нового суспільного ладу.

Образ Гобсека. Художні особливості твору

Особливістю композиції повісті «Гобсек» є те, що її написано як **«розповідь у розповіді»**. Автор ще й ускладнює сприйняття образу головного героя. Ми бачимо Гобсека під трьома кутами зору: а) Гобсек – очима його жертв; б) Гобсек – очима Дервіля; в) Гобсек – як він сприймає себе сам.

Отже, яким бачать Гобсека його клієнти? Для них він – живоїд, людина без серця, яка використовує будь-які засоби для збагачення. Дервіль на початку їхнього знайомства уявляє його людиною-автоматом, людиною-векселем. Але якщо це так, чому ж тоді Дервіль заявляє, що у разі своєї смерті не бажав би для дітей кращого опікуна, ніж цей живоїд? Той самий Дервіль дає Гобсекові цікаву характеристику: «В ньому співіснують двоє людей: скнара і філософ, створіння нице і створіння шляхетне». Є ще думка самого Гобсека, якого не лише

Дервіль, а й граф де Ресто називає філософом: «Я навів довідки про того дивного чоловіка, якому ви завдячуєте своє становище... За моїми відомостями, цей Гобсек – філософ із школи кініків». А кініки – це філософи, які вважали за ідеал безмежну духовну свободу особистості, з презирством ставлячись до будь-яких суспільних інституцій, звичаїв, культури. То чи не зависока оцінка для лихваря, у якого тільки один бог – нажива?..

Гобсек – це не просто персонаж, а **типовий образ**. «Тип, – зауважував Бальзак, – це персонаж, що узагальнює в собі характерні риси всіх тих, хто з ним більш-менш подібний, зразок роду». Гобсек саркастично заявляє: «Мої погляди змінювались, як і в усіх людей, мені доводилося міняти їх залежно від географічної широти. В Азії карають за те, чим захоплюються в Європі. Те, що у Парижі вважають вадою, за Азорськими островами стає необхідністю. На світі немає нічого постійного. Існують лише умовності – свої для кожного клімату». А потім спокійно додає, що «з усіх земних благ варто домагатися тільки... золота. В золоті зосереджені всі сили людства». Отже, Бальзак тонко відчував глибинну сутність нового суспільного устрою, який ішов на зміну монархії.

Гобсек називає себе помстою, докором сумління. Він любить бруднити «підошвами чобіт килими в оселях багатіїв – не з дріб'язкового самолюбства, а щоб дати їм відчути пазуристу лапу Невідворотності».

Є в Гобсекові риси романтичного героя. Ніхто достеменно не знає, де взялися його величезні статки, де й чим він їх заробив, чим торгував – «діамантами чи людьми, жінками чи державними таємницями».

Гобсек жорстоко поводиться у спальні графині де Ресто в присутності її чоловіка. Але чи тільки прагнення до наживи зумовлює таку поведінку? Ні. Уже тоді він ніби передбачає подальшу долю жінки, яка все більше заплутується у тенетах своїх брудних зв'язків із коханцем. Здавалося б, Гобсек нагороджений за вексель графині повністю і навіть більше. Ціна отриманого лихварем діаманта значно перевищує борг, а колишній володарці коштовного каменя і на думку не спало б висувати лихвареві якісь претензії. Але Гобсек повертає боржниці зайві двісті франків. Як же тут бути з ідеєю збагачення будь-якими засобами?

Влада золота поширюється не лише на буржуа, лихварів чи банкірів (тобто «нових» героїв того часу), а й на рафіновану спадкову аристократію. Наприклад, віконтеса де Гранльє спочатку категорично не хотіла родичатися зі збіднілою графинею де Ресто, що мала сумнівну репутацію. Однак зрештою пом'якшала й усе-таки погодилася колинебудь повернутися до розгляду цього питання (якщо граф Ернест стане дуже багатим). Тобто йдеться про зміни зовсім не в моральності, а в заможності Анастазі де Ресто. Отже, й у вищому світі та сама хвороба – усе вирішують гроші.

Образ Гобсека складний і неоднозначний. З одного боку, він розумний, проникливий, тонкий психолог, який карає одних і робить добро іншим. Золото зробило його своїм жерцем, своїм філософом, своїм рабом. Проте справжньої свободи Гобсек так і не отримав, тому що не тільки не зміг звільнитися від влади грошей, а й став філософом і поетом цієї влади, що й призвело до його повної моральної деградації.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким був шлях Бальзака до літературної слави? Що змусило його відмовитися від юридичної кар'єри на користь письменництва? Чи наважилися б ви зробити подібний вибір у своєму житті?
2. Визначте основні події життя і творчості Бальзака. Як вони пов'язані з Україною?
3. Які риси характеру Оноре де Бальзака як особистості можуть надихнути вас у власному житті?
4. Спираючись на статтю підручника, складіть тези / мініконспект: прояви реалізму, втілені у творчості Бальзака.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Уявіть, що ви опинилися у Франції XIX століття і маєте змогу поспілкуватися з Оноре де Бальзаком. Про що ви з ним говорили б? Сформулюйте 3–4 запитання до письменника.
2. Прочитайте повість «Гобсек» і наведіть конкретні приклади реалізації творчого задуму. Які соціальні «зрушення» і суспільні «прошарки» детально і правдиво зображені на її сторінках?

ГОБСЕК

Адвокат Дервіль помітив, що молодий граф де Ресто і Каміла де Гранльє подобаються одне одному. Віконтеса де Гранльє була проти їхніх стосунків, бо мати юного графа мала заплямовану репутацію. Тоді Дервіль вирішив розказати історію, яка мала змінити ставлення віконтеси до почуттів між молодими людьми.

– Ця історія пов'язана з романтичною пригодою, єдиною у моєму житті. Розповім спочатку про одного чоловіка, який брав участь у цій історії і якого ви не могли знати. Йдеться про лихваря. Не знаю, чи зможете ви з моїх слів уявити собі обличчя цього чоловіка, що його я назвав би «місячним ликом», так його жовтава блідість скидалася на колір срібла, з якого облупилася позолота. Волосся в мого лихваря було гладеньке, акуратно причесане, із сивиною попелясто-сірого кольору. Риси обличчя здавалися відлитими в бронзі. Оченята жовті, як у куниці, були майже без вій і боялися світла; але дашок старого кашкета надійно захищав їх від нього. Гострий ніс, подовбаний на кінчику віспою, скидався на свердлик, а губи були тонкі, як у алхіміків або старих карликів, зображених на картинах Рембрандта і Метсю [1]. Розмовляв він завжди тихим, лагідним голосом і ніколи не сердився. Вгадати його вік було неможливо: я ніколи не міг збагнути, чи то він завчасу постарів, чи зумів до похилого віку зберегти молодість. Усе в його кімнаті, від зеленого сукна на письмовому столі до килимка

[1] **Ґабріель Метсю** (бл. 1630–1667) – нідерландський художник.

біля ліжка, було якесь однакове, охайне й потерте, наче в холодній оселі старої дівки, котра зранку до вечора тільки те й робить, що натирає меблі. Взимку головешки у його каміні завжди тільки жевріли, поховані під купою попелу. Від тієї хвилини, коли він прокидався, й до вечірніх нападів кашлю його вчинки були розмірені, мов рухи маятника. Це була людина-автомат, яку щоранку накручували. Якщо торкнути мокрицю, яка повзе по папері, вона вмить замре; так і цей чоловік раптово замовкав під час розмови і чекав, поки проїде вулицею екіпаж, бо не хотів напружувати голос. Він заощаджував життєву енергію і пригнічував у собі всі людські почуття. І життя його текло так само безшелесно, як ото сиплеться пісок у старовинному пісковому годиннику. Іноді його жертви обурювалися, кричали в нестямі – а тоді раптом западала мертва тиша, наче в кухні, коли там ріжуть качку. Надвечір людина-вексель перетворювалася на звичайну людину, а зливок металу в його грудях ставав людським серцем. Коли він бував задоволений з того, як минув день, то потирав собі руки, а з глибоких зморщок, які мережали його обличчя, здавалося, курився димок веселості. Навіть у хвилини свого торжества говорив він односкладово і всім своїм виглядом виражав незгоду. Отакого сусіда послала мені доля, коли я жив на вулиці Гре, а був я тоді тільки молодшим службовцем адвокатської контори та студентом права на третьому курсі. Єдиною людиною, з якою старий, як то кажуть, підтримував взаємини, був я; він приходив до мене попросити вогню, брав почитати книжку або газету, а ввечері дозволяв мені заходити в його келію, і ми розмовляли, коли він був у доброму гуморі. Ці вияви довіри були наслідком чотирирічного сусідства та моєї розважливої поведінки, бо через брак грошей мій спосіб життя вельми скидався на спосіб життя цього старого. Чи мав він родичів, друзів? Багатий він був чи бідний? Ніхто не зміг би відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив грошей у нього в руках. Його багатство, певне, зберігалося десь у підвалах банку. Він сам стягував борги по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухорлявих, як у оленя, ногах. Через свою обачність він одного разу навіть потерпів. Випадково при ньому було золото, і якимсь чином подвійний наполеондор вислизнув з його жилетної кишені. Пожилець, який спускався за старим по сходах, підняв монету й подав йому.

▲ Шарль Тамізьє. Гобсек. 1832

– Це не моя! – вигукнув він, замахавши руками. – Золото? У мене? Та якби я був багатий, то хіба жив би так, як я живу?

Вранці він сам варив собі каву на залізній пічці, яка стояла в закіптюженому кутку каміна; обід йому приносили з харчівні. Стара

воротарка приходила в призначений час прибирати його кімнату. З дивної примхи долі старого звали Гобсек [1]. Коли я згодом зайнявся його справами, я довідався, що на той час, як ми познайомилися, йому було майже сімдесят шість років. Народився він десь року 1740-го в передмісті Антверпена; мати в нього була єврейка, а батько голландець на ім'я Жан Естер ван Гобсек. Ви, певно, пам'ятаєте, як весь Париж говорив про вбивство жінки, прозваної *Прекрасною Голландкою*? Коли випадково я згадав про це в розмові зі своїм тодішнім сусідом, він сказав мені, не виявивши найменшого інтересу чи подиву: «Це моя двоюрідна онука».

[1] **Гобсе́к** – глитай, живоїд.

Тільки ці слова і вирвала у нього смерть його єдиної спадкоємиці, онуки його сестри. На судовому процесі я довідався, що прекрасну голландку звали Сара ван Гобсек. Я запитав у старого, якими дивними обставинами можна пояснити те, що сестрина онука носила його прізвище.

– В нашому роду жінки ніколи не виходили заміж, – усміхнувшись, відповів він.

Цей дивний чоловік ніколи не побажав побачити бодай одну особу з чотирьох жіночих поколінь, які складали його рідню. Він ненавидів своїх спадкоємців, і думка, що хтось може заволодіти його багатством, навіть по його смерті, була для нього нестерпна. Уже в десять років мати прилаштувала його юнгою на корабель, і він відплив у голландські володіння в Ост-Індії, де й мандрував протягом двадцяти років. Зморшки його жовтавого лоба зберігали таємниці життєвих випробувань, раптових жахливих подій, несподіваних удач, романтичних пригод, незмірних радощів, голодних днів, розтоптаного кохання, нажитого, втраченого і віднайденого багатства, безлічі випадків, коли життя його було в небезпеці й урятуватися щастило тільки завдяки миттєвим, рішучим і часто жорстоким заходам, які виправдовувала необхідність. Він перепробував усі засоби, щоб здобути багатство, і навіть намагався знайти знаменитий скарб – золото, яке дикуни закопали десь начебто поблизу Буенос-Айреса. Він брав участь чи не в усіх подіях війни за незалежність Сполучених Штатів Америки. Проте згадував він про своє життя в Ост-Індії чи в Америці тільки в розмовах зі мною, і то дуже рідко, причому щоразу в таких випадках, здавалося, картав себе за нестриманість. Якщо людяність, спілкування з ближніми вважати релігією, то Гобсек у цьому відношенні був переконаним атеїстом. Хоча я поставив собі за мету вивчити його, мушу признатися, на свій сором, що до останньої хвилини його душа була непроникна для мене. Іноді я навіть запитував себе: до якої статі він належить? Якщо всі лихварі схожі на нього, то, мабуть, думалося мені, вони належать до розряду безстатевих. Він здавався мені радше байдужим до релігії, аніж безбожником.

Якось увечері я зайшов до цього чоловіка, який перетворився на золотого ідола і якого його жертви, що їх він називав «своїми клієнтами», з любові до парадоксів чи для глуму, прозвали «татусь Гобсек». Він сидів у кріслі, нерухомий, мов статуя, втупившись поглядом у камін з таким виразом, ніби перечитував свої боргові розписки та векселі.

– Добрий вечір, татусю Гобсек, – привітався я.

Він обернув голову, і його густі чорні брови ледь зсунулися – цей характерний для нього порух був рівнозначний веселій усмішці південця. Потім своїм тоненьким голоском, схожим на звук флейти, коли в неї забувають вставити мундштук, пропищав: «Я сьогодні розважаюся».

– То ви іноді й розважаєтесь?

– А кому життя може принести стільки радості, як мені? – сказав він, і очі йому спалахнули. – Ви всьому вірите, а я не вірю нічому. Що ж, тіштеся ілюзіями, якщо можете, а я зараз підведу вам підсумок людського життя. Чи мандруєте ви світом, чи ніколи не розлучаєтесь із дружиною, з роками життя для вас неминуче перетворюється на звичку до певних умов існування. І тоді щастя знаходить той, хто вміє застосувати свої здібності за будь-яких обставин. Крім цих двох правил, усе інше омана. Мої погляди змінювались, як і в усіх людей, мені доводилося міняти їх залежно від географічної широти. В Азії карають за те, чим захоплюються в Європі. Те, що у Парижі вважають вадою, за Азорськими островами стає необхідністю. На світі немає нічого постійного. Існують лише умовності – свої для кожного клімату. Для того, хто мусив пристосовуватися до різних суспільних мірок, всякі ваші переконання та правила моралі – пусті слова. Незрушне лише одне почуття, яким нас наділила природа, – інстинкт самозбереження. В суспільствах європейської цивілізації цей інстинкт називають *особистим інтересом*. Якщо доживете до мого віку, ви зрозумієте: з усіх земних благ варто домагатися тільки… золота. В золоті зосереджені всі сили людства. Я багато мандрував, бачив, що всюди є рівнини або гори. Рівнини знуджують, гори стомлюють – отож байдуже, де саме жити. Ну а щодо звичаїв, то люди скрізь однакові: повсюди точиться боротьба між бідними і багатими, повсюди вона неминуча. Отож краще самому визискувати, ніж дозволяти, щоб визискували тебе. Скрізь люди мускулисті працюють, а люди хирляві мучаться. Та й утіхи всюди однакові, і всюди вони виснажують сили. Найтривкіша з усіх насолод – марнославство. Марнославство – це наше «я». А задовольнити його можна тільки золотом. Потоком золота! Щоб здійснити свої примхи, ми потребуємо часу, засобів і зусиль. Так от, у золоті все це є в зародку, і воно все дає у житті. Тільки божевільні або хворі можуть знаходити щастя в тому, щоб марнувати вечори за грою в карти, сподіваючись виграти кілька су. Тільки йолопи можуть марнувати час на пусті роздуми про те, чи якась там дама вляглася на канапу сама, чи в приємному товаристві. Лише простаки можуть вірити, ніби вони приносять користь ближньому, створюючи принципи політики, щоб керувати подіями, яких ніколи не передбачиш. Тільки бовдурам приємно базікати про акторів та повторювати їхні дотепи, вдягатися задля інших, влаштовувати бенкети задля інших, вихвалятися конем або екіпажем, який пощастило купити на три дні раніше, аніж сусідові. Ось життя ваших парижан, усе воно вкладається в кілька фраз, хіба не так? А зараз погляньмо на життя з тієї височини, на яку їм ніколи не піднятися. Щастя або в сильних емоціях, які підточують наше життя, або в розмірених заняттях, які перетворюють його на щось подібне до чудово настроєного англійського

механізму. Вище цього щастя стоїть так звана благородна допитливість, прагнення розкрити таємниці природи й навчитися впливати на її явища. Ось вам у двох словах мистецтво й наука, пристрасть і спокій. Так от, усі людські пристрасті, розпалені зіткненнями інтересів у вашому нинішньому суспільстві, проходять переді мною, і я влаштовую їм огляд, а сам живу спокійно. Тобто вашу наукову допитливість, своєрідну боротьбу, в якій людина завжди зазнає поразки, я замінюю вивченням усіх потаємних пружин, що рухають людством. Одне слово, я володію світом, не стомлюючи себе, а світ не має наді мною ніякої влади.

Ось я розповім вам про дві події, що сталися сьогодні вранці, – провадив він після короткої мовчанки, – і ви зрозумієте, у чому моя втіха.

Він підвівся, зачинив двері на засув і знову сів у крісло.

– Сьогодні вранці, – сказав він, – я мав подати на оплату тільки два векселі. Перший вексель, вартістю в тисячу франків, дисконтував у мене один молодик, красень мальований і чепурун. А видала вексель одна з найвродливіших парижанок, дружина багатого поміщика та ще й графа. Чому ця графиня підписала боргове зобов'язання, юридично недійсне, але практично цілком надійне? Мені закортіло розкрити таємну ціну цього векселя. Другий вексель на таку ж суму, підписаний Фанні Мальво, дисконтував у мене торговець полотном, чиє підприємство, либонь, на межі краху. Бо жодна людина, яка має бодай маленький кредит у банку, ніколи не прийде в мою крамничку: перший же її крок від дверей до мого письмового столу означає розпач, неминуче банкрутство і марні спроби одержати позику десь-інде. Отож мені доводиться мати справу тільки із зацькованими оленями, за якими женеться зграя кредиторів. Скільки припущень робив я, виходячи сьогодні вранці з дому! Якщо ці жінки не мають чим заплатити, вони, звичайно, приймуть мене ласкавіше, аніж батька рідного.

Тут старий подивився на мене – в його погляді була холодна незворушність.

– А я невблаганний! – сказав він. – Я приходжу як привид помсти, як докір сумління. Ну, гаразд. Облишмо здогади. Приходжу.

«Графиня ще в постелі», – каже мені покоївка.

«А коли її можна бачити?»

«Не раніше полудня. Вона повернулася з балу о третій ранку».

«Перекажіть їй, що приходив Гобсек. Ополудні я ще навідаюся».

І я пішов собі, залишивши брудні сліди на килимі, постеленому на сходах. Я люблю бруднити підошвами чобіт килими в оселях багатіїв – не з дріб'язкового самолюбства, а щоб дати їм відчути пазуристу лапу Невідворотності. Приходжу на вулицю Монмартр, знаходжу непоказний будинок, штовхаю стару хвіртку у воротах і бачу похмурий двір, куди ніколи не заглядає сонце.

«Панна Фанні Мальво вдома?»

«Вона вийшла. Але якщо ви принесли для оплати вексель, то вона залишила для вас гроші».

«Я зайду ще», – відповідаю.

Рівно ополудні я вже був у вітальні, перед спальнею графині.

Із солоденького голосу служниці я зрозумів, що заплатити господиня не має чим. Зате яку красуню я там побачив! У поспіху вона тільки накинула на голі плечі кашемірову шаль і куталася в неї так уміло, що під шаллю легко вгадувалися форми її прегарного тіла. Усюди була розкіш і безлад, краса, позбавлена гармонії. Та вже злидні, причаєні під усією цією розкішшю, підводили голову й загрожували цій дамі або її коханому, показуючи свої гострі зуби.

Графиня запропонувала мені сісти.

«Чи не будете ви такі ласкаві, добродію, і не відсунете трохи термін сплати?» – сказала вона.

«До завтрашнього полудня, графине, – відповів я, згортаючи вексель, який показав їй. – Раніше я не маю права опротестувати ваш вексель».

А подумки я говорив їй: «Плати за всю цю розкіш, плати за свій титул, за своє щастя, за переваги, якими ти користуєшся. Щоб охороняти своє добро, багатії винайшли трибунали, суддів, гільйотину, до якої дурні люди самі пориваються, наче метелики до згубного вогню. Та хоч ви й спите на шовках і шовком укриваєтесь, вам немає куди сховатися від докорів сумління, ви усміхаєтесь, а під усмішкою скрегочете зубами, і страшні химери вгороджують вам пазурі в серце».

В цю хвилину хтось тихенько постукав у двері, до кімнати зайшов чоловік – безперечно, сам граф.

Графиня подивилася на мене, і я зрозумів її погляд: вона стала моєю рабою.

«Вам чого треба, добродію?» – запитав мене граф.

«Це один з моїх постачальників», – сказала графиня.

Граф повернувся до мене спиною, а я витяг із кишені ріжок згорнутого векселя. Побачивши цей невблаганний жест, жінка підійшла до мене й тицьнула мені в руку діамант.

«Візьміть і йдіть звідси», – сказала вона.

В обмін на діамант я віддав їй вексель і, вклонившись, вийшов. Діамант я оцінив не менш як у тисячу двісті франків. На подвір'ї я побачив цілий натовп челяді – одні чистили собі лівреї, другі ваксували чоботи, треті мили розкішні карети. «Ось що приводить цих людей до мене, – подумав я. – Ось що змушує їх у пристойний спосіб красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не брьохати по багнюці пішки, великий пан або той, хто його мавпує, ладен з головою пірнути в іншу багнюку». В цю мить ворота розчинились і пропустили екіпаж молодика, який дисконтував у мене вексель.

«Ласкавий пане, – звернувся я до нього, коли він вийшов, – ось двісті франків, передайте їх, будь ласка, графині й скажіть їй, що я згоден потримати в себе заставу, яку вона мені сьогодні дала, але не більше тижня».

Світський хлюст узяв двісті франків і глузливо посміхнувся, наче хотів сказати: «Ага! Заплатила! От і чудово!».

Потім я подався до Фанні Мальво. Вузькими крутими сходами я піднявся на шостий поверх, і мене впустили у квартиру з двох кімнат, де все блищало чистотою, як нова монета. Мене прийняла мадмуазель

Фанні, молода дівчина, вдягнена просто, але з вишуканістю парижанки. Повсюди лежали стоси розкроєного полотна, і я зрозумів, чим заробляє вона собі на життя, – Фанні була швачкою. Вона стояла переді мною, наче дух самоти. Я подав їй вексель і сказав, що вранці не застав її вдома.

«Але ж я залишила гроші у воротарки», – мовила вона.

Я подивився на неї і з першого погляду розгадав її. Цю дівчину нестатки змушували трудитися, не розгинаючи спини. Від неї віяло глибокою порядністю, справжньою доброчесністю. Я мав таке відчуття, ніби опинився в атмосфері щирості, душевної чистоти, і мені навіть дихати стало легко. Я майже розчулився. У мене навіть виникло бажання позичити їй грошей усього лише з дванадцяти відсотків, аби допомогти їй купити яке-небудь прибуткове діло. «Е, ні, – сказав я собі. – В неї, либонь, є двоюрідний братик, що змусить її ставити підпис на векселях і оббере бідолашку». Отож я пішов, картаючи себе за недоречну великодушність, бо не раз мав нагоду переконатися в тому, що хоча самому добродійнику добре діло часом і не завдає шкоди, воно завжди занапащає того, кому зроблено послугу. Коли ви увійшли, я саме подумав про Фанні Мальво – от із кого вийшла б хороша дружина й мати. Я зіставляв її життя, доброчесне й самотнє, з життям графині, яка, почавши підписувати векселі, неминуче скотиться на саме дно ганьби.

На якусь мить він замовк і замислився, а я тим часом роздивлявся його.

– Так от і скажіть, – раптом озвався він, – хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво заглянути в найпотаємніші куточки людського серця? Хіба не цікаво розгадати чуже життя й побачити його зсередини, без жодних прикрас? У мене погляд, як у Господа Бога, я зазираю в ду́ші. Від мого пильного ока ніщо не сховається. А хіба можуть у чомусь відмовити тому, в чиїх руках мішок із золотом? Я досить багатий, щоб купувати людську совість, щоб управляти міністрами через тих, хто має на них вплив, починаючи від секретарів і кінчаючи полюбовницями. Я міг би, якби захотів, володіти найпрекраснішими жінками й купувати чиї завгодно пестощі. Таких, як я, в Парижі набереться десяток. Ми – повелителі ваших доль, мовчазні, нікому не відомі. Що таке життя? Машина, яку приводять у рух гроші. Золото – ось душа вашого нинішнього суспільства. Поєднані спільними інтересами, я і мої приятелі по ремеслу збираємось у певні дні тижня в кафе «Феміда», біля Нового мосту. Там ми відкриваємо один одному фінансові таємниці. Ніяке багатство не може нас обманути, ми володіємо секретами всіх значних сімейств. Будучи богословами біржі, ми утворюємо ніби трибунал святої інквізиції, де розглядаємо й судимо, здавалося б, найневинніші вчинки маєтних людей і завжди вгадуємо правильно. Один з нас наглядає за судейським станом, другий – за банкірами, третій – за чиновниками, четвертий – за торговцями. А під моїм наглядом перебувають світські гультяї, митці, картярі – тобто найцікавіша людність паризького суспільства. Кожен з таких завжди готовий вибовкати таємницю свого ближнього. Ось тут, – додав він, постукавши себе по лобі, – у мене терези, на яких зважуються спадки та корисливі інтереси

всього Парижа. Ну, тепер ви зрозуміли, – сказав він, обернувши до мене бліде, наче вилите із срібла обличчя, – які пристрасті й насолоди ховаються за цією застиглою маскою, що так часто дивувала вас своєю нерухомістю?

Я повернувся до себе, геть приголомшений. Цей дідок виріс у моїх очах, перетворився на фантастичного ідола, на уособлення влади золота. І життя, і люди вселяли мені у ту хвилину жах.

«Невже усе зводиться до грошей?» – запитував я себе.

Пам'ятаю, я довго не міг заснути. Мені ввижалися купи золота. Але наступного ранку, в туманному мареві пробудження, переді мною у всій своїй красі постала лагідна Фанні, і я вже думав тільки про неї.

– Знаєте, я не бачу в цій історії нічого такого, що могло б стосуватися нас, – мовила пані де Гранльє.

– Содом і Гоморра! – вигукнув Дервіль, вживши свій улюблений вираз. – Кілька днів тому татусь Гобсек помер, доживши до вісімдесяти дев'яти років, і скоро молодий граф де Ресто вступить у володіння чималим багатством. Як і чому – це я вам поясню. А що стосується Фанні Мальво, то ви її добре знаєте – тепер вона моя дружина.

Коли Дервіль закінчив навчання і вступив до колегії адвокатів, Гобсек постійно з ним радився. Через кілька років господар адвокатської контори, де працював Дервіль, захотів її продати. Адвокат вирішив звернутися за позикою до Гобсека, хоча й не міг дати застави, бо був незаможним. Лихвар запропонував Дервілю позику під п'ятнадцять відсотків, хоча зазвичай правив від п'ятдесяти до п'ятисот відсотків. Крім того, старий пообіцяв скрізь рекомендувати Дервіля як обізнаного і тямущого юриста й попередив, щоб той жив скромно, аби не втратити його довіру. Дервіль одружився з Фанні Мальво, яку щиро покохав, і менш ніж за п'ять років розрахувався з Гобсеком.

Через рік після купівлі контори Дервіль на прохання Максима де Трая влаштував йому зустріч із Гобсеком. Пан де Трай хотів позичити 50 тисяч франків і пообіцяв поручительство та цінний заклад.

Справді, молодий чепурун увійшов, ведучи під руку даму, в якій я відразу впізнав з розповіді Гобсека ту саму графиню, в чиїй спальні він колись побував. Вона була така гарна, що я пожалів її, попри її гріхи. Певно, жорстока мука краяла їй серце, шляхетні й горді риси зсудомлював погано прихований біль. Молодий франт став її злим генієм. Я подивувався проникливості Гобсека, який ще чотири роки тому передбачив майбутнє цих двох людей, коли йому потрапив до рук їхній перший вексель.

– Добродію, чи можна одержати повну вартість ось за ці діаманти, проте лишивши за собою право потім викупити їх? – запитала графиня тремтячим голосом, подаючи Гобсекові скриньку.

– Можна, ласкава пані, – втрутився я до розмови.

Графиня зітхнула з полегкістю. Граф Максим спохмурнів, боячись, що за цієї умови лихвар дасть менше, адже вартість діамантів нестійка. Гобсек схопив лупу й заходився мовчки роздивлятися, що там лежало в скриньці. Його бліде обличчя зарум'янилося, очі, в яких віддзеркалювався блиск діамантів, ніби спалахнули потойбічним вогнем. Він

підвівся, підійшов до вікна, підніс діаманти до свого беззубого рота, мовби хотів їх пожерти. Підносячи до очей то браслети, то сережки з підвісками, то намиста, то діадеми, він белькотів щось незрозуміле і роздивлявся їх на світлі, щоб визначити відтінок, чистоту води і грані діаманта. Він діставав коштовності із скриньки, клав їх туди, знову витягував і обертав у себе перед очима, щоб вони заграли всіма своїми вогнями, схожий у цей час більше на дитину, ніж на старого діда, а власне, і на дитину, і на діда водночас.

– Ну, то як? – спитав граф, ляснувши Гобсека по плечу.

Старий малюк здригнувся. Він відірвався від улюблених цяцьок, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло і знову перетворився на лихваря – твердого, незворушного і холодного, як мармуровий стовп.

Я помітив, що графиня наче заціпеніла, поринувши в роздуми. Може, нарешті вона збагнула, в яку прірву скотилася? Може, в душі цієї жінки ще лишилася крихта совісті? Отож я спробував подати їй руку.

– Ви, пані, звичайно, маєте чоловіка? – запитав я.

Графиня ледь нахилила голову.

– Я даю вісімдесят тисяч готівкою, а ви залишаєте мені діаманти, – сказав Гобсек.

Графиня вочевидь вагалася. Молодий чепурун підійшов до неї, і, хоч він говорив пошепки, я розчув слова: «Прощай, люба Анастазі, будь щаслива! А я... завтра я вже звільнюся від усіх тривог».

– Я приймаю ваші умови, добродію! – вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека.

– От і гаразд, – відповів старий. – Нелегко ж вас умовити, красунечко. – Він підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч і подав його графині. – А на додачу до цього, – сказав він з усмішкою, що вельми скидалася на вольтерівську, – я в рахунок платіжної суми дам вам на тридцять тисяч векселів, надійність яких ви не станете заперечувати. Це те саме, якби я виклав вам цю суму золотом. Граф де Трай щойно заявив мені: «Мої векселі буде оплачено», – додав Гобсек, подаючи графині векселі з підписом графа де Трая, які напередодні опротестував хтось із Гобсекових приятелів і які, мабуть, дісталися йому за безцінь.

Графиня підвелася, вклонилась і вибігла, мабуть, охоплена жахом. Панові де Траю довелося вийти за нею.

Коли двері зачинились і обидва екіпажі від'їхали, Гобсек підхопився на ноги і пустився в танець.

Ця люта радість, це злісне торжество дикуна, що заволодів блискучими камінчиками, змусили мене здригнутись. Я отетерів, заціпенів.

– А, ти ще тут, мій хлопчику, – сказав він. – Ми сьогодні пообідаємо вдвох.

Помітивши нарешті вираз мого обличчя, він знову став холодний і незворушний.

До Гобсека прийшов граф де Ресто і почав вимагати, щоб той повернув фамільні коштовності, які продала його дружина. Оскільки Гобсек не порушив закону, Дервіль запропонував мирову угоду: викупити у лихваря діаманти за вісімдесят п'ять тисяч франків. Граф погодився. Тоді Гобсек порадив йому: задля збереження

статків на користь когось із дітей йому треба через надійного друга здійснити фіктивний продаж свого майна. Водночас граф має показово поринути у світ розваг і частіше навідуватися до лихваря.

Через кілька днів після цих подій, що відкрили мені огидну таємницю з життя світської дами, граф уранці ввійшов до мого кабінету.

– Добродію, – звернувся він до мене, – я хочу порадитися з вами в одній дуже важливій справі. Я навів довідки про того дивного чоловіка, якому ви завдячуєте своє становище, – сказав мені граф. – За моїми відомостями, цей Гобсек – філософ із школи кініків. Якої ви думки про його порядність?

– Гобсек зробив для мене добре діло, графе... За п'ятнадцять процентів, – додав я, засміявшись. – У татуся Гобсека є правило, якого він завжди дотримується у своїй поведінці. Він вважає, що гроші – це товар, який із чистим сумлінням можна продавати дорожче або дешевше, залежно від обставин. А якщо відкинути його фінансові принципи та філософські міркування про людську природу, якими він виправдовує свої лихварські звички, то я глибоко переконаний, що, поза цими справами, він найчесніша людина в усьому Парижі. В ньому співіснують двоє людей: скнара і філософ, створіння нице і створіння шляхетне. Якби мені довелося вмерти, залишивши малих дітей, він став би їхнім опікуном. Ось, добродію, яким я уявляю собі Гобсека, виходячи з власного досвіду. Я нічого не знаю про його минуле життя. Можливо, він був піратом; можливо, мандрував світом, торгуючи діамантами чи людьми, жінками чи державними таємницями, але я глибоко переконаний, що жодна людська душа не гартувалася в таких жорстоких випробуваннях, як він. Того дня, коли я приніс йому решту боргу й цілком із ним розквитався, я запитав, чому він злупив з мене такі високі відсотки і чому, бажаючи допомогти мені як другові, він не зробив цього безкорисливо. «Сину мій, я звільнив тебе від вдячності. Ти знаєш, що ти нічим мені не зобов'язаний, і тому ми залишаємося найкращими друзями». Ця відповідь, добродію, краще за будь-які слова пояснить вам вдачу Гобсека.

– Моє рішення безповоротне, – сказав мені граф. – Підготуйте необхідні документи, за якими я передам Гобсекові право на володіння моєю власністю. І тільки вам, добродію, довірю я скласти зустрічну розписку, в якій він підтвердить, що продаж є фіктивним, візьме на себе зобов'язання управляти моєю маєтністю за власним розсудом і передати її моєму старшому синові, коли той досягне повноліття. Але тепер я повинен признатися вам: зберігати цей дорогоцінний документ у себе я боюся. Не довірю я розписку й синові – він надто любить свою матір. Ви не відмовитеся взяти її на збереження? На випадок своєї смерті Гобсек призначить вас спадкоємцем моєї власності. Отже, я все передбачив, – граф замовк, і вигляд у нього був дуже схвильований.

Я провів його до дверей своєї контори. Минуло багато часу після затвердження купчої, а я все ще не отримав зустрічної розписки, яка мала зберігатись у мене. Та все ж таки, пригощаючи якось Гобсека обідом у себе вдома, я спитав у нього, коли ми підвелися з-за столу, чи не знає він, чому нічого більше не чутно про графа де Ресто.

– На це є поважні підстави, – відповів лихвар. – Граф при смерті. Справа з його спадком для вас – ласий шматок.

Я подивився на свого гостя і спитав, щоб розвідати його наміри:

– Поясніть, чому з усіх людей тільки граф і я пробудили у вас співчуття?

– Тому що тільки ви й він довірилися мені без викрутасів, – відповів він.

Хоча ця відповідь давала мені підстави надіятися, що Гобсек не стане зловживати своїм становищем, навіть якщо зустрічна розписка пропаде, я все-таки вирішив відвідати графа.

Анастазі де Ресто не пускала Дервіля до хворого чоловіка. Граф де Ресто заборонив графині і двом молодшим дітям заходити до його спальні. Максим де Трай, ховаючись від кредиторів, подорожував Англією. Анастазі бачила, як усе майно поступово переходить до Гобсека. Вона побоювалася, що є документ, за яким її молодші діти будуть позбавлені спадщини. Дервіль не хотів, щоб графиня відшукала той документ, бо почнеться безкінечна судова тяганина між нею і Гобсеком. Під час хвороби граф посилав за Дервілем і дивувався, чому адвокат не приходить. Дізнавшись, що Дервіль виїхав з міста на якийсь процес і повернеться наприкінці тижня, граф де Ресто покликав старшого сина і доручив опустити в поштову скриньку пакет, який він йому дасть, і нікому про це не говорити. Помітивши, що Ернест спілкувався з батьком, Анастазі попросила сина переказати їхню розмову.

Він стояв на порозі майже голий, висхлий, худий, мов скелет. Його здушений крик приголомшив графиню, і вона заціпеніла від жаху. Цей виснажений, блідий чоловік здався їй вихідцем із могили.

– Ви все моє життя отруїли горем, а тепер і померти не даєте спокійно, ви хочете занапастити душу мого сина, зробити з нього людину зіпсуту! – кричав він слабким, хрипким голосом.

Графиня кинулася до ніг умирущого, в цю мить майже страшного – так спотворило обличчя графа останнє в його житті хвилювання; вона заливалася слізьми.

– Змилуйтеся! Змилуйтеся! – стогнала вона.

– А ви мене милували? – запитав він. – Я дозволив вам розтринькати весь ваш статок, а тепер ви хочете розтринькати й мій, розорити мого сина!

– Ну, гаразд, не жалійте мене, губіть! Дітей пошкодуйте! – благала вона. – Хай хоч вони будуть щасливі! О діти, діти!

– У мене тільки одна дитина, – відповів граф, у розпачі простягши кощаву руку до сина.

– Простіть! Я так розкаююсь, так розкаююсь!.. – кричала графиня, обіймаючи вологі від смертного поту ноги чоловіка.

– Як ви смієте говорити про каяття? – мовив умирущий і відштовхнув графиню ногою; вона впала на підлогу. – Від вас віє холодом, – додав він з якоюсь моторошною байдужістю в голосі. – Ви були поганою дочкою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю...

Нещасна жінка зомліла. Вмирущий дістався до постелі, ліг і через кілька годин знепритомнів. Опівночі він помер. Я приїхав уночі разом із Гобсеком. Завдяки безладу, що панував у домі, ми без труднощів пройшли в невеличку вітальню, суміжну із спальнею небіжчика. Там ми

побачили трьох заплаканих дітей. Ернест підійшов до мене і сказав, що мати захотіла побути сама в кімнаті графа.

Коли хлопець побачив, що ми все-таки прямуємо до дверей, він підбіг до них, притиснувся до шпарки і закричав: «Мамо, до тебе прийшли оті лихі люди!».

Гобсек відкинув малого, наче пір'їнку, і відчинив двері. У кімнаті був справжній розгром. Страшно було бачити такий хаос біля смертного ложа. Не встиг граф випустити дух, як його дружина повиламувала з письмового столу всі шухляди, порозбивала усі скриньки, порізала портфелі – килим навколо неї був усіяний клаптями паперу та уламками дерева, її зухвалі руки обнишпорили геть усе. Мабуть, спочатку її пошуки були марними, та її схвильована поза наштовхнула мене на думку, що зрештою їй пощастило виявити таємничі документи. Я глянув на ліжко, і чуття, яке розвинулося в мене завдяки моїй практиці, підказало мені, що тут сталося. Труп графа лежав ницьма, майже втиснутий між ліжком і стіною, зневажливо відкинутий, як один з тих конвертів, що валялися на підлозі, бо й він тепер був лише порожньою, нікому не потрібною оболонкою. Очевидно, вмираючий ховав зустрічну розписку під подушкою. Графиня розгадала намір свого чоловіка. Подушка лежала на підлозі, й на ній іще виднівся слід жіночого черевичка. А під ногами в графині я побачив роздертий пакет із гербовими печатями графа. Я швидко підняв пакет і прочитав напис, який свідчив, що вміст пакета належало передати мені.

Полум'я в каміні пожирало аркуші паперу. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у вогонь, бо уже в перших рядках документа прочитала імена своїх молодших дітей і подумала, що знищує заповіт, який позбавляв їх спадку, – тоді як, за моєю настійною вимогою, спадок їм було там забезпечено.

– Ви розорили своїх дітей, – сказав я, вихопивши з каміна клапоть паперу, який ще не встиг згоріти. – Ці документи забезпечували їм спадщину.

Після короткої мовчанки Гобсек сказав мені спокійнісіньким тоном:

– Чи не хочете ви навіяти графині думку, що я незаконний володар майна, яке продав мені граф? Від цієї хвилини його дім належить мені.

Мене наче обухом по голові вдарили.

– Ви хочете скористатися із злочину графині?

– А чому б і ні?

Я рушив до виходу, а графиня опустилася на стілець біля ложа покійника і залилася гіркими слізьми. Гобсек вийшов за мною. Коли ми опинилися на вулиці, я звернув у протилежний бік, але він наздогнав мене, подивився на мене, як тільки він умів дивитись, поглядом, що проникав у душу, і сердито викрикнув своїм тоненьким голоском: «Ти що, судити мене збираєшся?».

Від того дня ми бачилися рідко. Гобсек здав будинок графа в найми. Літо він проводив у його маєтках, жив там великим паном, по-хазяйському будував ферми, лагодив млини та дороги, саджав дерева. Якось я зустрівся з ним на одній з алей Тюїльрі.

▲ Едуар Тудуз. Мадам де Ресто, Гобсек і Дервіль. 1830

– Графиня живе героїчним життям, – сказав я йому. – Вона цілком присвятила себе дітям, дала їм чудову освіту та виховання. Її старший син – чарівний юнак... Невже ви не відчуваєте, що зобов'язані допомогти Ернестові?

– Допомогти Ернестові? – вигукнув Гобсек. – Ні, ні! У біді він пізна́є ціну грошам, ціну людям – і чоловікам, і жінкам. Хай він поплаває по хвилях паризького моря! А коли він стане добрим лоцманом, ми його й капітаном зробимо.

Я розлучився з Гобсеком, не бажаючи вдумуватись у прихований зміст його слів. Хоча мати вселила молодому графові де Ресто відразу до мене і він не мав наміру звертатися до мене за порадою, минулого тижня я все ж таки пішов до Гобсека – розповісти йому, що Ернест закоханий у Камілу, й поквапити його, щоб він швидше виконав свої зобов'язання. Старий лежав у постелі; він був хворий, і одужати йому вже не судилося. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться на ноги і зможе зайнятися справами. Очевидно, поки в ньому жевріла бодай іскра життя, він не бажав віддавати найменшої частки своїх багатств – це єдине імовірне пояснення. Зрозумівши, що він хворий куди серйозніше, ніж йому здавалося, я лишився біля нього на довший час і мав змогу пересвідчитися, до чого дійшла його жадібність, яка з роками перетворилася на справжнє божевілля. Не бажаючи бачити сторонніх людей, він тепер винаймав весь будинок, жив у ньому сам, а інші кімнати стояли порожні. В тій, де він мешкав, нічого не змінилося. Незважаючи на хворобу, Гобсек досі приймав відвідувачів. Після укладення договору, за яким Франція визнала незалежність республіки Гаїті, Гобсека призначили членом комісії з питань ліквідації володінь французьких підданих у цій колишній колонії та розподілу між ними сум відшкодування збитків. Як ліквідатор Гобсек провадив переговори з плантаторами, і кожен, прагнучи або підвищити оцінку своїх земель, або якомога скоріше дістати підтвердження прав, підносив йому подарунки, залежно від розмірів свого маєтку. Гобсек брав усе, починаючи від кошика з рибою, що його приносив бідняк, і кінчаючи пакунком свічок – подарунком якого-небудь святенника; брав він і срібний посуд від багатіїв, і золоті табакерки від спекулянтів. Ніхто не знав, куди діваються подарунки, піднесені старому лихвареві. Безліч усяких речей приносили йому в дім, але ніхто нічого звідти не виносив.

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене.

Увійшовши до кімнати вмирущого, я побачив, що він стоїть навколішки біля каміна, в якому, проте, не горів вогонь, а тільки лежала величезна купа попелу. Гобсек сповз із ліжка й дорачкував до каміна,

але повзти назад у нього вже не було сили й не було голосу покликати на допомогу.

– Мій старий друже, – сказав я, допомігши йому підвестись і дійти до ліжка, – вам холодно, чому ви не звеліли затопити камін?

– Мені не холодно, – відповів він. – Не треба топити камін, не треба! Я йду звідси, голубе, – вів він далі, кинувши на мене уже згаслий, холодний погляд. – Мені привиділося, ніби на підлозі котяться золоті монети, і я підвівся зібрати їх. Кому ж дістанеться моє добро? Усе в мене є, і з усім треба розлучитися. Ну, татусю Гобсек, кріпися, будь собою…

Він випростався і майже сів на ліжку; його обличчя, мов бронзове, чітко вирізнилося на тлі подушки. Він простяг перед собою висхлі руки і вчепився кощавими пальцями в ковдру, наче хотів за неї утриматись, подивився на камін, такий самий холодний, як його металевий погляд, і помер при повній свідомості.

Побачивши, куди спрямований його застиглий погляд, я мимоволі глянув на купу попелу. Вона здалася мені надто великою. Взявши камінні щипці, я встромив їх у попіл, і вони наткнулися на щось тверде – там лежало золото й срібло, мабуть, його прибутки за час хвороби. У нього вже не було сили заховати їх краще, а підозріливість не дозволила відіслати все це до банку.

Згадавши останні слова Гобсека, я взяв ключі від кімнат обох поверхів і пішов оглянути їх. Уже в першій, яку я відчинив, я знайшов пояснення його балачкам, що здалися мені безглуздими, і побачив, до чого може дійти скупість, коли вона перетворюється на сліпий, позбавлений усякої логіки інстинкт, скупість, вияви якої ми так часто спостерігаємо у провінційних скнар. У кімнаті, суміжній із спальнею небіжчика, я виявив і протухлі паштети, і купи всілякого харчу, і навіть устриці та рибу, вкриту густою пліснявою. Усе кишіло червою та комашнею. На каміні, у срібній суповій мисці, зберігалися накладні вантажів, що надійшли на його ім'я в портові склади Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, барила рому, кава, індиго, тютюн – цілий базар колоніальних товарів. Кімната була захаращена меблями, срібними виробами, лампами, картинами, вазами, книжками, чудовими гравюрами без рам, згорнутими в трубку, і найрізноманітнішими рідкісними речами. Коли я повернувся в спальню небіжчика, я знайшов на його письмовому столі розгадку того, яким чином у його кімнатах поступово накопичилося стільки багатств. Під преспап'є лежало листування Гобсека з торговцями, яким він продавав подарунки своїх клієнтів. Чи тому, що купці не раз ставали жертвами хитрувань Гобсека, чи тому, що він надто дорого правив за свої їстівні припаси та колоніальні товари, але жодна оборудка не відбулася. Одне слово, продаж кожного товару давав йому привід для нескінченних суперечок – очевидний доказ того, що Гобсек уже здитинів і виявляв ту незбагненну затятість, яка розвивається в усіх старих людей, одержимих сильною пристрастю, що переживає їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке почув від нього: «Кому дістанеться все це багатство?». Та головне, знайте, що на підставі цілком незаперечних документів граф Ернест де Ресто найближчими днями вступить у володіння статком, який дозволить йому одружитися

з мадмуазель Каміллою і, крім того, виділити чималі суми грошей матері та братові, а сестрі – дати посаг.

– Гаразд, гаразд, дорогий Дервілю, ми подумаємо, – відповіла пані де Гранльє. – Графу Ернестові треба бути дуже багатим, щоб наша родина захотіла породичатися з його матір'ю.

Париж, січень 1830 р.

За перекладом Віктора Шовкуна

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке місце посідає повість «Гобсек» у структурі «Людської комедії»?
2. Поясніть значення понять «розповідь у розповіді», «обрамлення». Що дає цей прийом О. де Бальзаку? У яких іще творах ви стикалися з цим прийомом?
3. Наприкінці повісті віконтеса де Гранльє каже Дервілю: «Графу Ернестові треба бути дуже багатим, щоб наша родина захотіла породичатися з його матір'ю». Чи випадково абсолютним закінченням твору є саме ця фраза, у якій ідеться не про моральні, а про матеріальні цінності?
4. Чи реалізував О. де Бальзак у повісті «Гобсек» свою настанову: «Правда нагадує гіркий напій, неприємний на смак, але корисний для здоров'я»? Чого може навчити, від чого застерегти та «вилікувати» цей твір?
5. Поясніть назву твору. Чому Бальзак змінював заголовок кілька разів? Що змінюється в сприйнятті повісті залежно від зміни її назви?
6. Поясніть роль сцен, пов'язаних із салоном віконтеси де Гранльє, у розумінні концепції О. де Бальзака. Чому Дервіль починає розповідати про лихваря Гобсека саме там?
7. За своїми переконаннями О. де Бальзак був прихильником монархії, тобто влади аристократів. Чому ж тоді аристократи в його творах зображені переважно негативно?
8. Чи актуальною нині є думка Гобсека: «Що таке життя? Машина, яку приводять у рух гроші. Золото – ось душа вашого нинішнього суспільства»?
9. Простежте, як вплинув Гобсек на долі Фанні Мальво та Анастазі де Ресто.
10. Чому Гобсек, попри те, що Фанні залишила йому гроші, вирішив особисто зустрітися з дівчиною?
11. Чому Гобсек любив бруднити підошвами своїх чобіт килими багатіїв?
12. Порівняйте епізоди твору, де Анастазі де Ресто віддає діамантовий перстень Гобсеку і продає йому сімейні коштовності. Чи однакова роль Гобсека у цих уривках? Що дивує нас у поведінці лихваря? Чи справді його цікавить лише нажива?
13. Що, на вашу думку, привернуло увагу Дервіля в розповіді Гобсека про Фанні Мальво?

14. Що вам відомо про життєвий шлях Гобсека? Яким чином він став власником величезних статків? Складіть план характеристики образу Гобсека та доберіть до неї цитати.

15. Підготуйте розповідь про Гобсека за планом: учинки Гобсека; їхні негативні та позитивні наслідки.

16. Знайдіть у тексті слова і словосполучення («скнара», «філософ» і т. ін.), якими названо і схарактеризовано Гобсека. Як сам Гобсек говорить про себе? Чи згодні ви з цими оцінками?

17. Уявіть себе адвокатом. Сформулюйте три звинувачення проти Гобсека і проти графині де Ресто, які свідчать про їхню моральну сліпоту, порушення законності та/або безвідповідальність.

18. Знайдіть у тексті місця, де адвокат Дервіль висловлює свої погляди на багатство, чесність і людську гідність. Порівняйте його філософію з філософією Гобсека. Хто з них, на вашу думку, має більш життєздатний погляд на світ?

19. Використовуючи деталі з повісті, опишіть один із соціальних прошарків, який представляють персонажі: **А.** Світ аристократії (родина де Ресто). **Б.** Світ юристів (Дервіль). **В.** Світ фінансистів (Гобсек). Об'єднайте зусилля і складіть ментальну карту або схему зв'язків між цими світами.

20. Визначте ознаки реалізму в повісті «Гобсек». Наведіть приклади поєднання елементів реалізму й романтизму в повісті «Гобсек».

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Укладіть добірку цитат із повісті, які описують владу, вплив або філософію грошей. Які з них належать Гобсеку, а які – іншим персонажам?

2. Створіть психологічний портрет Гобсека, розподіливши його риси і факти життя на три категорії: «людські» (що роблять його реалістичним), «символічні» (що роблять його узагальненням / міфом) та «романтичні» (суперечливі). Поясніть, із якою метою письменник зобразив Гобсека саме таким.

3. Порівняйте образ Гобсека із сучасним персонажем (із фільму, книжки, історії) чи публічною особою, подібною до нього. Напишіть, чим вони подібні, а в чому – різні.

4. Напишіть твір (підготуйте повідомлення і/або питання до дискусії) на одну з тем за повістю О. де Бальзака «Гобсек»: «Чи зробило золото кого-небудь щасливим?»; «Сила і влада грошей у людському суспільстві»; «Гобсек – філософ школи кініків чи скнара?».

5. **Творчі проєкти.** **А.** Складіть і оформіть як інфографіку або постер «Фінансову пам'ятку від Гобсека» на основі його поглядів щодо грошей (5–7 порад, як правильно поводитися з фінансами). **Б.** Підготуйте мультимедійну презентацію «Образ скупого у світовій літературі та культурі».

▲ Еверт А. Дайкінк. Портрет Шарлотти Бронте (створений за мотивами малюнка Джорджа Річмонда). 1873

ШАРЛОТТА БРОНТЕ «Джейн Ейр»

Я намагаюся не дивитися вперед
чи назад, а намагаюся дивитися вгору.

Шарлотта Бронте

■ Що для Шарлотти Бронте означало «дивитися вгору»? Чому вона не вважала правильним «дивитися вперед чи назад»? У якому напрямку дивитеся ви?

■ Роман «Джейн Ейр» – це історія дорослішання і пошуку свого «Я». Які дві-три найважливіші, на вашу думку, якості допомагають людині пройти через життєві випробування, несправедливість і розчарування, щоб знайти себе? Прочитайте роман і дізнайтеся, що дає сили сироті Джейн, позбавленій любові й підтримки, боротися за своє місце у світі та власну гідність.

Жінка, яка змінила чоловічі правила літератури

Згадаймо чи не найвідоміший вислів із роману «Джейн Ейр»: «Я не пташка, і жодна сітка мене не втримає, я – людина, істота з вільною волею...». Але чи справді Шарлотта Бронте почувалася так само вільно й незалежно, як її героїня? Утім життя і творчість письменниці – яскравий приклад того, як сила духу й талант можуть перетворити особисті переживання на визначні твори мистецтва.

Шарлотта Бронте народилася 21 квітня 1816 р. в містечку Торнтон (графство Йоркшир) у родині сільського священника. Багатством її батька були не гроші, а п'ятеро доньок і син.

Чотирьох старших дівчат батько віддав у благодійну школу-пансіон, щоб вони здобули освіту. Проте умови там були жахливими: постійний холод, погане харчування та антисанітарія. Через це сестри захворіли, і батько забрав їх додому. На жаль, двох старших не врятували, тож дев'ятирічна Шарлотта стала господинею в домі, дбала про брата й молодших сестер. На допомогу у вихованні прийшла також мамина сестра, тітка Елізабет.

Шарлотта вигадала казкову країну Ангрію. Про пригоди її мешканців малюки складали колективні оповідки, і дівчинка навіть видала рукописну книжечку.

Досвід навчання в школі-пансіоні зі спартанськими умовами Шарлотта згодом описала у своєму найвідомішому романі «Джейн Ейр». Пансіон у Кован-Бріджі став прототипом Ловудської школи, де героїня так само зазнавала страждань через надмірно жорсткі правила й сувору дисципліну.

У XIX ст. жінкам було дуже важко пробитися в літературному світі. Щоб досягти успіху в літературі, Шарлотта та її сестри Емілі й Енн, які згодом теж стали письменницями, пішли на хитрість. Вони видавали свої твори під чоловічими псевдонімами: Керрер, Елліс та Ектон Белл. Вони хотіли, щоб їхні романи оцінювали не за авторством, а за змістом. У 1846 р. сестри також видали колективну збірку віршів, але успіху вона не мала.

▲ Патрік Бренвелл Бронте. Портрет сестер Бронте (зліва направо: Енн, Емілі, Шарлотта, у центрі – силует Бренвелла). 1835

Деякий час Шарлотта працювала гувернанткою в родині Сіджвіків, проте з нею поводилися принизливо, немов із рабинею. З їхнього сина Джона Бенсона, який у нападі люті кидав у неї Біблію, був змальований герой «Джейн Ейр» Джон Рід.

Тітка Елізабет допомогла Шарлотті успішно завершити навчання в школі Роу-Гед. Дівчина залишилася там викладати і зі свого заробітку оплачувала навчання сестер. Отримавши від тітки невелику спадщину, Шарлотта разом з Емілі поїхали до Брюсселя вдосконалювати французьку й німецьку мови в академії для дівчат Константена Егера. Щоб покрити витрати, Шарлотта під час навчання викладала англійську мову в цьому ж закладі, а Емілі – музику.

У 1845 р. сестри Бронте спробували втілити давню мрію, заради якої багато працювали й наполегливо навчалися, – відкрити школу для дівчат у рідному селищі Геворт. Однак, попри всі зусилля, жодна учениця не з'явилася. Ця невдача спонукала сестер повернутися до літературної творчості.

Популярними стали романи Емілії «Грозовий перевал» і Енн «Агнес Грей». А Шарлотта здобула миттєвий успіх завдяки роману «Джейн Ейр». У романі, що побачив світ 1847 р., вона сміливо порушила теми, революційні для свого часу: права жінок, соціальна нерівність і ставлення до осіб з інвалідністю. Ця книжка принесла їй визнання, хоч авторка ще кілька років приховувала своє справжнє ім'я під псевдонімом. Вона продовжувала писати до 1853 р., поки її здоров'я не почало слабшати.

Перу Шарлотти Бронте належать чотири романи: «Джейн Ейр», «Шерлі», «Вільєтт» й «Учитель» та кілька незавершених рукописів. Вони приваблюють читацьку аудиторію своєрідним стилем – поєднанням романтичних сюжетів і героїв із реалістичним зображенням повсякденного життя.

Шарлотта Бронте вийшла заміж за священника Артура Белла Ніколлса, але прожила після весілля лише дев'ять місяців. Її стан здоров'я раптово погіршився – лікарі не змогли точно встановити причину. У документах вказали туберкульоз як найімовірніший діагноз.

Шарлотта Бронте померла 31 березня 1855 р., коли їй було 38 років. Проте її літературна спадщина залишається з нами й досі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Завдяки чому Шарлотта Бронте, попри всі труднощі та особисті втрати, змогла стати однією з найвідоміших письменниць свого часу?
2. Які біографічні моменти лягли в основу написання твору «Джейн Ейр»?
3. Чому питання гендерної рівності важливе? Як творчість Шарлотти Бронте та її сестер посприяла розв'язанню цієї проблеми?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Складіть 5–6 запитань для уявного інтерв'ю з Шарлоттою Бронте.
2. **Творчий проєкт** «Бронте: родина геніїв». Проведіть мінідослідження про творчу долю однієї із сестер або брата Шарлотти Бронте (Емілі, Енн або Бренвелла).

ДЖЕЙН ЕЙР (скорочено)

РОЗДІЛ І

Того дня ми не змогли піти на прогулянку...

Щодо мене, то я була рада: я страх не любила довгих пообідніх прогулянок, а надто взимку. Жахливо було вертатися додому в холодному присмерку, коли заходять зашпори в руки і в ноги, а серце ниє від сердитого бурчання Бесі, нашої няні, та від принизливого усвідомлення фізичної переваги наді мною Елізи, Джона та Джорджіани Рід.

Згадані Еліза, Джон та Джорджіана зібралися тепер у вітальні біля своєї матері, що напівлежала на канапі біля каміна і здавалася цілком щасливою серед своїх дорогих діток (в ту хвилину вони не билися й не ревли). Мене не прийняли до цього родинного гурту; місіс Рід сказала, що їй дуже шкода віддаляти мене від себе, але, поки вона не почує від Бесі й не побачить на власні очі, що я справді прагну розвивати в собі приємні й добропристойні манери, поки я не стану привітною й лагідною дитиною, – щирішою, добрішою, відвертішою, – вона мусить позбавити мене всіх радощів, якими тішаться слухняні й шанобливі діти.

З вітальні був хід у невеличку їдальеньку; отож я й шмигнула туди. Там стояла шафа з книжками. Я вибрала собі одну з них, спершу подивившись, чи вона з малюнками. Потім забралася на підвіконня, де й сіла, підібгавши ноги по-турецькому. Запнувши червоні штофні завіси, я з двох боків відгородилась від довколишнього світу...

– Гей, рюмсо! – почувся голос Джона Ріда; він замовк: йому, мабуть, здалося, що в кімнаті нікого немає.

Джон Рід і не знайшов би мене сам, бо він не був ні спостережливий, ані кмітливий; аж тут у двері просунула голову Еліза й одразу сказала:

– Вона, напевне, на вікні, Джоне.

Я одразу ж вийшла зі своєї схованки, – я боялася, що Джон силоміць витягне мене звідти.

– Чого тобі треба? – спитала я вдавано покірливо.

– Треба казати: «Чого ви бажаєте, містере Рід», – відповів він. – Я бажаю, щоб ти підійшла до мене, – і, сівши в крісло, показав рукою, щоб я наблизилась і стала перед ним.

Джон Рід був на чотири роки старший за мене: йому минуло чотирнадцять, а мені тільки десять. То був гладкий хлопчак, що набагато переріс своїх ровесників; впадали в очі його прищувата нездорова шкіра, широке, з грубими рисами, обличчя й великі руки та ноги. Він завжди об'їдався за столом і тому мав тьмяні осоловілі очі й обвислі щоки. Зараз йому слід було б сидіти в школі, але мати взяла його на місяць-два додому, мовляв, «через слабке здоров'я». Джонів учитель, містер Майлз, запевняв, що хлопець цілком здоровий, – не треба тільки присилати йому з дому стільки печива й цукерок; але материнське серце повставало проти такої грубої думки й схилялося до благороднішої версії: блідість Джона пояснювалася перевтомою та тугою за рідною домівкою.

Джон був не дуже ніжний син і брат, мене ж він люто ненавидів. Він тиранив і мучив мене – не два-три рази на тиждень і навіть не раз чи двічі на день, а безперестану. Часом я аж не тямила себе від страху, бо нікому було оборонити мене від його погроз і знущань... Я звикла слухатись Джона і одразу підійшла до крісла, в якому він сидів; добрих три хвилини він показував мені язика, висолоплюючи його скільки міг. Я знала, що після цього він неодмінно битиметься, і, тремтячи зі страху, думала, який він гидкий і потворний... Джон, либонь, прочитав цю думку на моєму обличчі, бо раптом, не сказавши ні слова, дав мені сильного стусана.

– Це тобі за те, що ти нагрубіянила мамі, – сказав він, – і за те, що сховалася за завісою, і за те, що так подивилася на мене зараз... Жаба!

Я звикла до Джонових образ, і мені й на думку не спадало, що я можу дати йому відсіч; я тільки зі страхом чекала нового удару, певна, що то був лише початок.

– Що ти робила за завісою? – спитав він.

– Читала.

– Покажи книжку.

Я взяла з вікна книжку й подала йому.

– Ти не маєш права брати наші книжки! Мама каже, що ти живеш у нас на ласкавому хлібі. У тебе нема ані шеляга, твій батько нічого тобі не залишив. Тобі більше пристало ходити з торбами, аніж жити тут з нами, дітьми джентльмена, їсти те, що й ми, та носити сукні, що їх

■ Проаналізуйте слова і поведінку Джона. Чи можна це вважати булінгом?

■ Чому таке ставлення до іншої людини неприпустиме?

купує наша мама. Я покажу тобі, як порпатися в моїх книжках! Чуєш – це мої книжки! І весь цей дім – мій! Або буде мій за кілька років. Іди стань коло дверей, тільки далі від дзеркала та вікон.

Я так і зробила, не добравши спершу, чого він хоче; коли ж побачила, що він устав і замірився на мене книжкою, то злякано скрикнула й інстинктивно метнулась убік, та запізно: грубий том влучив у мене, я впала і, вдарившись об одвірок, розбила собі голову. З рани потекла кров, я відчула гострий біль, – увесь мій страх відразу пропав, його заступили інші почуття.

– Гидкий, жорстокий хлопчисько! – крикнула я. – Ти схожий на вбивцю! На рабовласника! На римського імператора!

– Що-о? – заревів Джон. – Як ти сказала? Ви чули, Лізі й Джорджі? Я скажу мамі! Але спершу...

Він прожогом кинувся до мене, схопив однією рукою за плече, а другою вчепився у волосся. Однак перед ним була доведена до розпачу істота. Я справді вбачала в ньому тирана-душогуба. Кров крапля по краплі стікала мені за комір, гострий біль не вщухав. Ці почуття на якийсь час приглушили страх, і я зустріла Джона як несамовита...

Нас розборонили, і я почула:

– Ай-яй-яй! Ах ти ж негіднице! Так накинутися на мастера Джона!

– Таке мале, а таке люте!

А місіс Рід virекла присуд:

– Відведіть її до червоної кімнати й замкніть там!

РОЗДІЛ II

– Який сором! Який сором! – репетувала покоївка. – Хіба можна так негідно поводитися, міс Ейр! Бити панича, сина вашої добродійниці! Таж це ваш молодий господар!

– Господар? Який такий господар? Хіба я служниця?

– Ви гірше, ніж служниця, ви живете на чужих харчах. Ось посидьте тут і подумайте про свою поведінку...

Я не мала чого відповісти на її слова. Я чула їх не вперше: відколи я себе пам'ятаю, мені натякали на мою залежність. Ці вічні докори, що я живу на ласкавому хлібі, звучали в моїх вухах, наче якийсь не дуже зрозумілий, але гнітючий і неприємний приспів.

■ Оцініть вимоги міс Ебот. Чи справедливі вони?

■ Чи можна вважати таку покірливість кроком до несправедливості?

– І не думайте, – підхопила міс Ебот, – що коли місіс Рід ласкаво виховує вас із своїми дітьми, то ви рівня Елізі, Джорджіані та мастерові Джону. Їх чекає багатство, а ви ніколи нічого не матимете. Ви повинні скоритись і в усьому догоджати їм.

– Все це ми кажемо задля вашої користі, – додала Бесі трохи лагідніше. – Ви повинні бути шанобливою й покірливою дитиною, тоді, може, цей дім стане вам рідною домівкою. А якщо будете злою й нечемною, пані напевне вас вижене.

У червоній кімнаті було холодно; там було дуже тихо, бо вона містилась далеко від дитячої кімнати й кухні; вона здавалась похмурою, бо її рідко відвідували...

В моє серце закрався забобонний страх, але я ще не зовсім піддалася йому. Кров моя кипіла, в мені палала невгамовна лють повсталого раба... Чом я така нещаслива, чом усі попихають мене, лають, клянуть? Чом я нікому не можу догодити? Чому ні в кого не можу запобігти ласки? А от свавільна й себелюбна Еліза нікого не дратує. І на розпещену й злу Джорджіану, яка завжди вередує й пиндючиться, ніхто ніколи не гнівається, її врода, рум'яні щічки й золотаві кучері, видно, чарують усіх, хто на неї гляне, і їй прощають будь-яку провину. Джонові ніхто й слова наперекір не скаже, його ніколи не карають, хоч він скручує голови голубам, убиває курчат, нацьковує собак на овець, обриває в теплиці виноград та обламує пуп'янки найрідкісніших квітів; він каже на свою матір «стара»... не слухає її і частенько рве й псує її шовкові сукні. І все-таки він її «любий синочок». Я ж намагаюся поводитися якнайкраще, покірливо виконую всі свої обов'язки, але тільки й чую, що неслухняна, та вперта, та вовкувата, та потайна, – і так зрання до вечора.

■ Як опис червоної кімнати підкреслює психологічний стан Джейн Ейр?

Ніхто не вичитав Джонові за те, що він ні за що мене вдарив, а коли я дала йому відсіч, бо не хотіла далі терпіти жорстоке збиткування, усіх обурило моє зухвальство.

«Несправедливо... Несправедливо», – казав мій дитячий розум, напружений до краю від пережитих мук, а рішучість, що прокинулася в мені, поривала мене будь-що-будь позбутися нестерпного гніту, приміром, втекти з дому, а якщо цього не можна буде зробити, ніколи більше не їсти й не пити, щоб померти з голоду...

Я зовсім не пасувала до Ґейтсхед-холу. Я була там усім як сіль в оці, ніщо не єднало мене ні з місіс Рід, ні з її дітьми, ні з її вірними слугами. Та коли вони не любили мене, то й я їх не любила.

У червоній кімнаті Джейн Ейр згадує містера Ріда – рідного дядька, маминого брата, який прихистив її осиротілу і перед смертю домігся від місіс Рід обіцянки виховувати небогу як власну дитину. Їй здалося, що в кімнаті з'явився привид містера Ріда. Дівчинка злякалася і почала кричати, щоб їй дозволили піти до дитячої кімнати. Та місіс Рід знову заштовхнула Джейн до кімнати й замкнула двері. Дівчинка зі страху зомліла.

РОЗДІЛ III

Після того кошмару Джейн отямилася у власному ліжку, зрозумівши, що страшне видіння було лише сном, а поруч із нею був аптекар містер Лойд. Він приніс їй відчуття спокою та безпеки. Бесі пригостила Джейн пирогом, хоча раніше дівчинку вважали не гідною такої ласки. Тому Джейн відмовилася їсти і попросила книжку «Мандри Гуллівера».

Цю книгу я вже вкотре перечитувала із захопленням. Я гадала, що в ній описані справжні події, і вона цікавила мене куди більше, ніж дитячі казки. Не знайшовши жоднісінького ельфа серед листя й у дзвіночках

■ Поміркуйте, чому книжка про Гуллівера стала «рідною» для Джейн.

наперстянки, попід грибами та в затишних місцинках під старими, обвитими плющем мурами, я дійшла сумного висновку, що всі вони повтікали з Англії до якогось дикого краю, де ліси незаймані й дрімучі і дуже мало людей, а от Ліліпутія й Бробдінгнег, на мою думку, справді існували, і я твердо вірила, що колись вирушу в далеку мандрівку й побачу на власні очі малесенькі поля, хатки, деревця, крихітних людей, маленьких корівок, овечок і птахів в однім королівстві, а в другім – високе, як ліс, жито, велетенських собак, здоровенних котів і високих, мов вежі, чоловіків та жінок. Але коли сьогодні я взяла в руки улюблену книжку й, гортаючи її сторінки, почала розглядати малюнки, що завжди так мене чарували, усе здалося мені зловісним і похмурим: велетні видалися довгоногими страшидлами, ліліпути – злими й гидкими чортенятами, а сам Гуллівер – безпритульним мандрівником, що блукає по чужих диких краях. Я згорнула книжку, неспроможна читати далі, й поклала на стіл біля непочатого пирога.

Джейн, відповідаючи містеру Лойду, пояснила, що вона нещасна через жорстоке поводження з нею в будинку тітки: фізичне насильство та замикання в червоній кімнаті. Якби вона мала де подітися, то радо б утекла звідси. Містер Лойд запитав, чи не хотіла б вона перейти до бідних родичів. Дівчинка відмовилась, бо не розуміла, що бідність буває дбайлива, працьовита і чесна. У її уяві це слово пов'язувалося тільки з лахміттям, убогим харчем, холодним каміном, грубими звичаями й огидними вадами; для неї бідність була як інша назва приниження. Аптекар перепитав, чи хотіла б Джейн ходити до школи. Джейн не знала, що таке школа, але чула від служниці Бесі, що там сувора дисципліна і що там навчають панночок малювати, співати, грати на фортепіано, а також різного рукоділля. Їй захотілося спробувати. Крім того, школа означала цілковиту переміну: розлуку із Ґейтсхед-холом, далеку подорож і зовсім нове життя. Вона погодилася. Аптекар пройнявся гірким становищем дівчинки і порадив місіс Рід віддати Джейн до школи. Цю пропозицію сприйняли дуже радо, бо місіс Рід давно прагнула позбутися Джейн.

Випадково підслухавши розмову міс Ебот і Бесі, Джейн дізналася, що її батько був бідним священником, а її мама одружилася з ним проти волі своєї родини. За це старий містер Рід тяжко розгнівався й позбавив її спадщини. Батько Джейн захворів, відвідуючи хворих злидарів своєї парафії. Мама заразилася від батька і померла за місяць після нього.

Дослухавши цю сумну історію, Бесі, зітхнувши, промовила:

– Сердешну міс Джейн теж треба пожаліти, Ебот.

– Еге ж, – відказала Ебот, – була б це мила гарненька дитина, то таку можна й пожаліти в її недолі. А таке гидке жабеня хіба стане хто жаліти?

РОЗДІЛ IV

Розмова з містером Лойдом і підслухана бесіда сповнили серце Джейн надією, але переміна все не наставала. Дівчинка стала сміливішою: більше не приховувала своє справжнє ставлення до людей, особливо до місіс Рід. Так проминув листопад, грудень і половина січня. Якось Джейн покликали у вітальню, де сиділи місіс Рід і незнайомець із холодним і суворим обличчям.

– Я цілком схвалюю ваші порядки, – сказала місіс Рід. – Хай би я навіть об'їздила всю Англію, і то навряд чи знайшла б більш підхожу школу для такої дитини, як Джейн Ейр. Основне – суворість, любий містере Броклґерст: я завжди і всюди за суворість.

■ Як вимоги місіс Рід до шкільних порядків розкривають її особистість?
■ Чи можна вважати навчання у такій школі привілеєм, як це стверджує містер Броклґерст?

– Авжеж, пані, суворість – це найперша з християнських засад. У Ловуді ми її дотримуємось в усьому: простий харч, строгий одяг, скромні помешкання, невибагливість і працьовитість – такі звичаї цього дому та його мешканців.

– І ви маєте слушність, сер. Отже, чи можу я сподіватись, що цю дитину буде взято ученицею до Ловуда і виховано відповідно до її становища і здібностей?

– Можете, пані: їй буде надано притулок в цій теплиці вибраних паростків, і я сподіваюсь, що вона буде вдячна за такий високий привілей.

– Тоді я пришлю її якомога швидше, містере Броклґерст, бо, запевняю вас, мені не терпиться збутись відповідальності, що вже зробилася дуже обтяжлива...

– З приємністю, пані. А ти, дівчинко, візьми ось цю книжечку під назвою «Супутник дитини». Читай її з молитвою, особливо «Розповідь про страшну й наглу смерть Марти Дж., неслухняної дівчинки, схильної до брехні та ошуканства».

Місіс Рід і я лишились удвох. Кілька хвилин збігло в мовчанці: вона шила, я спостерігала... Сцена, що оце відбулася, наклеп, зведений на мене перед містером Броклґерстом, весь зміст їхньої розмови – все це було свіжою кривавою раною, що ятрилась у моїй душі. Кожне їхнє слово болісно відлунювало в моїм серці, і в мені кипіли образа й обурення.

Місіс Рід підвела голову від шитва, її очі зустрілися з моїми, і тієї ж миті пальці зупинили свої спритні рухи.

– Іди звідси, повертайся в дитячу кімнату, – наказала вона.

Я встала, рушила до дверей і, враз повернувши назад, попрямувала через усю кімнату до вікна, а відтак підступилася до неї. Я мусила говорити: мене безжально придавлено, і я повинна була повстати. Але як?

Яка ж у мене сила, щоб відповісти на удар моєму супротивникові? Я зібрала всю свою снагу й кинула їй таку фразу:

– Я не брехлива! Якби я була брехлива, то сказала б, що люблю вас, але я, навпаки, кажу, що ви мені осоружні більше од усіх на світі, крім Джона Ріда. А оцю книжку про брехуху можете подарувати своїй Джорджіані – то вона бреше, а не я!

Руки місіс Рід все ще нерухомо лежали на шитві, вона й далі не зводила з мене крижаного погляду.

– Що ти ще хочеш сказати? – спитала вона, ніби звертаючись до дорослого супротивника, а не до дитини.

Отой її погляд, отой голос розворушили всю мою неприязнь до неї. Тіпаючись від голови до ніг, пойнята непогамовним хвилюванням, я вела далі:

– Я рада, що ви мені не рідна тітка. І я вас довіку не назву більше тіткою. Я ніколи не приїду до вас у гості, коли виросту, а коли хто спитає мене, чи я вас любила та як ви обходились зі мною, то я відповім, що мені гидко згадувати про вас і що ви ставились до мене несправедливо і жорстоко.

– Як ти смієш таке говорити, Джейн Ейр?

– Як я смію, місіс Рід? Ще й питаєте! Смію, бо це правда. Гадаєте, я черства, запекла і можу жити без любові та ласки? Ні, я не можу так жити, – вам же бракує жалощів. Я не забуду, як ви тоді штовхнули мене, брутально, з усієї сили штовхнули в червону кімнату й замкнули двері на ключ, довіку не забуду! Адже я тоді була на смерть перелякана й кричала, душачись від плачу: «Згляньтеся! Згляньтеся на мене, тітонько Рід!». Ви покарали мене за те, що ваш поганий син ні за що мене вдарив і звалив з ніг. Хоч би хто мене спитав, я кожному розповім, як усе було. Люди мають вас за добру жінку, але ви лиха, у вас жорстоке серце. Сама ви брехуха!

■ Як Джейн Ейр почувалася під час розмов із містером Броклґерстом та місіс Рід? Яку з них можна вважати особистою перемогою дівчинки і чому? Наведіть 2–3 докази.

Ще не встигла я скінчити, як душу мою почало сповнювати дивне, ще не відоме мені почуття свободи й радощів. Неначе порвались невидимі пута і я несподівано вирвалась на волю. Те почуття постало не без причини: місіс Рід виглядала наляканою, шитво сповзло з її колін додолу, вона зняла руки догори, захитавшись туди й сюди, обличчя їй скривилося...

Я лишилась сама – переможцем на бойовищі. Це була моя найзапекліша битва і перша здобута мною перемога; хвилинку я стояла на килимку, де недавно стояв містер Броклґерст, і тішилась самотністю переможця. Спочатку я усміхалася сама до себе і почувала незвичне піднесення, але моя злорадість згасла так само хутко, як і стихло несамовите калатання серця...

Уперше в житті я скуштувала помсти: коли я нею впивалася, вона здавалася мені запашним трунком, але металевий, їдкий присмак, що лишився після неї, нагадував отруту. Я б охоче пішла оце зараз і попросила пробачення у місіс Рід, однак знала почасти з досвіду, а почасти й підсвідомо, що вона відштовхнула б мене з подвійною зневагою і в мені знов розворушилися б бунтівні поривання.

Я накрила голову й плечі сукнею і пішла у найдальшу частину парку, однак мене не тішили ні мовчазні дерева, ні ялинові шишки, що падали на землю... А я, нещасна дитина, стояла й безперестану шепотіла сама до себе: «Що мені робити? Що мені робити?».

Під час довгої подорожі диліжансом до нової школи Джейн почувалася самотньо та розгублено. Очікуючи в альтанці директорку, вона познайомилася з вихованкою притулку Елен Бернс. У Ловудській школі на дівчинку чекали суворі правила, несмачна їжа та не завжди справедливі вихователькі.

РОЗДІЛ VI

Другий день почався, як і перший: вставали й одягались при свічці, тільки цього ранку довелось обійтися без церемонії умивання: вода в глеках замерзла. Минулого вечора перемінилась погода. Цілісіньку ніч у всі шпари вікон спальні свистів крижаний північно-східний вітер, від якого ми тремтіли у своїх ліжках; той вітер обернув воду в глеках у лід.

Поки тяглися нескінченні півтори години молитов та читання Біблії, я зовсім заклякла з холоду. Врешті настав час снідати; цього разу каша не пригоріла і була непогана на смак, але дали її дуже скупо. Якою мізерною здалася мені моя порція! Я б з радістю з'їла ще одну.

Того ж таки дня мене записали ученицею четвертого класу і визначили мені повсякденні завдання та обов'язки... На початку, оскільки я не звикла вчити напам'ять, уроки здавалися мені нескінченно довгими й важкими, частий перехід від одного уроку до зовсім іншого теж збивав мене з пантелику, тож я була дуже рада, коли десь близько третьої години по обіді міс Сміт дала мені смужку серпанку два ярди завдовжки, голку, наперсток та нитки й відіслала в тихий куточок класної кімнати, загадавши підрубити серпанок. У цю годину більшість школярок шили, тільки один клас і далі читав, стоячи навколо міс Скетчерд... Читали історію Англії; поміж читачок я помітила і мою знайому з альтанки. На початку уроку вона стояла серед перших учениць, та за якесь неправильно вимовлене слово чи неуважність її раптом відіслали до останнього ряду. Та навіть і там міс Скетчерд не давала їй спокою і весь час робила зауваження.

– Бернс (то, мабуть, було її прізвище – у Ловуді дівчат називали на прізвище, як ото хлопців-школярів), Бернс, ти кривиш черевика; зараз же постав ногу як слід! Бернс, як негарно ти випинаєш підборіддя! Бернс, скільки разів тобі казано, щоб ти тримала голову рівно! Я не дозволю тобі стояти переді мною в такій позі! – І отак без кінця.

Коли розділ було перечитано двічі, учениці позгортали книжки й почали відповідати на запитання вчительки. ...Коли черга доходила до Бернс, вона одразу давала правильну відповідь: здавалось, вона запам'ятала весь урок з початку й до кінця і готова відповісти на будь-яке запитання. Я сподівалася, що міс Скетчерд похвалить її за уважність, але натомість вчителька раптом закричала:

– Гидке неохайне дівчисько! Ти вранці навіть нігтів не почистила!

Бернс, на мій подив, нічого не відповіла.

«Чому, – думала я, – вона не пояснить, що не змогла ані почистити нігтів, ані вмитися, бо вода замерзла?».

Але тут мою увагу відвернула міс Сміт, яка попросила мене потримати моток ниток... Коли ж я знов сіла на своє місце, міс Скетчерд саме щось наказала, але я не розчула її слів. Бернс одразу вийшла в маленьку

комірчину, де зберігалися книжки, і за пів хвилини повернулася звідти, несучи в руці жмуток різок. Це знаряддя покарання вона подала міс Скетчерд із шанобливим реверансом [1], а тоді спокійно, не чекаючи її наказу, розстебнула фартух, і вчителька разів десять шмагнула її різками по спині. На очах Бернс не з'явилося жодної сльозинки, і її обличчя не втратило свого звичайного задумливого виразу, а в мене, коли я побачила це видовище, так затремтіли пальці від безсилого гніву, що я перестала шити.

[1] **Реверáнс** – шанобливий уклін із легким присіданням, знак вітання або вираження поваги.

– От запекла дитина! – вигукнула міс Скетчерд. – Нічим з неї не виб'єш звички до неохайності. Віднеси різки назад!

Бернс слухняно понесла жмуток до комірчини; коли вона знов з'явилася на дверях, я пильно подивилась на неї: дівчинка ховала до кишені носовичка, а на її худій щоці блищав слід від витертої сльози.

Увечері Джейн розповіла Елен, що гнівається через несправедливість, якої зазнала в Ґейтсхеді. Елен натомість учила її терпіння, прощення та любові до ворогів, що суперечило уявленням Джейн про те, як треба боротися зі злом. Елен пояснила, що не тримати образи їй допомагає віра в Бога і у вічне життя.

РОЗДІЛИ VII–VIII

Перші місяці в Ловуді видалися важкими, сповненими холоду та голоду. Найтяжчим днем була неділя, коли вихованки мерзли дорогою до церкви, а потім страждали від голоду через мізерне харчування. Якось у Ловуді з'явився містер Броклґерст, який улаштував публічне приниження Джейн, назвавши її брехухою перед усією школою. Як покарання він звелів їй стояти на стільці до вечора. Коли споночіло, Джейн забилась у куток і заридала з розпуки. Вона відчувала себе зганьбленою і розчавленою, їй захотілося померти. Але тут зайшла Елен, принесла кави і хліба, мовчки присіла біля Джейн.

Я озвалася перша:

– Елен, нащо ти сидиш з дівчиною, яку всі вважають за брехуху?

– Джейн, ти помиляєшся: мабуть, ніхто в школі не зневажає тебе і не почуває до тебе неприязні; навпаки, я впевнена, що багато хто дуже тебе жаліє.

– Як можуть вони мене жаліти після того, що сказав містер Броклґерст?

– Містер Броклґерст не Бог, він навіть не видатна, всіма шанована людина. Тут його ніхто не любить, та він і не заслужив нічим нашої любові. Якби він поводився з тобою дуже ласкаво, як із своєю улюбленицею, отоді б ти нажила собі багато відвертих і таємних ворогів, а так більшість дівчат, напевно, співчувають тобі і тільки бояться це виявляти. Може, вчительки й учениці будуть кілька днів поводитися з тобою холодно, та в душі вони прихильні до тебе, і якщо ти й надалі не робитимеш нічого поганого, то вони почнуть ставитися до тебе тим краще, чим довше приховували свої почуття. Та й потім, Джейн... – додала вона й замовкла.

– Що, Елен? – спитала я, взявши її за руку. Вона ніжно потерла мої пальці, ніби зігріваючи їх, і провадила далі:

– Хай навіть весь світ тебе ненавидить і має за лиху дівчину, але якщо в тебе чисте сумління і ти не почуваєш себе винною, ти завжди знайдеш собі друзів...

Я перестала плакати. Елен мене заспокоїла, та до спокою, який вона навіяла мені, домішувався невимовний смуток.

До кімнати зайшла міс Темпл, запросила Джейн до себе і розпитала про її життя у місіс Рід. Вона сказала, що вірить у невинуватість дівчинки і напише листа аптекареві Лойду, щоб той спростував несправедливі звинувачення. Потім міс Темпл пригостила Джейн Ейр та Елен Бернс смачним чаєм із кексом. Вона робила це потайки від економки, що стежила за суворим виконанням правил. Вечір пройшов у захопливій розмові з Елен, яка всіх здивувала своєю ерудицією. Але Елен дихала прискорено і кашляла, тому Джейн охопила невиразна тривога за неї.

Через тиждень після описаних подій міс Темпл отримала відповідь від містера Лойда й оголосила, що обвинувачення несправедливі і Джейн ні в чому не винна. Через кілька тижнів її перевели до наступного класу, а через два місяці дозволили як успішній учениці брати уроки французької мови та малювання.

Тепер би я нізащо не поміняла Ловуда з його нестатками на розкоші Ґейтсхеда.

РОЗДІЛИ IX–X

У школі спалахнула епідемія тифу, що забрала життя багатьох вихованок. Із настанням весни умови в Ловуді поліпшились, оскільки зменшилася кількість учениць, стало більше свободи й покращилася їжа. Джейн Ейр проводила більше часу на природі та потоваришувала з Мері Ен Вілсон. Вона востаннє побачилася зі своєю подругою Елен Бернс, яка помирала від сухот. Коли епідемія згасла, було проведено розслідування. Його результати обурили всіх: мізерні й погані харчі, нечиста смердюча вода, убога одежа й тяжкі умови життя – викриття були ганебні для містера Броклґерста, але вони пішли на користь школі.

Після реформ, що перетворили Ловудську школу на корисний заклад, Джейн Ейр провела там вісім років: спершу як вихованка, а потім як учителька. Після від'їзду міс Темпл вона відчула, що втомилася від одноманітності в Ловуді й вирішила знайти нову роботу, щоб змінити своє життя.

■ Проаналізуйте текст цього оголошення. Чи достатньо, на вашу думку, інформації для роботодавця?

■ Що ви змінили б, якби самі його писали?

Оголошення я написала таке:

«Молода особа, яка має викладацький досвід (хіба ж не працювала я два роки вчителькою?) шукає посади гувернантки в сім'ї з дітьми, не старшими чотирнадцяти років (я вирішила, що оскільки мені самій тільки вісімнадцять, то якось не випадає брати собі в учні трохи не однолітків). Може навчати, крім загальної шкільної програми, французької мови, малювання та музики. (У ті часи, читачу, цей скромний перелік дисциплін вважався досить широким.) Адреса: Дж. Е., Лоутон, ...ширське графство».

Через тиждень їй запропонували місце вихователь ки і попросили надіслати рекомендації з попереднього місця роботи. Почерк був старомодний: мабуть, листа написала літня жінка. Директорка і члени комітету погодили вибір Джейн, тож вона зібралася і вирушила до нового місця роботи у Торнфілд. Випадок звів її зі старою знайомою Бесі, яка розповіла про життя сім'ї Рідів і повідомила, що сім років тому Джейн шукав її дядько, який відплив на острів Мадейра.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як ставлення родини Рід до Джейн відображає її статус у цій сім'ї?
2. Чому Джейн порівнює Джона Ріда з «римським імператором» і «рабовласником»?
3. Яку роль у романі відіграє образ будинку, зокрема Торнфілд-холу та червоної кімнати в Ґейтсхеді? Як ці місця відображають внутрішній стан і переживання Джейн?
4. Яке значення мала поява містера Лойда в будинку Рідів? Чи можна цей момент вважати переломним у житті Джейн?
5. Що є причиною дитячої жорстокості: «зіпсованість» дітей чи копіювання ними поведінки дорослих?
6. Чому пропозиція навчатися у школі здається Джейн привабливою – попри сувору дисципліну, що в ній панувала?
7. Опишіть життя вихованок у Ловуді. Що надало Джейн сили витримати труднощі? Хто і як її підтримував у випробуваннях? Поміркуйте, яку роль відіграє здатність розуміти інших людей.
8. Чи можна стверджувати, що суворе виховання в Ловуді змінило Джейн так, як цього прагнули місіс Рід і містер Броклґерст?
9. Які соціальні проблеми відображено в романі через ставлення до Джейн в родині місіс Рід та у Ловудській школі?
10. Як роки, проведені в Ґейтсхеді та Ловуді, сформували характер і світогляд Джейн Ейр?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Прочитайте наступну частину роману і складіть за двома частинами план основних подій твору.
2. **Творчі проєкти.** **А.** Дослідіть, у яких ситуаціях Джейн Ейр звертається до книжок (на основі I–X розділів). Це випадковість чи ні? **Б.** Опишіть Ловудську школу, використовуючи SWOT-аналіз.

РОЗДІЛ XI

Прибувши в маєток Торнфілд, Джейн Ейр зустрілася з місіс Фейрфакс, яка виявилася дуже привітною та гостинною.

– Ну як вам подобається Торнфілд? – спитала вона. Я відповіла, що він мені дуже подобається.

– Так, – вела вона далі, – це дуже гарна садиба, та, боюсь, вона геть зруйнується, якщо містер Рочестер не надумає оселитись тут назавжди

або принаймні не наїжджатиме трохи частіше: такі великі будинки і садиби не можуть довго бути без хазяїна.

– Містер Рочестер? – вигукнула я. – А хто це такий?

– Господар Торнфілда, – спокійно відповіла вона. – Хіба ви не знали, що його прізвище Рочестер?

– А хто така ця дівчинка, моя учениця?

– Це вихованка містера Рочестера. Він доручив мені підшукати для неї гувернантку. Здається, він хоче, щоб вона виховувалася тут. Та он і Адель зі своєю bonne – так вона називає няню.

■ Який прийом використовує авторка, протиставляючи маєток Торнфілд садибі тітки Рід?

■ Пофантазуйте, як складеться життя головної героїні у Торнфілді.

Отже, загадку розгадано: ця привітна й добра вдова – зовсім не вельможна дама, а служить тут так само, як і я. Та від цього вона не перестала мені подобатись, навпаки, я була дуже рада. Рівність між нею і мною була справжня, а не тільки як наслідок її поблажливості. Тим краще: я почуватиму себе іще вільніше. Поки я розмірковувала над цим відкриттям, маленька дівчинка в супроводі няні вибігла на лужок. Я розглядала свою ученицю, яка, видно, спершу мене й не помітила: вона була ще зовсім дитина, років семи-восьми, тендітна, бліда, з дрібними рисами обличчя; дуже густе кучеряве волосся спадало їй аж до пояса.

– Доброго ранку, міс Адель, – мовила місіс Фейрфакс. – Підійдіть-но сюди й познайомтеся з міс Ейр, що буде учити вас, щоб ви стали розумною й освіченою.

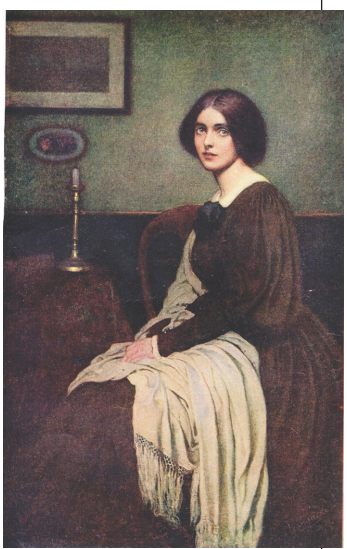
Дівчинка підійшла ближче.

– Вони іноземки? – вражено спитала я, почувши французьку мову.

– Няня француженка, а Адель народилась у Франції і, скільки мені відомо, лише пів року як виїхала звідти. Коли вона приїхала сюди, то зовсім не могла розмовляти по-англійському. Зараз уже трошки навчилася, однак я її все ще погано розумію: надто часто вона плутає англійські слова з французькими. Але ви, мабуть, легко зможете розібрати, що вона каже.

На щастя, я вчилась французької мови у справжньої француженки, а що я намагалася розмовляти з мадам П'єро якомога частіше, а крім того, протягом останніх семи років щодня вчила напам'ять якийсь французький уривок, наполегливо працюючи над вимовою, то досить добре опанувала цю мову.

Джейн була вражена пишнотою і розкішшю кімнат замку, але ще більше – бездоганним порядком. Місіс Фейрфакс тримала кімнати завжди готовими до приїзду

▶ Сигізмунд де Івановський. Джейн Ейр. Обкладинка журналу «Century Magazine» за лютий 1907 р. (до 60-ї річниці книжки)

господаря – містера Рочестера. Орендарі вважають його за справедливого, щедрого й поблажливого господаря. Але цей дивакуватий чоловік ніколи довго не жив у маєтку. Він багато мандрував і чимало побачив на своєму віку.

Джейн почула дивний сміх, який долинув із третього поверху, – уривчастий, сухий, безрадісний. Місіс Фейрфакс пояснила, що це покоївка Ґрейс Пул, і, гукнувши до неї, наказала бути тихішою, розвіявши побоювання Джейн щодо чогось таємничого.

РОЗДІЛ XII

Надія на спокійне життя, що його запорукою ніби стала моя перша зустріч з Торнфілд-холом, не розвіялася, коли я ближче познайомилася з новим місцем та його мешканцями. Місіс Фейрфакс була справді така, якою здалася мені спочатку, – врівноважена, добросерда жінка, добре вихована й досить розумна. Моя учениця була жвава дівчинка, розпещена й трохи примхлива; та що її було цілком віддано на моє піклування і ніхто не втручався в мої методи її виховання, то вона невдовзі забула свої дрібні примхи і стала слухняною й ретельною ученицею...

Кажуть, що людину повинно вдовольняти спокійне життя, але це не так: їй потрібна діяльність, і, якщо її позбавлено цього, вона її собі придумує. Жінки взагалі вважаються спокійними, проте жінки відчувають так само, як і чоловіки, вони мають ту саму потребу виявляти свої здібності і шукають поля діяльності так само, як і їхні побратими чоловіки, вони страждають від суворих обмежень та застарілих звичаїв так само, як чоловіки страждали б на їхньому місці. Отож дуже вузьку думку висловлює привілейована стать, заявляючи, що жіноцтву лишається тільки пекти пудинги, плести панчохи, грати на роялі та вишивати сумочки. Нерозважно ганити або висміювати жінок, якщо вони намагаються робити або вивчати щось більше, ніж те, що визначено звичаєм для їхньої статі.

Походжаючи на самоті коридором, я нерідко чула сміх Ґрейс Пул – той самий уривчастий, глухий сміх, що спочатку так мене налякав. До мене долинало і її чудне бурмотіння, ще дивніше за її сміх...

Одного вечора, гуляючи, Джейн зустріла чоловіка, який упав із коня і пошкодив ногу. Вона допомогла, не здогадуючись, що це був її роботодавець, містер Рочестер. Повернувшись, Джейн дізналася, що він прибув у маєток і що це саме той чоловік, який постраждав на дорозі.

РОЗДІЛ XIII

Поява містера Рочестера, власника Торнфілда, пожвавила життя в маєтку. Він запросив Джейн та її ученицю Адель на вечерю, де їхня розмова, сповнена незвичайних запитань і гострого гумору, розкрила його дещо похмурий характер. Він поцікавився, чого ж дівчину навчили в Ловуді, і дійшов висновку, що її гра на роялі

школярського рівня. Містер Рочестер також зацікавився малюнками Джейн, про які йому розповідала Адель. Розглядаючи їх, він зауважив, що у дівчини гарно розвинена фантазія.

– Скажіть, ви були щасливі, коли малювали ці картини? – раптом запитав містер Рочестер.

– Так, сер, щаслива: я була заглиблена в роботу. Одне слово, малюючи їх, я переживала дуже велику радість.

– І ви були задоволені наслідками своєї ретельної праці?

– Анітрохи. Мене мучила розбіжність між задумом і витвором рук. В усякому разі, я уявила собі таке, чого потім не спромоглася зобразити на папері.

■ Як ви вважаєте, у якому стилі виконані малюнки Джейн Ейр, судячи з розмови? Чому ви дійшли такого висновку?

– Це не зовсім так: ви вміли тінь своєї думки, але, мабуть, не більше. Вам забракло хисту й знань митця, щоб передати її повністю, проте мушу зауважити: як на школярку, то малюнки дуже своєрідні. Сюжети, щоправда, взяті з казок. Але ті очі, що у Вечірньої Зорі, ви десь, певно, бачили уві сні. Як це вони у вас вийшли такі ясні й зовсім не блискучі? Так, наче зоря, що над ними, загасила їхній блиск. Що таїть у собі оця їхня сувора глибінь? Хто навчив вас малювати вітер? Ось тут відчувається, що він дме високо в небі, а не тільки на вершині пагорба. А де ви бачили Латмос [1]? Бо це таки Латмос! Нате, заберіть ваші малюнки.

Щойно я зав'язала шнурочки на папці, як він, зиркнувши на свій годинник, сказав напрямки:

– Що ви собі думаєте, міс Ейр? Уже дев'ята година, а Адель іще не спить. Забирайте її мерщій в ліжко.

[1] **Ла́тмос** – гірський масив у Туреччині, відомий своїми п'ятьма вершинами та археологічними пам'ятками.

Джейн зауважила, що містер Рочестер дуже примхливий і крутий на вдачу. Місіс Фейрфакс відповіла: ці особливості характеру йому можна вибачити, адже болісні думи і родинні клопоти виводять Рочестера з рівноваги. Вона розповіла, що господар уникає постійно жити в маєтку через давні родинні чвари і таємничі обставини, пов'язані з його минулим.

Наступні кілька днів Джейн лише зрідка бачила містера Рочестера. Коли нога стала менше турбувати, він знову почав багато їздити верхи у справах і повертався тільки пізно ввечері. Їхні стосунки обмежувались випадковими зустрічами в холі, на сходах або ж у коридорі. Коли він часом проминав Джейн, то лиш неуважно кивав або холодно дивився, іншим разом – чемно вклонявся з приємною усмішкою. Перебуваючи наодинці з Джейн Ейр, містер Рочестер провокував її до щирої розмови, захоплювався простотою та чесністю дівчини, що так разюче контрастувало з його життєвим досвідом. Водночас він розкривав свою складну натуру, відверто визнаючи власні вади й гріхи.

Якось Джейн не спалося, вона відчула запах диму. Під час нічної пожежі вона врятувала містера Рочестера.

РОЗДІЛИ XVII–XX

Минув тиждень, десять днів, а містера Рочестера все ще не було дома, й від нього не надійшло жодної звістки. Місіс Фейрфакс казала, що вона не здивується, коли він просто з Ліза поїде до Лондона, а звідти подасться на континент і покажеться в Торнфілді десь аж через рік. Він уже не раз отак зненацька й несподівано покидав свій маєток. Коли я це чула, мене обсипа́ло морозом, і серце завмирало в грудях. Я вже почала піддаватися гіркому розчаруванню, проте, добре розміркувавши й згадавши свої принципи, я не дала волі своїм почуттям… Не те, щоб я принижувала себе рабською думкою про свою жалюгідність. Навпаки, я казала собі:

«Тебе не єднає з господарем Торнфілда нічого, крім служби, за яку тобі платять гроші: ти вчиш його вихованку, і коли до тебе за це ставляться з пошаною і вдячністю, то цього й слід чекати, зваживши на твою сумлінну працю. Повір, це єдиний зв'язок, який він насправді визнає між собою й тобою. Тож не роби з господаря предмета любові, ненависті чи розпачу. Містер Рочестер тобі не пара. Тримайся свого кола, не забувай про самоповагу і не даруй своїх сил, душі й щирого серця тому, кому така пожертва не потрібна і хто нею гребує».

Містер Рочестер повернувся до Торнфілда з гостями, серед яких була прекрасна міс Інґрем, до якої він виявляв особливу прихильність.

Увечері Джейн стала свідком того, як міс Інґрем та її мати зневажливо відгукувалися про гувернанток. Це завдало Джейн болю, і вона намагалася тихо піти. Та містер Рочестер перестрів її і наказав щовечора з'являтися у вітальні. Джейн зрозуміла, що її почуття до Рочестера не згасають, хоча він майже не звертав уваги на неї.

Згодом у Торнфілді з'явився таємничий містер Мейсон, знайомий Рочестера з Ямайки. Звістка про його приїзд викликала в господаря маєтку сильне збентеження і страх, які він намагався приховати. А наступної ночі Джейн Ейр прокинулася від моторошного крику, що лунав із третього поверху. Як з'ясувалося, містера Мейсона було поранено, і Рочестер зачинив його, заховавши від гостей.

РОЗДІЛИ XXII– XXVI

Джейн поїхала доглядати смертельно хвору тітку Рід, а коли повернулася, Рочестер радо її зустрів. Він зізнався, що чутки про його весілля з міс Інґрем неправдиві, насправді він закоханий у Джейн і пропонує їй вийти за нього заміж. Джейн, переповнена почуттями, погодилася. Рочестер призначив весілля через чотири тижні. Джейн пронизувало якесь дивне почуття, скоріше це був страх, змішаний із радістю.

У день весілля Джейн Ейр і Едварда Рочестера церемонію перервав адвокат Бріґс, який заявив, що містер Рочестер одружений та має дружину Берту Мейсон. Вона божевільна і живе в зачиненій кімнаті на третьому поверсі в Торнфілді. Джейн повернулася до своєї кімнати, усвідомлюючи, що її мрії та надії на щастя зруйновано. Вона відчувала себе зрадженою і вирішила покинути Торнфілд.

РОЗДІЛ XXVII

Десь надвечір я врешті звела голову, розглянулась навколо і, побачивши, що призахідне сонце позолотило стіну в кімнаті, спитала себе: «Що ж мені тепер робити?».

Але відповідь, що я її почула: «Негайно їдь з Торнфілда!» – була така владна і така страшна, аж я заткнула пальцями вуха, сказавши собі, що зараз не можу й думати про таке.

– Хай я не наречена Едварда Рочестера, – це ще пів біди, – міркувала я собі. – Хай я отямилась від золотих мрій, переконавшись, що вони порожні й марні, – цей жах можна побороти й пережити. Однак думка, що я повинна покинути його – рішуче, негайно й назавжди, – нестерпна. Я не можу цього зробити!

■ Чому після неприємного випадку в церкві Джейн Ейр не хоче залишати Торнфілд?

■ Яке остаточне рішення вона ухвалює і чи можна назвати цей учинок Джейн Ейр сильним?

Едвард Рочестер розповів Джейн, що колись батько обманом одружив його з Бертою, бажаючи збагатитися. Зрозумівши, що вона божевільна, Рочестер перевіз Берту до Торнфілда і тримав її в ізоляції. Але Джейн змінила його життя: він закохався. Рочестер просив Джейн залишитися з ним і стати його справжньою дружиною, запевняв, що доб'ється визнання попереднього шлюбу недійсним. Джейн відмовилася, бо це суперечило її моральним принципам. Уночі Джейн зібрала свої речі, залишила подаровані Рочестером прикраси і непомітно покинула Торнфілд. Її серце розривали почуття закоханості, усвідомлення, якого болю завдала коханому цим рішенням. Проте вона розуміла, що вчинила правильно. Джейн не мала чіткого плану: просто вийшла з дому, зупинила диліжанс і, віддавши всі свої гроші, вирушила в невідомість.

Через два дні після втечі, виснажена і без грошей, Джейн опинилася на болотистому пустищі. Вона загубила свій клуночок із речами й ночувала просто неба, повечерявши дикими ягодами і шматочком хліба. Її охоплював відчай, але Джейн вірила, що Бог її не залишить.

У найближчому селі дівчина намагалася знайти притулок і роботу, але їй відмовляли. Від голоду і втоми вона знесилено упала на порозі будинку священника. Священник Сент Джон почув її благання і запросив у дім.

Так Джейн опинилася в будинку родини Ріверс. Вона відверто розповіла про своє сирітське дитинство і навчання в Ловуді, а також про те, що працювала гувернанткою, але не розкрила причину свого від'їзду. Дівчина просила допомоги у пошуку роботи, бо була готова виконувати будь-яку чесну працю. Джейн Ейр знайшла справжніх друзів – Сент Джона і його сестер Діану й Мері. Сент Джон запропонував Джейн місце вчительки в сільській школі, і вона з радістю погодилася.

РОЗДІЛИ XXXII–XXXV

Джейн Ейр отримала відповідь на свій лист до дядька. Повідомляли, що дядько помер і залишив їй у спадок двадцять тисяч фунтів. Джейн дізналася, що Сент Джон, Діана і Мері є її двоюрідними родичами, зраділа цій звістці більше, ніж багатству. Вона наполягла на тому, щоб поділити спадщину на чотири рівні частини.

Перед Різдвом Джейн відпустила учениць на канікули, вручивши їм подарунки. Її тішила думка, що діти виказали свою любов і вдячність. Сент Джон натякнув Джейн: добре було б прожити так усе своє життя, присвятивши його справі вдосконалення своїх ближніх.

Я з подивом глянула на нього.

– Сент Джоне, – відказала я, – негарно так говорити. Я налагодилась бути щасливою, мов та королева, а ви намагаєтесь посіяти в моїй душі неспокій. Нащо?

– А на те, щоб ви повернули на добро свій хист; Господь вам подарував його і колись суворо спитає, на що ви його використали. Попереджаю вас, Джейн: я дуже пильно стежитиму за вами і дбатиму, щоб ви не марнували стільки сили на жалюгідні домашні втіхи. Не чіпляйтесь так міцно за плотські узи, прибережіть свій запал і наполегливість на достойнішу справу, не марнуйте їх на дріб'язкове й скороминуще. Чуєте, Джейн?

– Ні, тепер я глуха. Здається, в мене є всі підстави бути щасливою, і я була щаслива в Мургаусі, я завзято працювала, а зі мною й Анна, – їй подобалось, що я так весело порядкую в домі, де все стоїть догори дном, що я вмію орудувати щіткою, витріпувати порох, прибирати та куховарити...

- Що, на вашу думку, потрібно людині для щастя?
- Чи згодні ви з думкою Джейн Ейр?
- Як можна потрактувати вислови священника про щастя?

Сент Джон, який готувався до місіонерської подорожі, запропонував Джейн Ейр поїхати з ним до Індії як його дружині. Дівчина відмовила, бо не мала до нього почуттів і не була готова до такої жертви. Він, однак, наполягав, що це обов'язок перед Богом, і дав час на роздуми, висловлюючи своє невдоволення через відмову.

Увечері Джейн здалося, що вона почула голос Рочестера, який кликав її. Це надало їй сил остаточно відмовити Сент Джону та вирушити на пошуки коханого.

РОЗДІЛ XXXVI

Їдучи знову до Торнфілда, я почувалась поштовим голубом, що летить додому. Подорож тривала півтори доби...

Я б із боязкою радістю налагодилась побачити величний будинок, а побачила почорнілу руїну...

- Чи можна пожежу і руїни маєтку містера Рочестера вважати символом очищення, знищенням зла?

Божевільна дружина містера Рочестера Берта підпалила будинок і стрибнула з даху, а містер Рочестер, рятуючи її, у полум'ї пожежі втратив зір. Він усамітнено оселився у Ферндіні. З ним живе старий слуга Джон із дружиною.

...Я боялась гіршого. Я боялась, що він збожеволів...

РОЗДІЛ XXXVII

Ферндінський замок був простий собі будинок середніх розмірів і стояв далеко від дороги в лісі...

Двері поволі розчинилися ширше; чиясь постать вийшла в присмерк і стала на порозі. То був чоловік без капелюха.

Його постать була така ж струнка й міцна на вигляд, постава така ж рівна, волосся таке ж чорне, як воронове крило, і лице його не змінилось, навіть не змарніло; цей рік не спромігся ніякими стражданнями виснажити його силу чи зламати його здоров'я. Я побачила тільки одну зміну – у виразі обличчя: воно здавалося зневіреним і понурим. Він нагадував мені пораненого, взятого на ланцюг дикого звіра або хижого птаха, до якого небезпечно підступатися в його мовчазному горі. Орел у клітці, чиї з золотими обідками очі вийняла жорстока рука – либонь, так виглядав цей незрячий Самсон. Він зійшов з єдиної приступки й рушив повільно й навпомацки до моріжка. Де його смілива хода? Ось він спинився, ніби не знаючи, куди повернути...

Джейн попросила в Мері дозволу самій занести в дім тацю з водою і свічками, як просив містер Рочестер.

Він повів рукою перед собою навпомацки. Я схопила її і стисла обома своїми руками.

– Справді, це її пальці! – вигукнув він. – Її маленькі ніжні пальчики! А якщо це так, то десь тут і вона сама.

Дужа рука звільнилася з полону, він схопив мене за руку, за плече, за шию, за стан, обняв мене й пригорнув до себе.

– Невже це Джейн? Чи хто це? Її постать, зріст...

– І її голос, – додала я. – Вона вся тут, і її серце також. Хай благословить вас Господь, сер! Я така щаслива, що знову з вами.

– Джейн Ейр! Джейн Ейр! – тільки й мовив він.

– Я ніколи вас більше не покину, сер.

– «Ніколи не покину», – каже видиво? Але я прокидався, і все завжди оберталося порожньою химерою: я знов лишався невтішним і покинутим, а моє життя – темним, самотнім, безнадійним, моя душа мучилась спрагою і не могла її вгамувати, моє серце вмирало з голоду і не могло знайти поживи. Лагідне, ніжне видиво, яке я тепер тримаю в руках, ти так само відлетиш, як повідлітали й твої сестри; тільки ж поцілуй мене, перше ніж зникнути, обійми мене, Джейн.

– Я вже вам сказала, сер, що я незалежна й багата. Тепер я сама собі пані.

– І ти залишишся зі мною?..

– Сер, я вже сказала, що зостануся з вами...

– Я дуже гидкий, Джейн?

– Дуже, сер, самі знаєте, що ви завжди були такий.

– Бачу, довгі мандри тебе не змінили; ти така сама ущиплива, як і була... Ох ти ж глузливе чортеня! Дитя ельфів! Ти викликаєш в мені почуття, яких я не знав ось уже цілий рік. Якби ти стала Давидом, то вигнала б із Саула злого духа навіть без арфи.

РОЗДІЛ XXXVIII. ЕПІЛОГ

Ось уже десять років, як я одружена. Я знаю, що таке жити з людиною й для людини, котру любиш понад усе на світі. Я вважаю себе дуже щасливою – настільки, що не знаю слів, аби розказати про своє щастя, бо ми живемо одне одним… Мене ніколи не стомлює Едвардове товариство, а його – моє, так само як нас не стомлює стук серця, що б'ється в його й моїх грудях, – отже, ми завжди вкупі. А бути разом означає для нас почуватися так само невимушено, як і на самоті, і так само весело, як у товаристві. Я вірю йому всім своїм серцем, він так само звіряється на мене: наші вдачі якнайкраще пасують одна одній, тим-то в нас панує мир і злагода.

На початку їхнього з Джейн подружнього життя Едвард Рочестер іще залишався незрячим. Але турбота дружини та звернення до видатного лондонського окуліста допомогли. Завдяки цьому Едвард став бачити одним оком. А коли йому на руки подали первістка, Рочестер зрозумів: Господь вмилосердився і пом'якшив свій суворий присуд. Щастя подружжя примножувалося від того, що і ближні їхні теж ставали щасливими – Діана й Мері вдало повиходили заміж, Сент Джон виїхав до Індії, де служить священником-місіонером.

Я знаю, що наступного разу чиясь незнайома рука напише мені, що його врешті прикликав до себе Господь. То нащо через це плакати? Ніякий страх перед смертю не затьмарить останньої Сент Джонової години: його розум лишатиметься ясним, серце безстрашним, сподівання певними, а віра несхитною. Запорука цьому його власні слова.

Переклад Петра Соколовського
Ілюстрації Едмонда Дюлака
до видання творів сестер Бронте. 1922

▲ Постер до фільму «Джейн Ейр». Режисер Кері Фукунага. 2011

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА

За опитуванням Британської телерадіомовної корпорації (BBC), роман «Джейн Ейр» посідає десяте місце серед двохсот найулюбленіших романів усіх часів і народів.

Екранізувати роман почали ще 1910 р. До нього кінематографісти США зверталися шість разів, а Великої Британії – вісім. У 1996 р. для екранізації об'єдналися кіномитці різних країн: Великої Британії, Італії, США та Франції. Режисер цього фільму Франко Дзефіреллі, відомий вам за фільмом «Ромео і Джульєтта», отримав звання лицаря від Королеви Британії за популяризацію англійського театру й літератури. Також існують екзотичні – індійська та бразильська – кіноінтерпретації класичного сюжету.

Майкл Фассбендер, який зіграв Едварда Рочестера у фільмі «Джейн Ейр» (2011, режисер Кері Фукунага), був відзначений американськими й англійськими кінопреміями у 2011–2012 рр. як найкращий актор.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Пригадайте епізоди життя Джейн, що демонструють її прагнення до незалежності та свободи.
2. Як на долю Джейн впливає її рішення працювати в маєтку Торнфілд?
3. Опишіть розвиток стосунків між Джейн і Едвардом Рочестером. Яке місце посідає Джейн Ейр у житті містера Рочестера і навпаки?
4. Чому Джейн відмовляється від пропозиції Сент Джона Ріверса? Якими, судячи з цього, є її уявлення про справжню любов та рівноправні стосунки?
5. Простежте, на чому будуються стосунки Джейн і Едварда Рочестера після її повернення до Ферндінського замку.
6. Простежте, як змінювався характер Джейн Ейр. Як це пов'язано з людьми в її житті та місцями перебування? Зобразіть схематично ці зміни в житті героїні, порівнявши її на початку твору і наприкінці.
7. Як у романі розкрито тему жіночої незалежності й самоповаги? Які епізоди утверджують право жінки на власну думку та гідне місце в суспільстві?
8. Яким, на вашу думку, є фінал роману – ідеалістичним чи реалістичним? Чи можна його вважати логічним завершенням історії?
9. Чи можна Шарлотту Бронте вважати феміністкою своєї доби? Доведіть думку, спираючись на текст роману «Джейн Ейр».
10. Які суспільні та моральні питання порушує Шарлотта Бронте у творі? Які ідеї роману залишаються актуальними і важливими в сучасному світі?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Дослідіть, як описи природи та приміщень відображають душевний стан героїв і підкреслюють ключові моменти сюжету.
2. Заповніть таблицю, розкрийте особливості творчої манери Ш. Бронте.

Автобіографічність	
Психологізм	
Релігійні мотиви	
Соціальна критика	
Поєднання романтичних і реалістичних елементів	

3. Напишіть есей (10–12 речень) на тему: «Поважай себе настільки, щоб не віддавати всіх сил душі та серця тому, кому вони не потрібні...».
4. **Творчі проєкти.** **А.** Перегляньте в онлайн-кінотеатрах фільм «Джейн Ейр» і порівняйте кіноверсію з художнім текстом. **Б.** Уявіть, що ви – автор / авторка. Пофантазуйте, які епізоди ви інтерпретували б по-іншому.

▲ Гарпер Лі

ГАРПЕР ЛІ
«Убити пересмішника»

...у забезпеченому суспільстві, у якому домінують лептопи, мобільні телефони, айподи і порожнеча в мізках, я віддаю перевагу книжкам.

Гарпер Лі
(«*Відкритий лист Опрі Уїнфрі*»)

■ Поміркуйте, чому Гарпер Лі називали «національним скарбом».

Гарпер Лі та її мрія, що змінила світ

Іноді, щоб здобути світове визнання, достатньо одного твору. Яскравими прикладами є Мігель де Сервантес із романом «Дон Кіхот» і Джонатан Свіфт із «Мандрами Гуллівера» – ці твори ви нещодавно читали. Це трапляється, коли автор чи авторка розкривають щось значуще й універсальне, що виходить за межі свого часу. Так сталося і з Нелл Гарпер Лі (1926–2016), яка ввійшла в історію літератури завдяки роману «Убити пересмішника», де події змальовано очима шестирічної Джін Луїзи Фінч на прізвисько Всевидько.

Майбутня письменниця народилася в маленькому містечку Монровіль штату Алабама в США. Батько Нелл був редактором і співвласником газети, мав адвокатську практику, а її дитинство скидалося на життя героїв майбутнього роману. Нелл мала старшого брата і двох сестер. Сама вона була типовою шибайголовою, як і її героїня Джін Луїза Фінч. З дитинства і до дорослого життя Нелл пронесла дружбу зі своїм сусідом та однокласником, згодом також відомим письменником Труменом Капоте, який надихнув на образ Діла в романі «Убити пересмішника».

Здавалося б, шлях Нелл Гарпер Лі був визначений наперед. Дівчина вступила до коледжу, потім вивчала право в університеті Алабами, як і її батько, згодом пройшла підготовку в Оксфорді. Під час навчання Нелл допомагала створювати студентський літературний журнал. Тоді й зрозуміла, що її справжнє покликання – література. І, покинувши навчання за семестр до завершення курсу, переїхала до Нью-Йорка, щоб написати омріяну книжку.

Це було сміливе рішення, але грошей на життя катастрофічно бракувало. Нелл продавала квитки в авіакомпанії, а писала у вільний час.

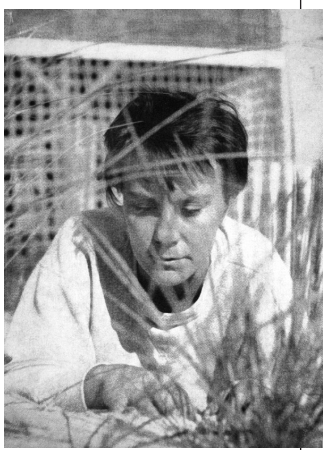
Коли показала оповідки літературному агентові, той порадив переробити їх на роман. А на Різдво друзі Нелл зробили їй неймовірний подарунок – чек на суму її річної зарплати, до якого додали записку: «У тебе є рік, щоб написати все, що забажаєш».

Через рік напруженої роботи письменниця принесла до видавництва роман «Вартовий». Але рукопис забракували: роман не мав чітких сюжетних ліній і тому розпадався на окремі історії. Редакторка допомогла молодій письменниці найцікавіший розділ рукопису розгорнути в повноцінну книжку і запропонувала назвати її «Аттікус». Гарпер Лі, поміркувавши, обрала назву «Убити пересмішника [1]», яка розкриває основний мотив та ідею твору.

[1] **Пересмішник** – горобцеподібний птах, що уміє повторювати звуки інших птахів.

Видавці не сподівалися на успіх роману й надрукували лише кілька тисяч примірників. Однак книжка, видана в 1960 р., стала сенсацією і швидко завоювала широку читацьку аудиторію. Уже через рік після виходу роман «Убити пересмішника» здобув Пулітцерівську премію, через два роки його екранізували. Книжку, яка увійшла до класики американської літератури, постійно передруковували та видавали різними мовами. Українською мовою твір переклали Михайло Харенко (1975) і Тетяна Некряч (2015).

Попри величезний успіх роману, Гарпер Лі залишалася дуже скромною й непублічною: вона майже не давала інтерв'ю й жила усамітнено. Сумно, але найкращий друг Трумен Капоте, який мріяв про Пулітцерівську відзнаку, не зміг сприйняти успіх Нелл, і тривала дружба дала тріщину.

▲ Трумен Капоте. Фотопортрет Гарпер Лі на суперобкладинці роману «Убити пересмішника». 1960

Багато хто дивувався, чому Гарпер Лі, крім кількох есеїв, більше нічого не написала. Вона пояснювала, що висловила найголовніше і повторюватися не хотіла. Та й удруге не змогла б сприйняти шквал публічної уваги. Відомо, що Гарпер Лі розробляла сюжети двох романів, які залишилися незакінченими. Лише у 2015 р. опублікували її другий роман «Іди, вартового постав» як продовження історії про Джін Луїзу і Джеремі Фінчів. По суті, це була перша версія «Убити пересмішника», допрацьована відповідно до редакторських порад.

У 1966 р. Президент США Ліндон Джонсон призначив Гарпер Лі національною радницею з питань мистецтв. Згодом вона отримала високі державні нагороди: у 2007-му – президентську медаль Свободи за особливий внесок у національні інтереси країни та культурні починання, а 2010 р. – Національну медаль мистецтв.

Останні роки свого життя Гарпер Лі провела в будинку для самотніх літніх людей. Письменниця залишила світові книжку, яка надихає обстоювати справедливість і спонукає замислитися мільйони читачів і читачок.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

У 1962 р. американські кіномитці Роберт Малліґан і Алан Пакула екранізували роман Гарпер Лі «Убити пересмішника». Авторка долучилася до створення кіносценарію й подружилася з виконавцем головної ролі Ґреґорі Пеком. Згодом удова актора Веронік сказала про Лі: «Вона як національний скарб. Це людина, яка змінила ситуацію...».

Цей фільм не лише став глядацьким хітом, зібравши у прокаті за рік понад 20 мільйонів доларів, а й здобув найпрестижніші в галузі кіно нагороди: три «Оскари», «Золотий глобус» і відзнаку Каннського кінофестивалю.

У Монровілі, рідному місті мисткині, щовесни ставлять виставу за романом, яка відбувається на території окружного суду. Грають у виставі не професійні актори, а місцеві жителі.

▲ Сцена з фільму «Убити пересмішника» (США, 1962). Режисер Роберт Малліґан

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як задум написати роман визначив подальше життя і творчість Гарпер Лі?
2. Розкрийте переваги й недоліки публічності, якої уникала письменниця.
3. Схарактеризуйте літературну спадщину Гарпер Лі, враховуючи, що вона написала лише дві книжки.
4. Яку роль, на вашу думку, відіграла екранізація роману «Убити пересмішника» для популяризації цього твору?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Дослідіть біографію письменниці, знайдіть паралелі між її життям та подіями роману «Убити пересмішника». Створіть блоговий запис, презентацію, відео, подкаст про те, як досвід Гарпер Лі вплинув на написання твору.
2. Перегляньте екранізацію роману «Убити пересмішника». Зіставте з художнім текстом. Поясніть, чому фільм і книжку вважають класикою американського кіно та літератури.
3. Підготуйте повідомлення / коментар про суть явища расизму і його наслідки для суспільства.

УБИТИ ПЕРЕСМІШНИКА (скорочено)

Юристи, певно, теж були колись дітьми.
Чарлз Лем

Частина перша

РОЗДІЛ І

Коли моєму брату Джемові було близько тринадцяти років, він зламав руку в лікті. Коли збігло чимало років і все це стало вже минулим, ми, бувало, сперечалися про те, що призвело до нещасного випадку. Я доводила, що почалося з Юелів, а Джем, на чотири роки старший від мене, запевняв, ніби початок був значно раніше – того літа, коли до нас приїхав Діл і коли він уперше запропонував нам виманити з дому Страхолюда Редлі...

Мейкомб – старе місто, печать старечої втоми вже лежала на ньому, коли я вперше його побачила. Під час дощу на вулицях утворювалося червоне місиво; тротуари позаростали травою, будинок суду, що містився на площі, ніби вгруз у землю.

Ми мешкали на головній вулиці міста – Аттікус, Джем, я та наша куховарка Келпурнія. Ми з Джемом були цілком задоволені своїм батьком: він брав участь у наших забавах, читав нам, був з нами ввічливий і справедливий.

Зате Келпурнія була зовсім інша. Кощава, незграбна, короткозора і трохи косоока, з широкими, як лопати, загрубілими долонями. Вона завжди проганяла мене з кухні, дивуючись, чому я не можу поводитися пристойно, як-от Джем, хоча знала, що Джем старший за мене. Наші сутички були гострі і завжди кінчалися однаково. Келпурнія перемагала – здебільшого тому, що Аттікус заступався за неї. Вона жила в нашій сім'ї відтоді, як народився Джем, і, скільки пам'ятаю себе, я завжди відчувала її владу.

Наша мати померла, коли мені було два роки, тому я не дуже переживала втрату. Я не сумувала за мамою, а Джем, мабуть, сумував. Він добре пам'ятав її, інколи під час гри важко зітхав, йшов за гараж і грався там один. У такі хвилини я знала, що до нього краще не підходити.

Коли мені було близько шести років, а Джемові майже десять, нам уже дозволяли гуляти віддалік від дому, ми могли йти на північ – до двору місіс Генрі Лафайєт Дюбоз, через два будинки від нас, а на південь – до садиби Редлі, через три будинки, щоб було чути, коли Келпурнія покличе нас. Нам ніколи й на думку не спадало порушити ці межі. В садибі Редлі мешкало невідоме страховисько. Досить було згадати про нього – і ми цілий день ходили слухняні; а вже місіс Дюбоз була справжній диявол.

Того літа до нас приїхав Діл.

Діл приїхав з Мерідіана, штат Міссісіпі, на літо до своєї тітки, міс Рейчел, і відтепер щоліта житиме в Мейкомбі. Чудний він був, цей Діл. Блакитні полотняні штанці, пристебнуті ґудзиками до сорочки, біле як сніг волосся скидалося на качиний пух. Він був на рік старший за мене, але я стояла поряд з ним, як каланча[1]...

[1] **Каланча́** – наглядова вежа при пожежній частині.

Все літо у нас минуло в приємних повсякденних турботах: ми разом лагодили хатку, споруджену в розгіленні велетенського платана, що ріс в кінці подвір'я, сперечалися, грали різних героїв з творів Олівера Оптіка, Віктора Еплтона та Едгара Райса Берроуза. Наприкінці серпня, коли нам набридло грати безліч разів одні й ті самі сцени, Діл запропонував виманити з дому Страхолюда Редлі.

Низенький будинок, колись пофарбований у білий колір, з великою верандою і зеленими віконницями, давно вже почорнів і став такий же брудно-сірий, як і все у дворі. Трухлява дранка звисала над верандою, розлогі дуби не пропускали сонця. Невпевнено, ніби напідпитку, ніс свою службу поріділий частокіл, охороняючи двір перед будинком – «чистий» двір, який ніколи не підмітали і який геть заріс бур'яном.

У будинку жив злий дух. Так казали люди, але ми з Джемом ніколи його не бачили. Вночі, коли місяць не світить, він нібито виходить і заглядає до людей у вікна. Якщо, буває, в холодну ніч у кого примерзнуть азалії, то це тому, що він дихнув на них. Яка б прикра подія не трапилася в Мейкомбі, це була його робота... Біля курятника Редлі росли високі пеканові дерева, горіхи з яких падали на шкільне подвір'я, але ніхто до них не торкався: усі вважали, що горіхи Редлі отруйні. А якщо бейсбольний м'яч перелітав за паркан до Редлі, ніхто про нього більше й не згадував – м'яч зникав назавжди.

Сумної слави зажив цей будинок ще задовго до того, як ми з Джемом народилися. Сім'я Редлі, перед якою були гостинно відчинені всі двері міста, трималася замкнуто. Такий гріх у Мейкомбі нікому не прощали. Редлі не ходили до церкви, молилися вдома, а в Мейкомбі тільки й розваг, що церква. У неділю віконниці та двері в домі Редлі були завжди зачинені, – явище теж незвичайне для Мейкомба: двері тут зачиняють лише в холод або коли хто захворіє. Неділя – день, коли люди ходять тут одне до одного... Ніхто не пам'ятає, щоб хтось із сусідів піднявся колись у неділю на ґанок до Редлі й гукнув: «Моє шанування!».

Розповідали, що, коли Артур Редлі був підлітком, він знайшов собі друзів серед Канінгемів із Старого Сарема. Вони тинялися біля перукарні, у неділю їздили автобусом до Ебботсвіла в кіно, ходили на танці до готелю. Цього було досить, щоб про них заговорило все місто як про розбійницьку ватагу. Одного вечора хлопці позичили в когось старенький автомобіль і каталися по міській площі. Містер Коннер, церковний староста, спробував їх зупинити, але вони замкнули його в будинку суду.

Суддя вирішив не карати їх, а віддати до виробничої школи, щоб вони зайнялися корисними справами. Нічого ганебного в присуді не було. Інші хлопці успішно здобули освіту, фах, один навіть закінчив вищу технічну школу. А містер Редлі умовив суддю звільнити Артура і на п'ятнадцять років замкнув сина в підвалі власного дому. За це Артур якось проштрикнув йому ногу ножицями. Люди стали називати Артура Страхолюдом Редлі. Коли старий Редлі помер, Келпурнія сказала, що ховають найпідлішу у світі людину. Це було дивно, бо вона ніколи не коментувала вчинки білих. На той час Артурові було 33 роки. Усі гадали, що після смерті Редлі Страхолюд вийде на волю, але приїхав старший брат Артура і зайняв місце батька.

■ Прокоментуйте портрет Страхолюда, змальований Джемом. Чому він такий непривабливий?

■ Зіставте опис Страхолюда з тим, як його подано в трьох останніх розділах книжки, і поясніть розбіжність у сприйнятті цього героя.

Чим більше ми розповідали Ділу про сімейство Редлі, тим більше хотілося йому знати, тим довше він простоював на розі вулиці, обнімаючи ліхтарний стовп, тим більша цікавість розбирала його.

Джем описав Страхолюда досить точно: зріст, судячи по слідах, – десь близько шести з половиною футів [1]; їсть сирих білок і котів, як пощастить спіймати, – ось чому його руки завжди в крові: хто їсть тварин сирими, той ніколи не змиває з рук кров. Через усе обличчя у нього довгий нерівний шрам, зуби жовті, гнилі; банькатий і слинявий.

– Давайте якось виманимо його надвір, – запропонував Діл. – Я хочу подивитися на нього.

[1] **Фут** – міра довжини, становить 12 дюймів (приблизно 0,3 м).

РОЗДІЛ II

У вересні Діл поїхав назад до Мерідіана. Джем і Джін Луїза (Всевидько) пішли до школи. Джем учився в п'ятому класі, а його сестричка тільки-но почала навчання.

Міс Кароліні було щонайбільше двадцять один рік. Каштанове волосся, рожеві щоки, пофарбовані темно-червоним лаком нігті. Лаковані, на високих каблуках туфлі, червоне в білу смужку плаття. Вона скидалася на м'ятну цукерку, і пахло від неї цукеркою.

День почався з читання. Міс Кароліна читала нам про котів. Коти довго розмовляли між собою, вони були в гарненьких платтячках і жили на кухні в теплій хатці, під пічкою. Коли місіс Кицька подзвонила в аптеку і замовила сухих мишей у шоколаді, весь клас зареготав. Міс Кароліна, здавалося, не розуміла, що її учні – хлопчики в подертих сорочках і дівчатка в платтях з мішковини, діти, які, ледве навчившись ходити, доглядають бавовник і годують свиней, – що ці діти не сприйнятливі до красного письменства... Більшість дітей були другорічники.

Джін Луїза прочитала вчительці весь буквар і навіть газету. Міс Кароліна звеліла передати батькові, щоб той більше не вчив доньку, бо це шкодить шкільному навчанню. Дівчинка не могла зрозуміти, у чому полягала їхня провина. Її ніхто спеціально не вчив читати. Вона просто спостерігала, як вечорами читає батько. А писати Джін Луїза навчилась, граючись із Келпурнією та отримуючи від неї смаколики за гарно написане на грифельній дошці слово.

На маленькій перерві Джем сказав сестрі, що міс Кароліна навчає по-новому – так, як її вчили в коледжі. За новим способом книжки майже не потрібні: приміром, щоб дізнатися про корову, треба її подоїти.

А на великій перерві вчителька звеліла, щоб усі показали свої сніданки. В Уолтера Канінгема сніданку не було. Міс Кароліна дістала гроші й звеліла йому купити собі поїсти, а гроші повернути завтра. Хлопчина відмовився. Учні шепнули Джін Луїзі, щоб вона пояснила вчительці ситуацію, бо Уолтер не забував сніданку, він не мав його сьогодні і не буде мати ні завтра, ні післязавтра. Він у житті не бачив стільки монет, які пропонувала вчителька. Джін Луїза пояснила вчительці, що Канінгеми ніколи нічого не візьмуть безплатно, навіть від церкви. Вони взагалі ні в кого нічого не беруть, обходяться тим, що мають.

Міс Кароліна на якусь мить завмерла, потім схопила мене за комір і потягла до свого столу.

– Джін Луїзо, я досить натерпілася від тебе сьогодні, – сказала вона. – Ти кепсько починаєш, дорогенька. Дай-но свою руку.

Міс Кароліна взяла зі столу лінійку і легенько вдарила мене разів п'ять чи шість по руці, а потім веліла стати в куток.

Міс Кароліну виручив дзвоник. Я виходила остання і помітила, як міс Кароліна важко сіла на стілець і затулила обличчя руками. Якби вона не поставилася до мене так суворо, я б пожаліла її. Вона була така гарненька.

РОЗДІЛ III

Сердита, що їй перепало через Уолтера Канінгема, Джін Луїза перестріла його на шкільному подвір'ї і лупцювала, поки не прибіг Джем. Уолтер був такий блідий, худий і миршавий, ніби завжди недоїдав. Джем вибачився, бо Всевидько нестримана. Він запросив Уолтера поснідати разом із ними, бо їхні батьки друзі. Малий погодився не одразу. Як дорослий, він розмовляв з Аттікусом про роботу на фермі, що не може перейти у другий клас, бо щовесни кидає школу й обкопує бавовник. Але тепер підріс менший брат і зможе працювати.

Аттікус щось говорив про фермерські справи, коли Уолтер перебив його і запитав, чи не знайдеться в домі трохи меляси [1]. Аттікус гукнув Келпурнію, і вона принесла цілий глечик меляси. Келпурнія стояла, ждучи, поки Уолтер наллє собі меляси, а той щедро поливав овочі, м'ясо і налив би, певно, в склянку з молоком, якби я не спитала, що він робить.

[1] **Меля́са** – густий темно-коричневий тягучий сироп із соку цукрової тростини.

Він так швидко поставив глечик на срібну підставку, що вона аж дзенькнула. Руки поклав на коліна, насупився й опустив голову.

Аттікус знову глянув на мене і похитав головою.

– Ти тільки подивися, він весь обід втопив у мелясі, – почала я. – Геть усе залив…

Саме в цей час Келпурнія гукнула мене на кухню.

Келпурнія лютувала. Сердячись, вона завжди починала розмовляти неправильно. Коли ж буває спокійна, то розмовляє не гірше за письменних людей у Мейкомбі.

– Може, дехто і не так їсть, як ми, – просичала вона, – але як ти смієш говорити про те, коли за столом хтось чужий? Цей хлопчина – твій гість, і якщо йому заманеться жувати скатертину – хай жує, ти чуєш?

– Який він гість, Кел, це просто Канінгем...

– Ану цить! Яке твоє діло, хто він. Кожен, хто переступить поріг твого дому, – твій гість. І якщо я ще раз почую таке або побачу, що ти задираєш носа, – начувайся! Твоя рідня, може, й краща за Канінгемів, але ти її ганьбиш. Не вмієш пристойно поводитися за столом – їж у кухні.

Коли дівчинка повернулася до школи, то побачила дуже перелякану міс Каролін. Учителька показувала пальцем на здоровенного хлопчину, у якого щось на голові повзало. Власника вошей звали Барріс Юел. Учителька звеліла йому вдома помити голову дьогтьовим милом. Хлопець зареготав і сказав, що з нього на цей рік навчання досить. Один із другорічників пояснив, що Юелів багато. Щороку в перший день занять вони приходять до школи, а потім її кидають. Матері в них немає, а батькові байдуже. Учителька сказала, що повідомить про це директора. Юел пирхнув і попрямував до дверей.

Відчувши себе на безпечній відстані, він обернувся і гукнув:

– Ну й чорт з тобою – доповідай! Знайшлася тут соплива, теж мені вчителька! Думає, що вигнала мене! А дзуськи! Мене не виженеш. Затям! Я сам іду!..

Всі з'юрмилися навколо вчительки, і кожен як міг намагався її заспокоїти. Яка нікчема цей Юел... так повестися... таких і вчити не треба... це не по-мейкомбськи, міс Кароліно, справді, ні... ви не бійтеся, мем. Міс Кароліно, почитайте нам казку. Про котика вранці було дуже цікаво.

Міс Кароліна всміхнулася, витерла хустинкою носа, сказала: «Дякую вам, милі дітки», розгорнула книжку і здивувала нас довгою казкою про жабу, яка жила в хатинці.

Удома дівчинка заявила: до школи вона більше не піде, бо вчителька каже, що Аттікус навчає її неправильно. Батько відповів, що їй буде легше жити в злагоді з іншими людьми, коли вона подивиться на речі їхніми очима, влізе в шкуру іншого й походить у ній. На його думку, того дня Всевидько багато чого навчилась і міс Кароліна теж. Далі Аттікус розповів, що Юели – ганьба Мейкомба. Жоден із них і дня не прожив чесною працею. Люди інколи закривають очі на деякі вчинки Юелів, наприклад, що діти не ходять до школи або що Боб Юел полює на чужих землях. Бо він пропиває грошову допомогу, адресовану дітям, а вони плачуть від голоду. І не знайдеться жодного землевласника, який пошкодував би дичину, навіть якщо їхній батько здобув її незаконно. Юела вже не зміниш, а діти в тому не винні. Аттікус запропонував компроміс: він із донькою читає вечорами, а вона нікому про це не розказує і ходить до школи.

- Поясніть висловлювання Аттікуса: «Ти ніколи не зрозумієш людину, доки не подивишся на світ її очима, не залізеш у її шкуру».
- Як воно впливає на ставлення Джін Луїзи до різних людей?

Всевидько поверталася зі школи раніше від Джема. Якось вона помітила блискучу цятку на одному з дубів, що росли неподалік дому Редлі. У дуплі вона знайшла два пакетики жувальної гумки у фользі і розповіла про знахідку братові. Наступного разу вони знайшли там коробочку із двома блискучими старими монетами. Потім приїхав Діл, а Джем вигадав нову гру в Страхолюда: Всевидько грала місіс Редлі; Діл був старим Редлі й мав увесь час кашляти; Джем удавав Страхолюда, ховався під східцями веранди, пищав і завивав.

Якось цю гру помітив Аттікус і перепитав, чи не стосується вона Редлі, бо збиткуватися з людей і виставляти їхнє життя напоказ огидно.

Діл із Джемом вигадали передати Страхолюду записку: прив'язати її до вудлища і просунути у вікно. Діл хотів попросити, щоб Страхолюд хоч зрідка виходив із дому й розповідав дітям, що він там робить. За це Діл обіцяв купити Страхолюду морозива. Аттікус звелів їм перестати мучити нещасну людину.

Трійця не вгамувалась і вирішила увечері зазирнути у вікно, подивитися, що коїться в домі Редлі. Вони пролізли під колючим дротом паркану. Раптом бешкетники помітили тінь чоловіка в капелюсі й кинулися навтьоки. Джем, тікаючи, зачепився штанами за колючий дріт огорожі. Уночі він вирішив піти по штани, які залишилися на огорожі будинку Редлі, щоб не підвести Аттікуса. Джем повернувся після другої години ночі, мовчки показав штани і ліг. Джін Луїза чула, як від мовчазних ридань здригалося його ліжко.

РОЗДІЛ VII

Одного разу, коли ми через шкільне подвір'я поверталися додому, Джем несподівано сказав:

– Я тоді пішов, щоб забрати свої штани… Коли я з них вилазив, вони геть заплуталися в огорожі, і я не міг відчепити… а коли прийшов по них…– Джем перевів дух. – Коли я прийшов, то вони вже висіли на огорожі, складені… ніби чекали на мене.

– Висіли на…

– І ще…– вів далі Джем рівним, байдужим голосом. – Покажу, коли прийдемо додому. Їх хтось зашив. І видно, що зашивала не жіноча рука. Так приблизно, як зашив би я. Нерівно. Так, ніби…

– …ніби хтось знав, що ти по них прийдеш.

Одного теплого жовтневого дня ми з Джемом підтюпцем бігли добре знайомою дорогою і знову зупинилися перед дуплом. Цього разу там щось біліло.

З дозволу Джема я витягла з дупла дві фігурки, вирізані з бруска мила: одна зображала хлопчика, на другій було щось схоже на платтячко.

Це були дві чудові ляльки – двоє дітей.

– Це ми з тобою, – сказав Джем.

Джем вирішив написати подячного листа тому, хто кладе подарунки, але містер Натан Редлі замазав дупло цементом. Діти подружилися з сусідкою міс Моді, яка вдень працювала на грядках у старому солом'яному брилі й чоловічому комбінезоні, а увечері з'являлася на своїй веранді у всій величі та блиску найгарнішої пані містечка.

РОЗДІЛИ IX–X

Аттікус забороняв доньці битися з іншими дітьми, але вона майже забула про це, коли Сесіл Джейкобс крикнув посеред шкільного двору, що батько Всевидька захищає чорномазих. Аттікус казав, що називати темношкірих людей «чорномазими» грубо й неправильно. Він справді як адвокат захищає несправедливо звинуваченого Тома Робінсона, бо інакше не зможе чесно дивитися людям у вічі. Він не зможе розказувати своїм дітям, що є правда і як їм жити, якщо відмовиться від захисту цієї людини. А боротися з несправедливістю треба головою, а не кулаками.

Наш батько не мав справжнього діла. Він працював у конторі, а не в аптеці. Він не вивозив сміття на звалище нашого округу, не був і шерифом, не працював ні на фермі, ні в гаражі – словом, не робив нічого такого, чим можна було б похвалитися перед іншими.

До того ж батько ще носив окуляри. На ліве око він майже нічого не бачив і казав, що ліве око – це прокляття роду Фінчів.

Наш батько не робив нічого такого, що робили батьки наших однокласників: ніколи не ходив на полювання, не грав у покер, не ловив рибу, не пив, не курив. Він сидів у вітальні і читав.

Нехай би вже й так, жив би собі непомітно, та де там: того року школа гула від розмов, що він захищає Тома Робінсона, і нічого похвального в тих розмовах не було.

Аттікус подарував нам духові рушниці, але стріляти не навчив. Тому дядечко Джек узявся нас трохи підучити, бо нашого батька, як він висловився, рушниці не цікавлять. Одного разу батько сказав Джемові:

– Я б хотів, щоб ти стріляв у бляшанки десь на задвірку, проте знаю, що битимеш пташок. Можеш бити сойок – скільки завгодно, якщо зумієш поцілити, але запам'ятай: убити пересмішника – великий гріх.

Я вперше почула, щоб Аттікус сказав: це робити – гріх, і спитала міс Моді, чому гріх.

– Твій батько має слушність, – відповіла вона. – Пересмішники не роблять ніякої шкоди, а своїм співом дають нам велику радість. Вони не завдають шкоди нашим садам, не в'ють гнізд в амбарах [1], вони тільки співають, виливаючи нам свою душу. Ось чому гріх убивати пересмішника.

[1] **Амба́р** – комора, велике приміщення для зберігання зерна.

■ Розкрийте метафору «пересмішника» в романі.

■ Кого з персонажів твору можна вважати «пересмішниками»?

Дівчинка вважала, що не має жодних підстав пишатися батьком, однак міс Моді та Келпурнія переконували її у протилежному: він робить те, на що не здатна більшість мешканців Мейкомба. А потім на вулицях містечка з'явився скажений собака. Навіть шериф містер Тейт боявся схибити, тож попросив Аттікуса застрелити небезпечного пса. Діти дізналися, що раніше їхній батько мав прізвисько Фінч Несхибний. Джін Луїзі здалося дивним, що він ніколи не ходить на полювання.

– Я, певно, зможу тобі пояснити, – сказала міс Моді. – Твій батько передусім людина благородної душі. Вміння влучно стріляти – дар Божий, талант, але щоб досягти вершини майстерності, треба ще багато працювати. Розумієш, стрільба – це не гра на піаніно чи щось таке. А може, він облишив рушницю, бо зрозумів, що Бог наділив його несправедливою перевагою над живими істотами. Я так думаю, що він вирішив не брати в руки рушницю без крайньої потреби, а сьогодні така потреба випала.

– Здається, він міг би пишатися, – сказала я.

– Нормальні люди ніколи не пишаються своїм талантом, – зауважила міс Моді.

РОЗДІЛ XI

Джін Луїза з Джемом ненавиділи місіс Дюбоз. Щоразу, як діти проходили повз її будинок, вона передбачала їм недобре майбутнє, коли виростуть, – звичайно, нічого путящого. Цього разу місіс Дюбоз виснувала, що Джем опиниться у виправному будинку, з його сестри вийде хіба що прислуга. На її думку, усі Фінчі неповноцінні, тож їм місце в будинку для душевнохворих. Джем не стримався і забув про батьківський наказ бути джентльменом. Він заскочив у двір місіс Дюбоз і з помсти за образу позбивав верхівки квітів у її саду. Пізно ввечері Аттікус дізнався про вчинок Джема і відправив його до місіс Дюбоз перепросити. Місіс Дюбоз зажадала, щоб хлопчина щодня їй читав по годині якісь цікаві книги.

– Всевидько, – мовив Аттікус, – влітку доведеться терпіти ще гірше, і все-таки не втрачайте самовладання… Я розумію, що це несправедливо, що вам дістається, але інколи настає час, коли треба мобілізуватись… Судова справа Тома Робінсона – це випробування нашої совісті…

– Майже всі вважають, що ти робиш не так, як треба…

– Це їхнє право, і їхню думку треба поважати, – сказав Аттікус. – Але для того, щоб жити по совісті з іншими людьми, я повинен жити в злагоді з власною совістю. Діяти по совісті – не завжди означає погоджуватися з думкою більшості.

– Але насправді ж ти не чорнолюб?

– Звичайно, я чорнолюб. Я намагаюся любити всіх… Інколи про мене погано говорять… Розумієш, дівчинко, це не образа, коли тебе називають словом, яке комусь здається образливим. Це тільки свідчить, яка жалюгідна душа у людини, що так каже.

Майже два місяці Джем читав місіс Дюбоз «Айвенго» та інші книжки Вальтера Скотта. Інколи до неї заходив ненадовго й Аттікус. А потім він повідомив синові, що місіс Дюбоз померла, й передав Джему її подарунок – прекрасну прозоро-білу квітку камелію. Виявляється, жінка мала важку хворобу і згодом стала залежною від морфію, але вирішила здолати цю згубну пристрасть. Читання книжок відволікало її від болісних нападів наркотичної ломки. Тож померла вона вільною і чистою.

– І все-таки вона була жінкою благородною. Хоча її погляди на речі й не збігалися з моїми… це так, сину. Проте, я тобі вже казав, якби ти навіть проявив стриманість того вечора, я все одно послав би тебе до місіс Дюбоз, щоб ти почитав їй уголос. Я хотів, щоб ти уважніше

придивився до неї, хотів, щоб ти побачив справжню мужність, щоб переконався, що не обов'язково мати в руках рушницю. Справжня мужність – це коли ти знаєш наперед, що не переможеш, а все одно борешся, борешся до кінця. Рідко перемагаєш, а все-таки часом перемагаєш. Місіс Дюбоз перемогла... Це наймужніша людина, яку мені будь-коли доводилося бачити.

■ Як ви розумієте висловлювання Аттікуса про «справжню мужність»?
■ Які епізоди роману підтверджують цю думку?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Опишіть життя Мейкомба. Яку роль відіграє класовий і майновий поділ у містечку та окрузі? Наведіть приклади, як він впливає на стосунки між сім'ями та окремими особами.
2. Як у романі зображено тему бідності? Із чим пов'язана бідність темношкірого населення, а з чим – білих мешканців округу?
3. Зіставте спосіб життя і моральні принципи бідних родин Юелів і Канінгемів. Як їх характеризують Аттікус та Всевидько?
4. Розкрийте роль персонажа Боба Юела. Що він уособлює і чому він становить проблему для суспільства? Чому йому вибачають порушення закону і чи виправдані ці поступки? Які загрози це може спричинити?
5. Яку роль відіграє страх у романі? Як він впливає на поведінку мешканців Мейкомба?
6. Як авторка розкриває жорстокість (індивідуальну, родинну, суспільну)? У чому полягала жорстокість і несправедливість стосовно Артура Редлі?
7. Зіставте образи двох суспільних «вигнанців» – Боба Юела і Артура Редлі. Які причини їхнього відторгнення суспільством? У чому ставлення до них населення Мейкомба подібне, а в чому – різне?
8. Чому Аттікус погоджується захищати Тома Робінсона, знаючи, що це викличе осуд громади? Який моральний принцип він демонструє?
9. Які моральні уроки Всевидько та Джем засвоюють від свого батька Аттікуса і як вони змінюють їхнє сприйняття світу?
10. Як історія з місіс Дюбоз показує, що люди є складнішими, ніж здається на перший погляд? Чого Аттікус прагнув навчити Джема через спілкування з нею?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Окресліть коло проблем, порушених у романі.
2. Прочитайте другу частину роману і складіть тези виступу Аттікуса на судовому процесі.
3. **Творчі проєкти.** **А.** «Музей пересмішника»: віртуальна або фізична виставка, що містить символічні предмети, пов'язані з персонажами роману. Усі експонати мають супроводжуватися поясненням їхнього значення. **Б.** Комікс / сценарій коміксу, який розкриває життєву історію і внутрішній світ Артура Редлі.

Частина друга

Келпурнія повела дітей в африканську церкву, збудовану на гроші, зароблені визволеними з рабства темношкірими. Преподобний Сайкс молився, читав проповідь і збирав пожертви на допомогу дружині Тома Робінсона. Боб Юел заявив, що він напав на його доньку, тож Тома заарештували. Джін Луїза пригадала, як Аттікус казав про Юелів, що це справжні покидьки. Так він ні про кого ще не відгукувався. Після завершення служби священник сказав, що церква не має більшого друга, ніж їхній батько. А Джін Луїза здивувалася розсудливості й розуму Келпурнії, яка знає і тямить більше, ніж показує.

На запрошення Аттікуса приїхала його сестра, тітка Олександра. Вони з Аттікусом вирішили, що присутність жінки в домі необхідна для виховання дітей. Всевидька дратували намагання тітки перекроїти їхнє життя під свої уявлення і прагнення зробити з неї «справжню» дівчинку.

Аттікусу настійливо радили не братися за справу Тома Робінсона або передати її в інший штат. Але він не відмовився від захисту. Коли Тома привезли у в'язницю Мейкомба, Аттікус уночі пішов його охороняти. Діти подалися за ним. Нічне місто було безлюдне. Раптом на площу виїхали чотири автомобілі, з яких вийшли кремезні чоловіки. Вони попросили Аттікуса відійти від дверей, а він порадив їм мирно їхати додому. Всевидько помчала до свого батька, а за нею і хлопці. Але Аттікус не зрадів цьому.

- Яку роль у романі відіграє епізод відвідування церкви для темношкірих?
- Як відвідування церкви Всевидьком і Джемом змінює їхнє уявлення про цю громаду?

Всевидько впізнала одного з нападників і почала розповідати про його сина Уолтера Канінгема, попросила передати йому привіт, далі заговорила про відчуження прав і адвокатську підтримку Аттікусом. Усі здивовано замовкли. Потім сталося несподіване: містер Канінгем відповів, що обов'язково передасть цей привіт. Відтак звелів чоловікам їхати звідси.

РОЗДІЛ XVI

Уранці всі снідали і обговорювали вчорашню подію. Всевидько запитала Аттікуса, чи Канінгем справді друг, адже вчора він хотів його побити.

– Містер Канінгем, по суті, непогана людина, але він, як і всі ми, не позбавлений деяких вад.

– Ти вважаєш, що це звичайна вада? – втрутився Джем. – Коли вони приїхали вчора ввечері, він ладен був убити тебе.

– Може, він і вдарив би мене, – погодився Аттікус, – але, сину, коли ти станеш дорослим, то краще розумітимеш людей. Натовп – це люди,

незалежно від того, які вони. Вчора ввечері містер Канінгем був часткою цього натовпу, проте все одно він лишався людиною. Будь-який натовп у будь-якому містечку нашого Півдня складається з людей, яких ми знаємо, і це не на їхню користь, розумієш?

– Я б цього не сказав, – зауважив Джем.

– Ось чому восьмирічна дитина примусила їх схаменутися. Це свідчить, – провадив далі Аттікус, – що зграю диких звірів усе-таки можна зупинити, бо зрештою вони люди. Гм, може, нам потрібні діти-полісмени?.. Примусили ж ви, діти, вчора ввечері Уолтера Канінгема влізти на хвилину в мою шкуру. І цього було досить.

Наступний день був незвичайний. Зібралася чи не вся округа в очікуванні суду. Заповнені були навіть коридори. Всевидько спритно шмигнула в натовп, де розмовляли про її батька. Казали, що це суддя призначив його захисником, але їм не подобалося, адже Аттікус насправді збирається захищати темношкірого.

РОЗДІЛИ XVII–XVIII

Суддя заслуховував свідків. Шериф містер Тейт розповів, як прибув на виклик Боба Юела і знайшов його доньку побитою. І вона сказала, що Том Робінсон побив її та зґвалтував. Після цього шериф арештував звинуваченого і помістив його в тюрму. Аттікус ставив шерифові запитання і з'ясував факти: лікаря для освідчення побоїв не викликали; у дівчини була побита права сторона обличчя, а на шиї були сліди, ніби її хтось душив. Після цих свідчень шериф глянув на Тома Робінсона і закліпав очима так, ніби щось зрозумів. Далі викликали Боба (Роберта) Юела, який жив поряд із міським звалищем. У кожному містечку є такі юели. Нікому не вдасться змусити їх ходити до школи, позбавити природжених пороків, змінити на краще життя в бруді та неохайності. Боб почав розмовляти з суддею дуже грубо й отримав попередження: його покарають за неповагу до суду. Юел виклав свою версію подій і погодився, що шериф достовірно описав травми Меєли. Секретар суду ще раз зачитав свідчення шерифа на прохання адвоката. І Юел їх підтвердив. Цей маленький чоловічок роздувся від самовдоволення, адже він обійшов адвоката. Далі Аттікус попросив Юела написати своє прізвище і встановив, що Боб – лівша. Той підтвердив, що лівою рукою володіє краще, тому все робить нею.

Далі викликали свідчити Меєлу – кремезну, звичну до важкої роботи дев'ятнадцятирічну дівчину, хоча спершу вона видалась тендітною і слабенькою. Меєла засвідчила, що покликала Тома Робінсона розрубати старий комод на дрова. А коли пішла в хату по гроші, він напав на неї, схопив за горло і почав бити. Вона знепритомніла й отямилася лише тоді, коли її підняв шериф. Аттікус у розмові з нею розкрив присутнім умови життя дівчини: вона старша в родині, має семеро братів і сестер, із них тільки двоє уміють читати й писати; мати давно померла, батько тиняється і пропиває гроші соціальної допомоги, тож вона багато працює; воду Юели п'ють із рівчака, що тече на звалищі; взуття собі майструють зі старих автомобільних шин. Дівчина не має подруг і друзів. Батько зазвичай лагідний, коли не п'яний, але ніколи її й пальцем не зачепив. Меєла ще раз підтвердила, що Том Робінсон бив її та душив. Аттікус попросив дівчину вказати на кривдника, а Тома – встати, щоб присутні гарненько його роздивилися.

Том Робінсон знизав широкими плечима під тоненькою сорочкою. Він підвівся і стояв, тримаючись правою рукою за спинку стільця. Постать у нього була якось дивно вигнута, і не тому, що він нерівно стояв. Його ліва рука була на добрих дванадцять дюймів коротша, ніж права,

і висіла мов нежива. Кисть руки була маленька, суха, навіть з галереї було видно, що вона в нього не діяла.

– Всевидько, – сказав схвильовано Джем. – Поглянь, Всевидько! Преподобний, він же каліка!

Преподобний Сайкс повернувся до Джема і, схиливши наді мною голову, сказав пошепки:

– Під час збирання бавовни його руку прихопила машина, це було на плантації містера Дольфуса Реймонда, Том був ще хлопчиком… трохи не вмер – багато крові втратив…

– Це той самий чоловік, що вчинив над вами насильство? – запитав Аттікус.

– Це він.

Наступне запитання Аттікуса – єдине слово:

– Як?

Меєла розлютилася.

– Не знаю як, але це він… я вже казала, все сталося так раптово…

– Отже, міс Меєла, ви засвідчили, що підсудний душив і бив вас… Ви не сказали, що він підкрався ззаду, збив вас і ви втратили свідомість, ви сказали: я обернулась, а він переді мною… – Аттікус підійшов до свого столу і кісточками зігнутих пальців постукував у такт кожному своєму слову. – Ви не хотіли б переглянути свої попередні свідчення?

– Ви хочете, щоб я сказала те, чого не було?

– Ні, мем, я хочу, щоб ви сказали те, що було. Розкажіть нам ще раз, будь ласка, як усе було.

Меєла нарешті збагнула, до чого йдеться.

– Я сказала: він мене ударив.

– Гаразд. Він вас душив, ударив, а потім учинив насильство – так?

– Ну ясно.

– Ви дівчина дужа, що ж ви робили весь цей час – покірно стояли?

– Я ж вам уже казала: я кричала, відбивалася руками й ногами…

– А чому ж діти не чули, як ви кричали? Де були ваші брати і сестри? На звалищі?

Ніякої відповіді.

– Чи ви почали кричати тоді, коли побачили у вікно свого батька? А доти й не думали кричати?

Ніякої відповіді.

– Може, ви кричали тому, що вас бив батько, а не Том?

Ніякої відповіді.

– Хто вас бив? Том Робінсон чи ваш батько?

Ніякої відповіді.

– Що побачив ваш батько у вікно – насильство або намагання не вчинити цього злочину? Чому ви не хочете сказати правди, дівчино? Хіба не Боб Юел вас побив?

Але дівчина не вловила співчуття в його словах.

Меєла розплакалася, намагаючись розчулити присутніх. Потім заявила: якщо благородні джентльмени попустять «чорномазому» його вчинок, то вони – підлі, смердючі боягузи. Якби вона не була така бідна й неосвічена, суддя покарав би її за зневагу до присяжних. Коли розлючена Меєла пішла на своє місце, вона кинула на Аттікуса сповнений ненависті погляд. Суддя оголосив перерву. Після повернення він запропонував заслухати Тома Робінсона.

РОЗДІЛ XIX

Том Робінсон поклав правою рукою ліву на Біблію, щоб скласти присягу. Але немічна ліва безпорадно сповзла з книги. Суддя сказав, що цього досить. Аттікус почав опитувати і з'ясував: Томові двадцять п'ять років, він одружений, має трьох дітей; один раз був ув'язнений на місяць за порушення громадського порядку, коли захищався від нападу п'яного з ножем; щодня він проходить повз двір Юелів, коли йде працювати на плантації містера Лінка Діза. Том засвідчив, що комод він порубав на дрова минулої весни без плати, бо зайвих грошей у Юелів не водиться. Так, він інколи допомагав міс Меєлі то дров нарубати, то води принести. Джін Луїза подумала, що на світі немає людини самотнішої, ніж Меєла. Вона самотніша, ніж Страхолюд Редлі, який двадцять п'ять років не виходить із дому. Коли Аттікус поцікавився, чи є у неї друзі, вона навіть не зрозуміла запитання. Її життя було сумне й безрадісне. Том, певно, був першою людиною, яка поставилася до Меєли по-доброму. Але ж вона заявила, що він заподіяв їй зло, і, коли давала свідчення, дивилась на нього, як на бруд, що прилип до ніг...

Том розповів, що першого листопада міс Меєла покликала його полагодити двері в домі, але все було справним. Він хотів піти, та вона обняла його й поцілувала. А містер Юел зазирнув у вікно й закричав, що вб'є її. Том не мав права ударити чи штовхнути білу жінку, тому просто стояв, а при нагоді втік, бо злякався. Далі обвинувач почав доводити, що людина, одного разу засуджена за бійку, могла побити дівчину. На всі запитання містера Джілмера Том відповідав, що міс Меєла помиляється.

Оце і все, що я почула з того допиту, бо мені довелося вийти: Джем наказав мені вивести Діла. Діл чомусь розплакався і ніяк не міг заспокоїтися...

РОЗДІЛ XX

Коли Діл заспокоївся, вони повернулися в зал і почули виступ Аттікуса перед присяжними.

– Панове, я не затримаю вашої уваги. Я хотів би використати час, який ще лишається, аби нагадати вам, що справа ця неважка, вона не потребує складного аналізу, розплутування складних фактів, але вона потребує, панове, щоб кожен з вас усвідомив собі чітко, без тіні сумніву, – винен підсудний чи не винен. Почати хоча б з того, що взагалі не було підстав цю справу передавати до суду.

Обвинувачення не пред'явило жодного медичного доказу, що підтверджував би злочин, у якому звинувачується Том Робінсон. Єдиний

аргумент, на який посилається обвинувач, – це свідчення двох осіб. Перехресний допит показав, що вірогідність цих свідчень дуже сумнівна, до того ж підсудний їх рішуче спростовує. Підсудний не винен, але в залі сидить людина, справді винна.

Я глибоко співчуваю головному свідкові обвинувачення, проте яким би глибоким не було моє співчуття, воно має межі; я не можу виправдати її, коли вона намагається перекласти свою вину на іншого, поставивши на карту його життя. Я кажу «вину», бо головний свідок звинувачення винна. Вона не вчинила злочину, вона просто порушила суворий, освячений часом закон нашого суспільства, закон настільки невблаганний, що кожного, хто його порушить, суспільство викидає геть як недостойного… Вона добре усвідомлювала мерзенність свого вчинку, проте бажання переважило закон, і вона, вперто добиваючись свого, перейшла межу дозволеного. А далі з нею трапилося те, що трапляється, мабуть, з кожним принаймні раз у житті. Вона зробила так, як роблять діти: спробувала позбутися доказів своєї причетності до вчиненого. Але перед нами не дитина, що ховає крадені ласощі: вона завдала своїй жертві жорстокого удару – їй треба позбутися того, хто знає про неї правду. Він не повинен більше потрапляти їй на очі. Їй треба знищити свідчення своєї провини.

Що ж це за свідчення? Том Робінсон, жива людина. Вона хотіла позбутися Тома Робінсона. Своїм існуванням Том Робінсон весь час нагадував би їй про те, що вона вчинила. А що вона вчинила? Намагалася спокусити негра[1].

Батько випадково побачив це. Що ж зробив батько? Ми не знаємо напевно, але Меєлу Юел хтось по-звірячому побив, і є непрямі докази, що били її лівою рукою. Ми знаємо також, що містер Юел почав діяти так, як діяв би на його місці кожен богобоязливий, непримиренний і поважний білий. Він подав відповідні свідчення, безсумнівно, підписані лівою рукою, і Том Робінсон опинився на лаві підсудних і, як ви самі бачили, давав присягу, поклавши на Біблію єдину здорову руку – праву.

Отже, тихий, порядний, скромний негр, який мав необережність пожаліти білу жінку, змушений тепер заперечувати слова двох білих. Нема потреби нагадувати вам, як вони поводилися, коли давали свідчення, – це ви бачили самі. Свідки звинувачення, за винятком шерифа округу Мейкомб, стали перед вами, панове, перед судом, безсоромно впевнені, що їхні свідчення не викличуть ні найменшого сумніву, впевнені, що ви, панове, поділяєте їхню думку – хибну думку – про те, що всі негри брехливі, що всі негри розпусні, що білі жінки повинні остерігатися всіх негрів, – так міркують наші свідки і люди їхнього кола.

Таке припущення, панове, по своїй суті – брехня, така ж чорна, як шкіра Тома Робінсона, і ви це знаєте не гірше за мене…

[1] **Негр / негритянка** (з порт. *negro* – чорний) – історична назва представників африканської гілки людських рас. На тлі рухів за права людини раніше нейтральне за значенням слово почали вважати принизливим, образливим натяком на рабське минуле предків. У європейських країнах зараз кажуть «темношкіра людина», у США – «афроамериканець» тощо.

Аттікус замовк і дістав з кишені носовичок. Потім він зняв і протер окуляри, і тоді ми зробили ще одне відкриття: раніше ніхто з нас ніколи не бачив, щоб Аттікус пітнів – на його обличчі не було й краплини поту, а тепер воно вилискувало, наче від загару.

– Ще кілька слів, панове, і я закінчую. Томас Джеферсон колись сказав, що всі люди від природи вільні і рівні... В наш благословенний час, у тисяча дев'ятсот тридцять п'ятому році, люди схильні повторювати ці слова до речі й не до речі. Ось вам один з таких безглуздих прикладів: педагоги переводять з класу в клас тупоголових і ледарів разом із здібними, бо всі люди, серйозно доводять педагоги, рівні від природи, а діти, залишені на другий рік, страшенно страждають од свідомості своєї неповноцінності. Але ми знаємо, що не всі люди народжуються рівними в тому розумінні, як дехто хоче нас переконати: один вирізняється своїм розумом, у другого з незалежних від нього причин більше можливостей, третій може більше заробити, одні жінки вміють краще пекти пироги – словом, є люди, від народження набагато обдарованіші, ніж інші.

Та є в нашій країні установа, перед якою всі люди рівні – жебрак і Рокфеллер, тупоголовий і Ейнштейн, невіглас і ректор університету. Ця установа, панове, – суд... Я не ідеаліст і не схильний вважати, що наш суд взагалі і суд присяжних зокрема – найбільш досконала установа. Панове, суд в цілому не кращий, ніж кожен із присяжних, що слухають цю справу. Поміркованість суду – це поміркованість присяжних, поміркованість присяжних в цілому – це поміркованість кожного зокрема. Я певен, панове, що ви безсторонньо розглянете заслухані сьогодні свідчення, приймете справедливе рішення і відпустите підсудного до його сім'ї. В ім'я Бога закликаю вас: виконайте свій обов'язок.

Останні слова Аттікус вимовив ледь чутно, і, одвернувшись від присяжних, він іще щось сказав, але я не розібрала. Незрозуміло було, чи він звертався до присяжних, чи розмовляв сам із собою. Я штовхнула Джема під бік.

– Що він сказав?

– Він, здається, сказав: «Ради Бога, повірте йому».

РОЗДІЛ XXI

Присяжні ніколи не дивляться на підсудного, якщо вони його засудили. Коли наші присяжні повернулися, жоден із них не глянув на Тома Робінсона.

Я зажмурилася. Суддя Тейлор зачитував рішення присяжних – кожного зокрема: «Винен... винен... винен... винен»...

Як у тумані, я побачила – Аттікус збирає зі столу свої папери і ховає в портфель. Клацнув замком, підійшов до секретаря суду, щось сказав йому, кивнув містерові Джілмеру, потім підступив до Тома Робінсона і, поклавши йому руку на плече, щось сказав на вухо. Зняв із спинки стільця свій піджак, накинув на плечі. Вийшов із залу засідань, але цього разу іншим виходом – не так, як завжди.

Увечері Джем сказав сестрі, що він починає розуміти, чому Страхолюд Редлі ніколи не буває серед людей. Просто він не хоче їх бачити.

Тітка Олександра зібрала вдома засідання місіонерського товариства. Раптом з'явився Аттікус, хоча у дні таких зборів приходить зовсім пізно. Він покликав тітку Олександру й Келпурнію і повідомив, що Тома застрелили під час спроби втекти. У нього потрапило аж сімнадцять куль. Справу ще можна було виграти, але Том не повірив у правосуддя білих, тож наважився на втечу.

РОЗДІЛ XXV

Звістка про смерть Тома сколихнула Мейкомб. Два дні тільки про це й говорили. Говорив весь округ. «Ви чули?.. Ні?.. Кажуть, тікав, зірвався як вихор...». Для Мейкомба смерть Тома не була чимсь незвичайним. Всі вони такі, ці чорномазі, щось там не так – і одразу тікати. Тями немає, щоб подумати: а що з цього вийде? При першій же нагоді тікає куди бачить. І що цікаво – Аттікус Фінч, певно, визволив би його, але ж чекати?.. Та де там! Не з тих. Легковажний народ. Взяти хоча б цього Робінсона – і одружений був по закону, був, кажуть, охайний, ходив до церкви, одним словом, усе як слід, а коли дійшло до діла, то виявилось – усе це тільки маска. Що не кажи, а чорномазий і є чорномазий.

А в четвер вийшла «Мейкомб трібюн»; у рубриці «Життя кольорових» газета помістила коротенький некролог, а крім того, присвятила цій справі ще й передовицю.

Містер Андервуд не пошкодував різких слів, не злякався, що втратить передплатників і замовлення на об'яви. Містер Андервуд не говорив про хиби судового процесу, він писав так, що його могла зрозуміти навіть дитина. Він просто сказав, що вбивати калік – не має значення, стоять вони, сидять чи тікають, – гріх. Він порівнював смерть Тома з безглуздим убивством співочих птахів...

Як це так, думала я, читаючи передовицю містера Андервуда. Безглузде вбивство?.. Тільки згодом я зрозуміла, що хотів сказати містер Андервуд: Аттікус як міг намагався врятувати Тома Робінсона, але, крім суду, на якому Аттікус довів, що Том не винний, був ще один суд – у серці кожного присяжного, і на вирок цього суду Аттікус не міг вплинути. Том був приречений уже тоді, коли Меєла Юел зчинила крик.

■ Чому відмінність між законною і моральною справедливістю в романі пояснює не Аттікус, а містер Андервуд?

Поступово Мейкомб зажив своїм неквапливим розміреним життям. Містер Лінк Діз найняв Гелен, хоч потреби в робочих руках у нього не було, просто хотів допомогти вдові та сиротам. Боб Юел намагався її переслідувати, але погроза містера Діза відправити його у в'язницю подіяла, і він відчепився.

Учителька місіс Мерівезер вигадала виставу. Діти мали продемонструвати, чим багатий сільськогосподарський округ Мейкомб. Джін Луїзі дісталася роль Шинки. Після завершення вистави вона не захотіла знімати костюм Шинки і так пішла додому. Була пізня година. У темряві діти відчули, що їх хтось переслідує й біжить просто на них. Джін Луїза заплуталася в костюмі і впала. Джем закричав не своїм голосом. Було чути звуки боротьби. Дівчинка підвелася і спробувала знайти дорогу, але наткнулася на когось із жорсткою щетиною, що смердів перегаром. Потім вона

помітила невідомого, який, непевно ступаючи, ніс на руках Джема: його сильно побили і зламали руку, коли він захищав сестричку. Аттікус негайно зателефонував лікареві та шерифові. З'явився шериф і розповів, що знайшов дитяче плаття і шматки сценічного костюма. А під дубом лежав мертвий Боб Юел із ножем у грудях.

РОЗДІЛ XXIX

Джін Луїза пригадала погрозу Юела розправитися з Аттікусом. Вона розповіла шерифові, що йшла додому в костюмі Шинки і що трапилося дорогою. Містер Тейт роздивився залишки костюма і зробив висновок, що ця річ урятувала дівчинці життя, показавши на дротяному каркасі блискучу подряпину від ножа. Що було далі, вона точно не знала, тож вказала на чоловіка, який приніс Джема додому.

Відтоді, як я ввійшла до кімнати, він не зрушив з місця – обперся об стіну та так і стояв, схрестивши на грудях руки. Руки у нього були білі, ніби він ніколи не бував на сонці, і їх білизна чітко вирізнялася на тлі кремової стіни в напівтемній кімнаті.

Я перевела погляд з рук на його штани кольору хакі, вони були в піску, на роздерту сорочку. Він був худий, обличчя таке ж біле, як і руки, тільки гостре підборіддя трохи темніше. Худі, запалі щоки, великий рот, западини на скронях, а сірі очі такі невиразні – мені навіть здалося, що він сліпий. На маківці ріденьке волосся, наче пух.

Коли я показала на нього пальцем, його спітнілі долоні ковзнули по стіні, лишаючи брудні довгасті плями, потім він заклав великі пальці за пояс. Його обличчя скривилося, ніби він зачув неприємне скреготіння, але скоро напруження зникло. Здивована, я не могла одвести від нього погляду. На його обличчі з'явилася квола усмішка, а потім риси обличчя нашого сусіда почали розпливатися: несподівані сльози затьмарили мої очі.

– Здрастуй, Страхолюде! – сказала я.

РОЗДІЛ XXX

– Містере Артуре, доню, – лагідно поправив мене Аттікус. – Джін Луїзо, це містер Редлі. Сподіваюсь, тебе він уже знає.

Обличчя містера Артура знову засвітилося лагідною усмішкою, і я, не знаю чого, під його поглядом зірвалася з місця і побігла до Джема. Мені було ніяково, і, щоб приховати свою ніяковість, я стала поправляти ковдру.

– Е-е... – почав Аттікус, кинувши оком на Страхолюда. – Ходімо на веранду, Гек, ще не холодно, стільців там досить.

Цікаво, подумала я, чому Аттікус запрошує нас на веранду, а не до вітальні, потім догадалася: у вітальні надто яскраве світло.

– Ходімо, містере Артуре, – несподівано для себе мовила я. – Ви самі не знайдете дороги на веранду, я вас проведу.

Я повела його через передпокій, повз вітальню.

– Сідайте, містере Артуре, ось крісло, вам буде зручно в ньому.

Таким я колись і уявляла його: він сидить на веранді... а погода... яка погода, містере Артуре!

Погода й справді була чудова. Все це трохи скидалося на сон, не знаю чому, я запропонувала йому крісло, яке стояло осторонь. І тут було темніше. У темряві Страхолюд почуватиме себе затишніше.

Аттікус заговорив із шерифом про самозахист Джема, який треба розглянути в суді, щоб потім ніхто не закинув, ніби вони зам'яли страву. Але містер Тейт відповів, що насправді у Джема не вистачило б сили на це. Боб Юел, найімовірніше, в сутичці упав і наткнувся на власний ніж. Він почав це показувати, удаючи, що спіткнувся. Шериф сказав, що Том загинув ні за що, а людина, на совісті якої лежить його смерть, тепер сама віддала Богові душу. Тому нехай мертві ховають мертвих, а живих треба залишити у спокої. Йому здається, що витягти напоказ усьому люду скромну тиху людину, яка відвернула злочин, було б просто гріхом. З Артуром так учинити не можна.

Містер Тейт, здавалося, хотів протерти дірку в підлозі носком черевика. Потім смикнув себе за ніс, потер ліве плече.

– Можливо, я й невелика цяця, містер Фінч, і все-таки я поки що шериф округу Мейкомб, і Юел сам упав на свій власний ніж. На добраніч, сер!

■ Чи можна вважати приховування шерифом правди про загибель Боба Юела правильним і морально виправданим?

■ Чому Аттікус погодився з його версією подій?

Аттікус ще довго сидів, дивлячись на підлогу. Нарешті він підвів голову.

– Всевидько, – сказав він, – містер Юел упав на власний ніж. Ти це розумієш?

– Звичайно, розумію, – заспокоїла я його. – Містер Тейт сказав усе правильно. – Ну, це було б усе одно, що вбити пересмішника, так же?

Аттікус потерся щокою об мою голову.

Перш ніж зайти в дім, він зупинився перед Страхолюдом Редлі.

– Дякую вам за моїх дітей, Артуре, – сказав він.

РОЗДІЛ XXXI

Страхолюд Редлі захотів на прощання побачити Джема і ніжно погладив сонного по голові. Потім він попросив відвести його додому.

Я поставила ногу на верхній східець веранди і зупинилась. Я могла водити його за руку в своїй хаті, але водити за руку по вулиці – ні!

– Містер Артур, зігніть свою руку, отак. Чудово.

Я взяла його під руку.

Йому довелося трохи пригнутися, щоб мені було зручно, і якщо міс Стефані Крофорд стежить за нами з вікна, то хай бачить, як Артур веде мене по вулиці, веде як справжній джентльмен.

Так ми дійшли до ліхтаря на розі вулиці. Ми з містером Артуром піднялися східцями, що вели на веранду. Він намацав ручку парадних дверей. Потім відпустив мою руку, відчинив двері, ввійшов у дім і зачинив за собою двері. Більше я його ніколи не бачила.

■ Поясніть, чому для Джін Луїзи важливо було взяти Артура на вулиці під руку, а не за руку.

Аттікус має слушність. Якось він сказав: щоб по-справжньому зрозуміти людину, треба самому влізти в її шкуру та ще трохи й походити в ній. Я тільки постояла на веранді Редлі, проте й цього було досить.

Він укрив мене до самісінького підборіддя і підіткнув ковдру з усіх боків.

– Більшість людей, Всевидько, хороші, коли їх нарешті зрозумієш.

Переклав з англійської Михайло Харенко
Ілюстрації Олександра Коваля

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому Гарпер Лі зобразила суд над Томом Робінсоном як головну подію роману? Як ця подія ілюструє атмосферу нетерпимості?
2. Проаналізуйте епізод суду. Розмежуйте в тексті фактичну інформацію, суб'єктивні судження персонажів і прихований підтекст. Поміркуйте, чому більшість мешканців Мейкомба та округу не сприймають чіткі докази на користь Тома Робінсона і віддають перевагу упередженням.
3. Зіставте образи Тома Робінсона та Артура Редлі.
4. Як у романі показано, що толерантність – це не просто відсутність дискримінації, а глибоке розуміння і співчуття до інших?
5. Як Джін Луїза руйнує традиційні уявлення про дівчаток того часу?
6. Яку роль у вихованні та переданні моральних цінностей відіграють Келпурнія, Аттікус Фінч, учителька міс Кароліна, міс Моді, тітка Олександра?
7. Як від переслідування Страхолюда діти поступово приходять до розуміння його особистості і поваги до його унікальності?
8. Як у романі «Убити пересмішника» відображено ідею, що «дитина – це дзеркало моралі дорослих»?
9. Із якою художньою метою Гарпер Лі використовує розповідь від імені шестирічної дитини? У яких іще творах вам траплявся подібний прийом?
10. Як ви вважаєте, чи вдалося Гарпер Лі змінити уявлення читачів про толерантне ставлення до «інших» і міжрасові відносини?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. За порадами, які дає Аттікус дітям, укладіть кодекс поведінки справжнього джентльмена і справжньої леді.
2. Схарактеризуйте головну героїню та оповідачку Джін Луїзу. Поясніть значення її прізвиська Всевидько.
3. Зіставте імена персонажів у перекладах Михайла Харенка (Всевидько, Страхолюд) і Тетяни Некряч (Скаут, Примара). Прокоментуйте відтінки значень.
4. **Творчий проєкт.** Створіть макет газети «Новини Мейкомба». Висвітліть події роману з різних позицій і різними способами: стаття про родину Фінчів; інтерв'ю з містечковою пліткаркою та Аттікусом; репортаж про судовий процес тощо.

ЗМІНИ В ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Функція театру в тому, щоб збуджувати людей, змушувати їх думати...

Бернард Шоу

◀ Бургтеатр у Відні, де у 1913 р. відбулася прем'єра вистави «Пігмаліон» Б. Шоу

■ Чи згодні ви з думкою Б. Шоу, що функція театру – змушувати людей думати? Відповідь аргументуйте.

■ Поділіться власним досвідом театрала. Які постановки ви бачили? Що для вас більш важливе у виставі: захопливий сюжет, цікаві персонажі, комедійність, можливість думати?

«Стара» і «нова драма»

Серед усіх видів мистецтва дух епохи XIX ст. якнайповніше виражала саме література. Проте не всі її жанри були популярними. За доби романтизму (приблизно 1820–1830-ті роки) читачів приваблювала лірика з увагою до індивідуальних почуттів героїв і глибоким розкриттям їхніх переживань.

Однак епоха реалізму (1830–1860-ті роки) сформувала зацікавлення читацького кола епосом, зокрема соціальним романом, який порушував важливі суспільні питання і висвітлював життя різних верств населення. Адже реалізм вимагав від мистецтва дослідження гострих соціальних проблем і зв'язку між людиною і середовищем.

У кінці XIX ст. роман кінчав уже втомлено шлях, так бадьоро початий в початку століття; поезія розпачливо побивалась, бажаючи змінити старі та давні теми в «нові, новітні, найновіші»; новела почала тратити свіжість барв, – але саме тоді драма розбила, нарешті, кайдани мертвої рутини, від яких так довго та одважно намагався визволити її єдиний в своїм роді... талант «північного лицаря» Ібсена.

Леся Українка

▶ Річард Берг. Портрет Авґуста Стріндберґа. 1905

Гідної відповіді на це не могла дати й драматургія середини XIX ст. – романтичні п'єси з їхніми таємницями та героями-вигнанцями вже не викликали захват у публіки. Театри, щоб заповнити прогалини в репертуарі, часто пропонували вистави за сюжетами популярних романів Чарльза Дікенса, Александра Дюма-батька чи Оноре де Бальзака. Проте це проблеми не вирішувало: «стара драма» стала надто побутовою, сконцентрованою лише на зовнішньому житті й простій моралі. Її герої були ординарними й зосередженими на буденних дрібницях, їхня психологія – неглибокою, прийоми написання п'єс – примітивними.

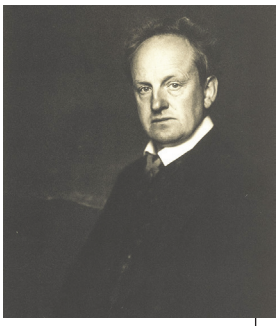
На межі XIX–XX ст. у театр увірвався «свіжий вітер» – «нова драма», докорінно змінивши ситуацію, що панувала. Вона виникла в атмосфері бурхливого розвитку науки, філософії та психології. Тому увібрала в себе дух наукового аналізу і прагнення досліджувати нові сфери життя.

«Нова драма» – художнє явище європейської драматургії кінця XIX – початку XX століття, що протистоїть традиційній драмі, зосереджуючись на соціально-побутових темах, внутрішньому світі особистості, психологічних колізіях (зіткненні протилежностей), використанні підтексту та символізму.

▲ Моріс Метерлінк. Фото Ч. Гершеля. 1902

▼ Ґерхарт Гауптман. Фото Н. Першейда. 1914

«Нова драма» всотала в себе багато розмаїтих мистецьких явищ, зазнавши впливу різних стилів, літературних течій і шкіл. Біля її витоків стояли Генрік Ібсен, Еміль Золя, Ґерхарт Гауптман, Бернард Шоу, Кнут Гамсун, Моріс Метерлінк та ін. В українській літературі принципи «нової драми» втілені у драматургії Лесі Українки, Володимира Винниченка, Миколи Куліша. Усі вони зверталися до найважливіших соціальних питань свого часу.

Головним здобутком «нової драми» стала її увага до гострих суспільних конфліктів і суперечностей. Найповніше своє втілення вона отримала у творчості норвезького драматурга Генріка Ібсена, засновника соціально-психологічної драми.

Видатний англійський драматург ірландського походження Бернард Шоу в статтях «Квінтесенція

▶ Генрік Ольрік. Портрет Генріка Ібсена. 1879

Новаторство Г. Ібсена:

- характерна риса п'єс – дискусія, суперечка, що має принципове значення;
- основою сюжету стає побутово-сімейна драма;
- наявність таємниці, розв'язання проблеми, яка визрівала давно;
- кожна п'єса починається з розв'язки, виявляє останній етап життєвої драми;
- внутрішній конфлікт виливається в бунт проти прийнятих законів моралі;
- п'єси мають відкритий фінал.

ібсенізму» (1891), «Драматург-реаліст – своїм критикам» (1894) та численних рецензіях, листах і передмовах до п'єс розкрив новаторство творчого методу Генріка Ібсена. Крім того, він став продовжувачем традицій Ібсена й теоретиком нової театральної естетики, сформулювавши завдання, що стояли перед «новою драмою».

Б. Шоу вважав, що саме школа Ібсена створила той тип драми, який змушував глядацьку аудиторію вийти з «емоційного сну» і спонукав її мислити. Тому для сучасників Ібсен набагато важливіший, ніж великий Шекспір: «Шекспір виводив на сцені нас самих, але в чужих нам ситуаціях... Ібсен задовольняє потребу, не потамовану Шекспіром. Він представляє нас самих, але нас у наших власних ситуаціях. Те, що трапляється з його персонажами, трапляється і з нами».

Б. Шоу висвітлив головні досягнення та завдання «нової драми», що визначили її подальший розвиток.

Звернення до актуальних соціальних проблем. Найповніше, на його думку, це проявилося у творчості Генріка Ібсена.

Драма-дискусія. На думку критика, Ібсен «увів дискусію і розширив її права настільки, що... п'єса і дискусія стали майже синонімами». Бернард Шоу назвав новаторську п'єсу Г. Ібсена драмою-дискусією, цю жанрову форму він розвивав і у власній творчості.

Спонукання до роздумів. Мета «драми ідей» – не дати глядачам просто сентиментально розчулитися, а пробудити їх, змусити співпереживати й думати, долучити до обговорення важливих ідей.

Зображення власного життя. «Нова драма» рішуче повернулася до сучасного життя й обговорювала проблеми, які мали безпосереднє значення для глядачів.

Абсолютна правдивість. Ібсен вимагав, щоб його п'єси справляли враження «справжнісінької дійсності» – як у зображенні подій, так і в мовленні персонажів.

Художні прийоми «нової драми»

1. **Ретроспективна (аналітична) форма.** Конфлікт прихований у минулому героїв, за межами основної дії. Сюжет розгортається навколо поступового розкриття цієї таємниці, що докорінно змінює теперішнє життя героїв.

2. **Підтекст і внутрішня дія.** «Нова драма» послуговується підтекстом і прихованими натяками, щоб тримати глядацьку аудиторію в напрузі та спонукати до інтелектуальної роботи:

- репліки часто містять додатковий, глибинний сенс;
- переважання діалогів над монологами і дією, додаткове смислове навантаження пауз;

- зовнішній спокій (персонажі зайняті повсякденними справами) приховує внутрішню напругу та небезпечні глибинні конфлікти, що руйнують долі;
- акцент перенесено із зовнішньої дії на внутрішню (показано психологічні процеси).

3. **Актуальність проблематики.** Переплетення соціальних і морально-психологічних проблем.

4. **Зв'язок з епосом.** Посилення ролі ремарок. Докладний опис місця дії, поведінки персонажів, їхнього емоційного стану, вираженого в жестах та інтонаціях.

5. **Відкритий фінал.** Драматурги використовують відкриту кінцівку, щоб спонукати глядачів до роздумів про долю героїв і після вистави.

Порівняльна характеристика «старої» і «нової драми»

«Стара драма»	*«Нова драма»*
Персонажі в незвичайних ситуаціях, змалювання трагедій у житті	Персонажі в побутових ситуаціях, зображення «трагедії життя»
Герої головні й другорядні, позитивні й негативні	Герої неоднозначні, носії різних рис характеру; усі персонажі рівноцінні
Конфлікт зовнішній – зіткнення інтересів різних персонажів або людських вад і недоліків із певним ідеалом	Конфлікт внутрішній – зіткнення різних ідей і поглядів, внутрішні суперечності дійсності або характеру персонажа
Фінал завершений розв'язкою	Розв'язку винесено за межі твору
Автор висловлює моральний ідеал	Автор не дає готових відповідей
Глядачі спостерігають та емоційно переживають події	Глядачі залучаються до роздумів та дискусії нарівні з героями твору
Жанри класичні: комедія, драма, трагедія	Жанри синтетичні, поєднують різні ознаки, наприклад трагікомедія

Дуже влучно відмінності між «новою» і «старою» драмою сформулював український письменник Микола Вороний: «Нова драма змальовує боротьбу індивідуума з самим собою; це драма почувань, передчувань, докорів сумління, драма неспокою, вагання волі, ляку і жаху; це страшливий образ кривавого побоїща в душі людини... Вся увага художника в ній концентрується в психологічній концепції, через те, не пориваючи з реальністю, він інтригу, зовнішні обставини, побутові ознаки відсуває на другий план... Міняється і будова п'єси, насамперед викидається пережиток мелодрами – монолог, як річ ненатуральна і зайва; дія ведеться переважно в діалогах... Нема місця в новій драмі і кривавим подіям, штучним ефектам, несподіванкам в формі Deus ex mahina[1]...».

[1] «Deus ex mahina» (лат. «бог із машини») – тут: несподівана розв'язка складної ситуації, яка не випливає з природного перебігу подій, а є чимось штучним, викликаним втручанням іззовні.

Отже, «нова драма», що виникла наприкінці XIX ст., сприяла оновленню європейської драматургії та відчутно вплинула на світовий літературний процес.

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА

Кінець XIX – початок XX ст. став часом змін у європейському театрі. Епоха «нової драми» (Ібсен, Шоу, Стріндберґ, Метерлінк, Гауптман) знайшла відгук і на українській сцені. Уже на початку XX ст. твори цих авторів вийшли в перекладах А. Крушельницького, Лесі Українки, Є. Тимченка, Леся Курбаса та ін. Постановки західноєвропейських і вітчизняних драм (зокрема Лесі Українки, І. Франка, В. Винниченка, М. Куліша) здійснювали в провідних театрах – Театрі Миколи Садовського, «Молодому театрі», «Березолі» та ін. Українську драматургію визначала увага до внутрішнього світу людини, поєднання психологізму та філософських ідей. Це потребувало сміливих режисерських рішень, закладало основи модерної драми та сприяло оновленню театральної культури.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому в середині XIX ст. драма, на відміну від лірики та епосу, опинилася «на узбіччі» літературного процесу?
2. Що стало поштовхом для виникнення «нової драми» на межі XIX–XX ст.? Як вплив науки та психології позначився на її змісті та формі?
3. Що означає поняття «нова драма»? Назвіть основні риси «нової драми» і митців, які їх утілювали у своїх творах.
4. Чому в «новій драмі» зростає роль дискусії та соціальної проблематики? Як ви розумієте вислів: «П'єса і дискусія стали майже синонімами»?
5. Які основні принципи «нової драми» сформулював Бернард Шоу? Чому він вважав Ібсена важливішим за Шекспіра для сучасної аудиторії? Чи означає це, що він заперечував роль Шекспіра в розвитку театру?
6. Чому в «новій драмі» зростає роль сюжетної таємниці? Як змінюється сприйняття глядачами п'єси, де таємниця (винесена поза межі дії) розкривається аж у фіналі твору?
7. Якого ефекту досягали драматурги-новатори перенесенням акценту із зовнішньої дії на дію внутрішню та використанням «відкритого фіналу»?
8. Як ідеї «нової драми» реалізовано в українській літературі?

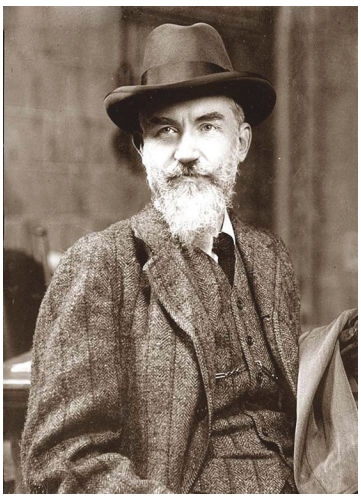
ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Підготуйте постер або мультимедійну презентацію «"Нова драматургія": тенденції, імена, знахідки».
2. **Імпровізуємо з текстом.** Складіть у парі короткий діалог (4–6 реплік) між двома героями, де головна подія або конфлікт відбуваються не на сцені, а приховані в підтексті. Наприклад: герої розмовляють про погоду за чашкою чаю, але насправді вони обговорюють своє складне рішення про переїзд або розставання. Підкресліть ключові слова, які містять «подвійний» сенс.

БЕРНАРД ШОУ «Пігмаліон»

Життя полягає не в тому, щоб знайти себе.
Життя полягає в тому, щоб створити себе.

Бернард Шоу

▲ Бернард Шоу. 1909

- Чому для Бернарда Шоу «знайти себе» і «створити себе» означали різні сенси життя?
- Як відомо, Бернард Шоу ніколи не зраджував своїм принципам і переконанням. Чи є у вашому житті щось таке важливе, чим ви ніколи не поступилися б?

Бунтар і філософ, який змінив театр

Він на рівних сперечався з королями, висміював політиків і писав такі п'єси, що його називали другим після Шекспіра. Це Бернард Шоу (1856–1950) – драматург, критик, публіцист і майстер інтелектуальної драми, який змінив уявлення про театр.

Народився майбутній письменник у Дубліні (Ірландія). Від матері, яка професійно займалася музикою, він успадкував чудовий слух і музичну пам'ять. Від батька – глибоке почуття гумору й наполегливість. Проте його дитинство було нелегким: батьки переймалися власними проблемами, діти самі собі давали раду. Втіхою для хлопчини стали музика і читання. У десятирічному віці він читав п'єси Шекспіра, романи Дікенса і Свіфта.

Проте Бернард Шоу мусив покинути школу через матеріальну скруту. П'ятнадцятилітній юнак почав працювати посильним, а за рік став касиром у торговому домі. Він не з чужих слів знав, як важко бідній талановитій людині пробитися у світі, тому проблема соціальної нерівності згодом посіла центральне місце в багатьох його творах.

Бернард Шоу пізнав справжні злидні, коли у двадцятирічному віці переїхав до Лондона, мріючи про літературну діяльність. Він писав популярні на той час романи, безуспішно надсилаючи свої рукописи до різних видавництв. Деякі з них поверталися з відмовою, а інші взагалі губилися. Тож у цей період Бернард Шоу жив у великій скруті.

Однак його енергійна натура потребувала дії!.. У 1880-х роках Бернард Шоу, захопившись соціалістичними ідеями, став вуличним промовцем. Він збирав натовпи на вулицях, але грошей за виступи не брав, бо не торгував власними переконаннями. І свою першу п'єсу Шоу написав не з мистецьких, а з ідейних міркувань, прагнучи «прищепити народу свої переконання».

Успіх прийшов до Шоу після десяти років напруженої праці. Знайомство з Вільямом Арчером, театральним критиком і перекладачем творів Г. Ібсена, було переломним. Шоу з підтримкою Арчера став блискучим літературним критиком, музичним і театральним оглядачем кількох провідних англійських періодичних видань. Саме в цій ролі він і здобув першу популярність.

▲ Дім-музей «Закуток Шоу» в Айот Сент-Лоуренс – місце, де жив і працював Б. Шоу після одруження. Фото Джейсона Балларда

На початку 1890-х рр. Шоу став палким прихильником «нової драми» і передовсім – творчості Генріка Ібсена. Під впливом його ідей Шоу створював «драми-дискусії», де головне – не зовнішні події, а суперечність ідей, гострі діалоги та парадокси. Багато фраз із них стали афоризмами.

Його твори були такими гострими й незручними для англійського суспільства, що викликали обурення, а вистави часто забороняли. Однак ці п'єси залюбки ставили в інших європейських країнах і США. У 1898 р. Шоу отримав великий гонорар за п'єсу «Учень диявола», яка мала шалений успіх в американських глядачів. Ці гроші дали змогу драматургу, який побоювався матеріальної залежності від майбутньої дружини, нарешті укласти шлюб із Шарлоттою Пейн-Таунсенд – заможною меценаткою і прихильницею соціалістичних ідей.

Від початку XX ст. і впродовж десятиліть Б. Шоу залишався одним із провідних драматургів світу. П'єси Шоу були такими популярними, що в 1904–1907 роках за ними було поставлено 701 виставу. За сімдесят років літературної діяльності драматург створив понад шістдесят неперевершених п'єс. Одна з найяскравіших – **«Пігмаліон» (1913)**. Шоу обурювало, що критики та публіка бачили в цій історії лише «щасливий роман» з одруженням у фіналі. Він наполягав: про жодне кохання чи шлюб професора і квіткарки не могло бути й мови! Щоб довести свою правоту, Шоу навіть спеціально дописав розлогий епілог, у якому детально розповів про подальшу долю Елайзи (Лайзи), яка вийшла заміж за Фредді. Але, попри все це, публіка сприймала історію дивакуватого професора й бідної квіткарки як банальну «історію кохання».

Коли в Нью-Йорку, на Бродвеї, вирішили поставити мюзикл Френсіса Лоу «Моя чарівна леді», драматург не заперечував. А на запитання,

про що ж, зрештою, його «Пігмаліон», з усмішкою відповідав: «Про фонетику»... Здається, справжню відповідь він уклав в уста Гіґґінса: «Це страшенно цікаво: взяти одне людське створіння й зробити з нього щось зовсім інше, давши йому нову мову. Це ж заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі».

А всім, хто хотів звести комедію до рівня казочки про кохання, сам Шоу відповів так: «Твір такий дидактичний... що я радо тикаю "Пігмаліона" під носа усім розумникам, які, мов папуги, правлять, що мистецтво в жодному разі не може бути дидактичним».

Бернард Шоу був різнобічною особистістю: крім музики, літератури і театру, він успішно займався фотомистецтвом та був непоганим боксером.

Письменник вважав, що саме комуністична система є найкращим майбутнім для людства, тому виправдовував сталінські репресії та заперечував Голодомор в Україні. Цей факт із його біографії доводить: навіть найбільші генії можуть помилятися.

Довгий час Бернард Шоу був єдиною людиною, удостоєною і Нобелівської премії в галузі літератури (1925, «За творчість, позначену ідеалізмом і гуманізмом, за іскристу сатиру, яка часто поєднується з надзвичайною поетичною красою»), і премії «Оскар» (1939, за сценарій фільму «Пігмаліон»). Людина-парадокс Бернард Шоу відмовився від грошової частини Нобелівської премії, іронічно назвавши її «рятувальним кругом, кинутим плавцю, що вже досяг берега».

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА

1964 року в Голлівуді зняли фільм «Моя чарівна леді» за п'єсою «Пігмаліон» і мюзиклом Фредеріка Лоу, який був дуже популярним на Бродвеї. Головну роль у стрічці зіграла акторка Одрі Гепберн.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким був шлях письменника до літературної слави?
2. Чому однією з провідних у творчості письменника стала тема соціальної несправедливості та ролі освіти в суспільстві?
3. Які риси зближують творчість Б. Шоу і Г. Ібсена?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. **Творчі проєкти.** **А.** Сформулюйте від імені Бернарда Шоу 3–4 парадоксальні «твіти», які спонукають людей нестандартно мислити. **Б.** Напишіть іронічну рецензію від імені Бернарда Шоу на будь-який сучасний фільм чи серіал.

Античний міф і п'єса «Пігмаліон»

Сюжетна схема «Пігмаліона» відповідає сформульованій драматургом у «Квінтесенції ібсенізму» схемі «нової драми»: експозиція, конфлікт і дискусія.

Професор Гіґґінс береться за сміливий експеримент: за пів року він обіцяє з неграмотної лондонської квіткарки зробити особу, яку ніхто не відрізнить від справжньої леді – усе завдяки її вишуканій англійській вимові та бездоганним манерам. Він навіть побився об заклад із приятелем, полковником Пікерінгом. Елайза самовіддано працювала і досягла мети, а Гіґґінс виграв парі. За законами мелодрами, вони мали б побратися. Але Шоу залишив фінал відкритим, чим украй обурив публіку.

Річ у тім, що не стосунки головних героїв цікавили митця, а соціальна проблема. Бернард Шоу був соціалістом і вважав, що капіталістичне суспільство глибоко уражене через поляризацію – наявність дуже багатих і дуже бідних. Саме тому провідною в комедії є соціальна проблематика, а не особистісні проблеми закоханих, як очікували глядачі.

Дія починається в Ковент-Гардені – місці, де поруч розташовані елітний театр і бідний ринок. Тут, під портиком церкви св. Павла як символу, що перед Богом усі рівні, сховалися від дощу люди різних соціальних станів: неосвічена бідна квіткарка Елайза, витончений аристократ Гіґґінс, колишній армієць полковник Пікерінг і збідніла дворянська родина Ейнсвордів-Гіллів. Почувши жахливу говірку квіткарки, Гіґґінс пророкує їй сумне майбутнє: «Бачите оцю істоту з її вуличною англійщиною? Оця англійщина не дасть їй виповзти з канави, поки її й віку». Образ канави (прірви, дна) в п'єсі є стрижневим.

Шоу порушив важливе питання: чим, власне, відрізняються суспільні «верхи» і «низи»? Грошима? Одягом? Гарними манерами? Духовними запитами? Вимовою? Чимось іншим?.. Відповідь допоможе зрозуміти, як подолати розрив між класами.

Після тріумфу Елайзи в посольстві Пікерінг зауважує, що аристократизм і вишуканий стиль – це набуті навички, а не вроджений атрибут

Міф про Пігмаліона і сенс заголовка п'єси

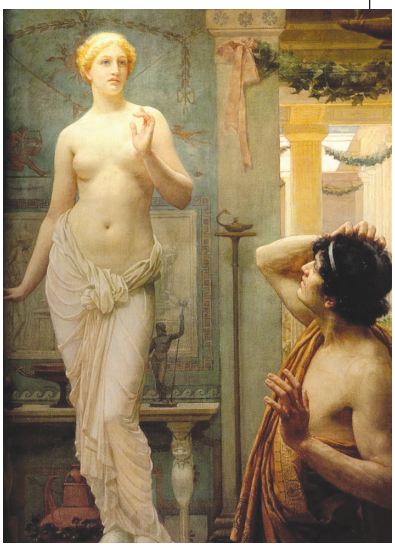
У давньогрецькому міфі йдеться про те, що Пігмаліон, цар Кіпру, вирізьбив зі слонової кістки статую чарівної жінки і закохався в неї. Цар звернувся до Афродіти, щоб вона вдихнула життя в статую. Розчулена таким коханням Афродіта оживила статую, яка стала дружиною Пігмаліона на ім'я Галатея.

Отже, сенс назви п'єси нібито відповідає міфічному сюжету. По-перше, Гіґґінс, як і Пігмаліон, жив усамітнено, уникаючи жінок («був переконаним старим парубком»). По-друге, як Пігмаліон зі слонової кістки зробив Галатею, так Гіґґінс зробив із неосвіченої квіткарки вишукану леді («Я таки зроблю герцогиню з цієї задрипаної нетіпахи!»).

Але тим несподіванішим є фінал твору: як же Гіґґінс-Пігмаліон доброхіть віддасть комусь своє найкраще творіння, на яке «так щедро тратив своє тяжким трудом призбиране знання та коштовний скарб... турботи і приязні»? І ще одне: без Афродіти статуя не ожила б. Звідси важливе для розуміння концепції Шоу питання: хто в п'єсі «оживив» Елайзу-Галатею?

аристократів: навіть герцогині, які вважають, що «стиль приходить від природи», не здатні на такий успіх, бо не працюють над собою. То чи така вже й нездолання суспільна прірва?

Соціальний конфлікт у творі тісно пов'язаний із конфліктом філологічним. Шоу розглядає мовлення як важливу ознаку соціальної належності людини, а освіту – як засіб подолання суспільних розбіжностей: «Це страшенно цікаво, – каже Гіґґінс, – взяти одне людське створіння й зробити з нього щось зовсім інше, давши йому нову мову. Це ж заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі». Те саме каже він і про Елайзиного батька, сміттяра, який вирізнявся красномовством і специфічною життєвою філософією: «Пікерінгу, якби ми взяли цього чолов'ягу в роботу на три місяці, то потім він зміг би вибирати між постом міністра й кафедрою проповідника в Уельсі».

▲ Ернест Норман. Пігмаліон і Галатея. 1886

Елайзу вчать правильної вимови, водять на виставки тощо. Усе це дає підстави зробити висновок: інструментом, «різцем», який із необробленого матеріалу зробив бездоганну статую – перетворив неотесану квіткарку на чарівну леді, – була ґрунтовна гуманітарна освіта. Проте Елайза-Галатея ще «не ожила», і Гіґґінс уважає її мало не папугою: «Вона не має жодної думки, якої я не вклав би в її голову, чи слова, якого б я не вложив їй в уста. Я витворив оцю досконалість із пожмаканої капустини, яку підібрав у Ковент-Гардені. А тепер вона корчить тут переді мною витончену леді». Тоді хто ж і коли «вдихнув у Елайзу життя»?

Вона стала «справжньою» тоді, коли Пікерінг уперше звернувся до неї «міс Дулитл». Як Елайза сама каже: «Різниця між леді й квіткаркою полягає не в тому, як вона поводиться, а як до неї ставляться». Кульмінацією стає бунт дівчини, коли вона, обурена черствістю й байдужістю Гіґґінса, жбурляє у нього капці. Здавалося б, запальний Гіґґінс розгнівається, проте саме після цього він починає її помічати. Та останнім кроком в одухотворенні була погроза стати його конкурентко́ю у викладанні фонетики. Гіґґінс радо визнає: «Бог свідок, Елайзо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобаєтеся». Отже, Елайза «ожила», коли сама себе почала поважати й усвідомила особистість.

Нова «Галатея» уникнула чарівного втручання Афродіти. Саме в цьому і полягає принципова відмінність між міфом і його інтерпретацією у п'єсі. Галатея пасивна, бо за неї все вирішили боги й Пігмаліон. Натомість Елайза – діяльна, вона сама і почала своє перетворення на леді, прийшовши до Гіґґінса брати уроки, і сама ж завдяки освіті та здобутій самоповазі його завершила. Отже, провідна ідея твору – зменшити прірву між суспільними класами здатна освіта, зокрема мовна, а людину робить людиною почуття власної гідності.

ПІГМАЛІОН (скорочено)

Роман у п'яти діях

Дійові особи

Елайза (Лайза) Дулитл – квіткарка.
Генрі Гіґґінс – професор фонетики.
Пікерінг – полковник.
Місіс Гіґґінс – мати професора.
Місіс Пірс – економка Гіґґінса.
Альфред Дулитл – батько Елайзи.
Місіс Ейнсворд-Гілл – гостя місіс Гіґґінс.
Клара – донька місіс Гілл.
Фредді – син місіс Гілл, закоханий в Елайзу.

Дія перша

Під портиком церкви св. Павла в Ковент-Гардені в Лондоні від дощу заховалося багато людей. Серед них місіс Гілл з донькою Кларою та сином Фредді. Вона відправила сина шукати таксі. Фредді біжить і натикається на вуличну квіткарку Елайзу Дулитл, вибиває кошик із фіалками з її рук. Дівчина починає голосно лаятися вуличною говіркою. Якийсь чоловік записує її слова. Люди подумали, що він доносщик поліції. Квіткарка лементує, кричить, що вона порядна дівчина. Щоб заспокоїти всіх, добродій, а це був Генрі Гіґґінс, кинув жменю монет у кошик дівчини і взявся визначати за вимовою походження присутніх. Він пояснив, що заробляє на життя, ставлячи гарну вимову вискочням із нетрів, щоб приховати їхнє походження. Наприклад, вулична англійщина не дасть квіткарці виповзти з канави. А він міг би за три місяці навчання видати її за герцогиню або ж улаштувати покоївкою в якоїсь леді чи продавчинею в крамницю. Проте для цього треба краще говорити англійською. Серед присутніх був полковник Пікерінг, який приїхав до Англії, щоб познайомитися з Гіґґінсом. Дощ закінчився. Коли Фредді приїхав на таксі, його мати і сестра вже поїхали автобусом. Тоді Елайза вирішила поїхати на таксі додому.

Дія друга

Одинадцята година наступного ранку. Гіґґінсова лабораторія на Вімпол-стріт... За столом сидить Пікерінг – він саме кладе кілька карток і камертон, якими щойно користувався. Гіґґінс стоїть біля нього, засуваючи назад дві чи три витягнені шухлядки картотеки. У ранковому освітленні він на вигляд міцний, жвавий чоловік літ сорока. Це тип енергійного науковця, який щиро, навіть одержимо зацікавлюється всім, що можна вивчати як предмет науки, але байдужий і до самого себе, й до інших людей – зокрема й до їхніх почуттів... Він такий цілковито щирий та позбавлений зла, що його не можна не любити навіть у хвилини його найбільшої нерозважливості.

До Гіґґінса приїздить Елайза, яка бажає брати в нього уроки і готова за них платити.

Пікерінг. Гіґґінсе, я заінтригований! Пам'ятаєте, що ви сказали вчора про прийом у посольському саду? Якщо ви впораєтеся з цим, я назву вас найбільшим з усіх учителів, сущих нині на світі. Закладаюся на всі витрати, що підуть на цей експеримент: вам цього не втнути. А ще я заплачу за уроки.

Г і ґ ґ і н с (*неспроможний здолати спокусу, дивиться на Лайзу*). Це майже непереборне... Вона така розкішно ниця... така страшенно брудна... Я таки зроблю герцогиню з цієї задрипаної нетіпахи! Так, за пів року, ба навіть за три місяці, якщо в неї гостре вухо й легкий язик, – я візьму її куди завгодно й подам як що завгодно. Почнемо сьогодні ж – зараз! Цю мить! Місіс Пірс! Заберіть її та почистіть гарненько. Як не віддиратиметься бруд – спеціальним порошком її! Чи є в кухні добрий вогонь?

М і с і с П і р с (*протестуючи*). Так – але ж...

Г і ґ ґ і н с (*насуваючись на неї*). Здеріть із неї все це лахміття і спаліть! Подзвоніть до Вайтлі чи ще в який універмаг і замовте новий одяг. Поки все це прибуде, закутайте її в обгортковий папір.

Л а й з а. Ви ніякий не джильтмен, от, як таке балакаєте! А я хороша дівчина, хороша, і я знаю таких, як ви, знаю вас!

Г і ґ ґ і н с. Нічого вам тут розводити вдавану сором'язливість, молода особо! Ви маєте навчитися поводитись, як герцогиня. Заберіть її, місіс Пірс. Огинатиметься – лупцюйте!

Л а й з а (*скочивши на ноги й забігши між Пікерінгом і місіс Пірс у пошуках захисту*). Ні! Я покличу поліцію, от покличу!

М і с і с П і р с. У мене ж і місця немає, куди б її ткнути.

Г і ґ ґ і н с. Ткніть її в кошик на сміття.

Л а й з а. Ах-ах-ах-о-о-у!

П і к е р і н г. Ну-бо, Гіґґінсе, будьте розважливі!

М і с і с П і р с (*рішуче*). Ви мусите бути розважливим, містере Гіґґінсе, конче мусите! Чи то ж можна отак топтатися по людях!

Гіґґінс від таких докорів ущухає.

Г і ґ ґ і н с (*професійно витончено модулюючи голос*). Це я топчуся по людях! Дорога моя місіс Пірс, любий мій Пікерінгу, я ніколи не мав анінайменшого наміру топтатися хоч би й по кому. Я одне тільки пропоную: будьмо добрі до цієї вбогої дівчини. Ми повинні допомогти їй приготуватися, пристосуватися до її нового становища в житті. Якщо я десь висловився неточно, це лиш тому, що я не хотів уражати ні її делікатних почуттів, ні ваших.

Заспокоєна Лайза покрадьки вертається до свого стільця.

М і с і с П і р с. Знаєте, пане, річ у тім, що ви не можете взяти собі дівчину, от ніби взяли й поклали в кишеню камінчик десь на узбережжі.

Г і ґ ґ і н с. А чом би й ні?

М і с і с П і р с. Чом би й ні! Але ж ви нічогісінько про неї не знаєте. Є ж у неї десь батьки. Може, вона одружена...

Г і ґ ґ і н с (*до Лайзи*). Ви – невдячна, лиха дівчина! Оце так ви мені відплачуєте за те, що я запропонував витягти вас з канави, гарно вбрати й зробити з вас пані?

М і с і с П і р с. Стривайте, містере Гіґґінсе! Я не допущу цього. Це ви лихий!.. А ти, дівчино, вертайся додому та скажи своїм батьку-матері, щоб краще про тебе дбали.

Л а й з а. Немає в мене батьків. Вони сказали мені, що я вже велика, можу сама заробити на себе, й вигнали мене геть.

М і с і с П і р с. Де ж твоя мати?

Л а й з а. Нема в мене ніякої матері. А вигнала мене аж шоста моя мачуха. Та я не пропала без них. І я хороша дівчина, хороша!

Г і ґ ґ і н с. Ну й чудово. І через що тоді, скажіть, будь ласка, весь цей шум учинився? Дівчина нічия, нікому, крім мене, не потрібна. (*Підступає до місіс Пірс, починає улещати її.*) Ви б могли взяти її за дочку, місіс Пірс, – я певен, дочка стала б вам великою втіхою! Тож не зчиняйте більше галасу. Візьміть її вниз і…

М і с і с П і р с. Але ж що вийде з неї?.. І чи одержуватиме вона якусь платню. І що з неї вийде, коли закінчиться ваша наука.

Г і ґ ґ і н с (*нетерпляче*). А що з неї вийде, коли я лишу її в канаві? Скажіть-но мені, місіс Пірс!

М і с і с П і р с. То вже її справа, а не ваша, містере Гіґґінсе.

Г і ґ ґ і н с. Гаразд, коли я впораюся з нею, ми так само зможемо викинути її назад у канаву, й тоді це знов буде її справа… Отже, з цим усе гаразд…

П і к е р і н г. Даруйте, Гіґґінсе, але я таки мушу втрутитися. Місіс Пірс потерпає цілком слушно. Якщо ця дівчина має віддати себе у ваші руки на пів року навчального експерименту, вона повинна добре усвідомлювати, на що йде.

Г і ґ ґ і н с. Вона – усвідомлювати? Таж вона нічогісінько не здатна розуміти…

Л а й з а (*приголомшено*). Ах-ах-о-у!

Г і ґ ґ і н с. Ну от! Більш нічого ви й не доб'єтеся від Елайзи. Ах-ах-о-у! Нічого їй не розтлумачиш. Ви як військовий мали б це знати. Їй треба давати накази – і цього з неї вистачить. Елайзо! На наступних пів року ви лишаєтеся жити тут: будете вчитися розмовляти красиво, як продавщиця у квітковому магазині. Якщо будете добре поводитись і виконувати все, що вам звелять, то спатимете ви у пристойній спальні, їстимете всього досхочу й матимете гроші на шоколадки й на таксі. А якщо будете неслухняна й ледача, то спатимете в комірчині серед чорних тарганів, а місіс Пірс лупцюватиме вас віником. Через шість місяців ви чудово вберетеся і поїдете в кареті до Букінгемського палацу. Якщо король скаже, що ви не леді, поліція забере вас до лондонського Тауеру, де вам відрубають голову, аби застерегти від такого зухвальства інших квіткарок. Якщо вас не викриють, ви дістанете подарунок: сім шилінгів і шість пенсів, з якими почнете життя продавщиці у магазині. Якщо ж ви відмовитеся від цієї пропозиції, то будете найневдячнішою, найлихішою дівчиною, й ангели небесні оплачуть вас…

Л а й з а (*підводячись неохоче й підозріло*). Ви хвалько і грубіян, от ви хто! І я не лишуся тут, якщо ви мені не сподобаєтеся. І нікому не дозволю лупцювати мене. І ніколи я не просилася до Букінгемського палацу, ніколи! Ні разу я не мала клопоту з поліцією, таки не мала! Я хороша дівчина…

Лайза зрештою залишається в домі професора фонетики. Про неї піклується місіс Пірс і відводить її до ванної кімнати. До Гіґґінса приходить батько Лайзи, сміттяр

Альфред Дулитл, і намагається шантажувати професора. Гіґґінс пригрозив, що поверне дівчину додому. У цей час приходить Лайза, вимита і гарно вдягнена, мов панночка, її ніхто не впізнає, навіть рідний батько.

Дія третя

У місіс Гіґґінс день гостей. Ніхто ще не прибув… Місіс Гіґґінс, що вже переступила межу шістдесяти літ і давно не клопочеться тим, щоб одягатися всупереч моді, сидить у кутку, навскоси від дверей, за вишукано простим письмовим столом із дзвінковою кнопкою під рукою… Час між четвертою і п'ятою пополудні. Рвучко розчахнуто двері – влітає Гіґґінс, не скинувши капелюха.

М і с і с Г і ґ ґ і н с (*нажахано*). Генрі! (*Сварячи його.*) У мене ж день гостей, і ти обіцяв не приходити сьогодні! (*Він нахиляється поцілувати матір, а вона знімає йому з голови капелюха і подає йому в руки.*)…

Г і ґ ґ і н с. Маю роботу для вас. Фонетичну роботу. Я підібрав дівчину…

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Це означає, що якась дівчина підібрала тебе?

Г і ґ ґ і н с. Зовсім ні. Це не любовна історія…

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Отакої! А чому ж?

Г і ґ ґ і н с. Вона – проста квіткарка. Я підібрав її на вулиці.

М і с і с Г і ґ ґ і н с. І запросив її на мій день гостей!

Г і ґ ґ і н с (*підходячи до матері, щоб підлеститись*). О, все буде гаразд! Я навчив її правильно розмовляти і дав їй точні вказівки, як поводитись. Їй велено триматися двох тем: погоди та здоров'я всіх присутніх. О, вона поводитиметься добре, не зчиняйте бучі! Пікерінг теж бере участь у цій справі разом зі мною. Я так наче побився об заклад, що через пів року покажу її на люди як герцогиню. Кілька місяців тому я почав роботу з нею, і вона так швидко прогресує – мов пожежа! Я ви́граю свій заклад… По-англійському вона розмовляє майже так, як ви по-французькому.

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Принаймні це задовільно.

До місіс Гіґґінс приходять місіс Гілл із дітьми та полковник Пікерінг.

До кімнати заходить вишукано вбрана Лайза і справляє враження такої непересічної шляхетності та вроди, що всі присутні мимоволі встають. Уловивши Гіґґінсові вказівки, вона із завченою грацією підходить до місіс Гіґґінс.

Л а й з а (*вимовляючи слова з педантичною правильністю і дуже милою інтонацією*). Гау ду ю ду, місіс Гіґґінс? (*Вона ледь затинається, аби не «проковтнути» «г» в слові «Гіґґінс», але цілком успішно вимовляє важкий звук.*) Містер Гіґґінс казав, що мені можна завітати до вас.

М і с і с Г і ґ ґ і н с (*щиросердо*). Правильно – і я справді вельми рада бачити вас…

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. У мене таке відчуття, ніби ми з вами вже десь бачились, міс Дулитл. Я пам'ятаю ваші очі. (*Знайомлячи.*) Моя дочка Клара! Мій син Фредді.

Фредді кланяється й сідає в єлизаветинське крісло, не зводячи з Елайзи захопленого погляду.

М і с і с Г і ґ ґ і н с (*заговорює нарешті, щоб розпочати розмову*). Як ви гадаєте, чи не задощить?

Л а й з а. Невелике зниження тиску на заході наших островів захопить і східні регіони. Ніщо не вказує на значні зміни в барометричній ситуації.

Ф р е д д і. Ха! Ха! Ну й сміхота!

Л а й з а. Чи я щось не так сказала, молодий чоловіче? Б'юсь об заклад, я все висловила правильно...

- Поміркуйте, чому Лайза смішна в цій ситуації.
- Як сприйняли місіс Гілл, Фредді та Клара манеру мовлення Лайзи?

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Я так сподіваюся, що не похолоднішає! Довкола стільки того грипу. Ще не було такої весни, щоб уся наша родина не перехворіла грипом.

Л а й з а (*похмуро*). У мене тітка померла – кажуть, від грипу.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л (*співчутливо цмокає язиком*). !!!

Л а й з а (*тим самим трагічним тоном*). Але я не вірю, що стареньку доконав грип, – її ограбали!

М і с і с Г і ґ ґ і н с (*спантеличено*). Ограбали?

Л а й з а. Та-а-а-ак, хай вас Бог боронить! Бо чого б їй помирати від грипу? Тільки за рік до того вона переборола дифтерію. Я сама на власні очі бачила. Посиніла вона, лежала синя-синя. Усі вже гадали, що тітці кінець, але мій батько розливною ложкою знай заливав джин їй в горлянку, аж поки вона ожила – та так раптово, що перекусила ложку надвоє!

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л (*вражено*). Боже милий!

Л а й з а (*нагромаджуючи одне звинувачення на друге*). Як може жінка з отакою снагою взяти й померти від грипу? А що сталося з її новим бриликом, що мав перейти мені у спадок? Хтось його поцупив! Так ото, кажу, ті, що брилика поцупили, вони ж і її ограбали!

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. А що означає: «вони її ограбали»?

Г і ґ ґ і н с (*квапливо вставляє*). О, це такий модний світський вислів! «Ограбати» когось – це те саме, що угробити.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л (*нажахано до Елайзи*). Та невже ви насправді вірите, що вашу тітку умертвили?

Л а й з а. Ще б не вірити! Ті нелюди, з якими вона жила, убили б її і за шпильку від брилика, не те що за брилик!

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Але ж хіба правильно чинив ваш батько, що отак заливав спиртне їй в горлянку? Вона ж могла й від того померти!

Л а й з а. Тільки не вона! Джин був для тітки – мов материнське молоко. До того ж батько стільки заливав його собі в горлянку, що добре знав, які то чудові ліки.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Ви хочете сказати, що він пив?

Л а й з а. Пив! Не те слово. Це було щось хронічне!

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Який ви жах пережили!

Л а й з а. Та ніякого жаху. Це йому ніскілечки не шкодило, я ж сама бачила. Та й не весь час він прикладався. (*Весело.*) Як найде на нього, сказати б, – коли-не-коли. І з кожною краплиною все добрішає й добрішає. От, було, нема в нього роботи, то мати дасть йому чотири пенси й випхає на вулицю, наказавши не вертатись, аж поки не вип'є рівно стільки, щоб став веселенький та добренький. Не одна жінка мусить отак напувати свого чоловіка, аби з ним можна було жити. (*Призвичаївшись, вільно, розкуто.*) Бачите, річ ось у чім. Якщо чоловік має хоч трохи совісті, то на тверезу голову совість гризе його, і стає він тоді як хмара. Одна чарчина – і де ті гризоти й поділися, ходить собі чоловік щасливий. (*До Фредді, що давиться тамованим сміхом.*) Слухайте, з чого ви хихочете.

Ф р е д д і. Та ці модні світські вислови. У вас це виходить жах як добре!

Л а й з а. Якщо я розмовляю як слід, то з чого ви смієтеся? (*До Гіґґінса.*) Чи я сказала щось зайве?

М і с і с Г і ґ ґ і н с (*квапливо вставляє*). Нічого подібного, міс Дулитл!

Г і ґ ґ і н с (*підводячись і дивлячись на годинника*). Гм!

Л а й з а (*озирнувшись на нього, збагнула натяк і теж підводиться*). Що ж, я мушу йти. (*Всі підводяться. Фредді йде до дверей.*) Я така рада, що познайомилася з вами. До побачення! (*Тисне руку місіс Гіґґінс.*)...

Ф р е д д і (*відчиняючи їй двері*). Ви йдете через Гайд-парк, міс Дулитл? Якщо так...

Л а й з а (*із бездоганно вишуканою дикцією*). Пішака через парк? Чорта з два! (*Всі потетеріли.*) Я їду в таксі! (*Виходить.*)

Пікерінг переводить подих і сідає. Фредді виходить на балкон, аби ще раз, здаля, побачити Елайзу.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л (*усе ще не отямившись від потрясіння*). Ох, я й справді ніяк не звикну до цієї нової манери висловлюватись!

К л а р а (*падаючи невдоволено в єлизаветинське крісло*). Ой, та все гаразд, мамо, все нормально! Люди ще подумають, ніби ми нікуди не ходимо, нікого не бачимо, якщо ви триматиметеся так старомодно.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Смію сказати, що я дуже старомодна, але я дуже сподіваюсь, що ти, Кларо, не почнеш уживати такі вирази.

К л а р а. Просто треба звикнути та й годі. Не треба в цьому дошукуватись ні хорошого, ні лихого. Ніхто в це не вкладає ніякого смислу. Воно і чудне, й привабливе, і так гостро-дотепно виділяє речі, які самі собою не дуже й розумні. Я в захваті від нової світської говірки, і вона ж нікому й не шкодить.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л (*підводячись*). Ну, якщо так, то я думаю, що нам пора вже йти.

Пікерінг та Гіґґінс підводяться.

(*До місіс Гіґґінс.*) Ви вже не ображайтеся на Клару. (*Пікерінг, уловивши з її стишеної мови, що це не для його вух, нишком приєднується до Гіґґінса біля вікна.*) Ми ж такі убогі! І вона, бідолашна дитина, так мало буває в гостях. Але хлопець у мене славний, правда ж?

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Я завжди буду рада бачити його в себе.

М і с і с Е й н с в о р д - Г і л л. Спасибі вам, дорогенька! До побачення! (*Виходить.*)

Г і ґ ґ і н с (*жадібно*). Ну? Чи можна виводити Елайзу у світ?..

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Ти, дурний хлопчиську, звісно ж, нікуди не можна її виводити! Вона – тріумф твого мистецтва та ще й таланту кравчині, але якщо ти гадаєш, що вона не зраджує себе кожнісіньким реченням, яке вилітає з її вуст, то ти, либонь, зовсім схибнувся через неї!

П і к е р і н г. А може, коли б щось підправити, як ви гадаєте? Я маю на увазі вилучити з її мови кровожерні моменти.

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Нічого не вийде – допоки вона в руках у Генрі.

Г і ґ ґ і н с (*ображено*). Хочете сказати, що у мене мова непристойна?

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Ні, дорогенький, мова твоя була б цілком пристойна – скажімо, десь на баржі серед матросні, але така мова аж ніяк не прикрасить Елайзи на прийомі в саду…

Місіс Гіґґінс попереджає сина, що Лайза, засвоївши манери і звички леді, не зможе заробляти на життя, гідне шляхетної пані. Але Пікерінг заспокоює її, що це можна владнати. Фредді закохується в Лайзу, засипає її листами і запрошує на побачення. Навчання Лайзи триває. Через пів року вона знову виходить у світ. Лайза в елегантній сукні, з бездоганними манерами, з чарівною грацією з'явилася на прийомі в посольстві, і присутні прийняли її як знатну особу. Перший учень Гіґґінса, перекладач Непомук, оголосив її угорською князівною. Це був нечуваний успіх.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як автор використовує мовний бар'єр, щоб підкреслити соціальні класи в п'єсі?
2. Схарактеризуйте Гіґґінса. Чи він справді є вчителем, чи лише науковцем, який проводить експеримент? Розкрийте мотиви Гіґґінса. Чи цікавила його Лайза як особистість?
3. Яку роль в експерименті відіграє полковник Пікерінг? Чим він відрізняється від Гіґґінса у ставленні до Лайзи? Як Шоу використовує казковий образ «феї-хрещеної» в особі Гіґґінса?
4. Розкрийте роль матері Гіґґінса. Як вона впливає на сина і Лайзу?
5. Обговоріть трансформацію Лайзи, помітну на гостинах у місіс Гіґґінс. Вона більше стосується її мови чи внутрішніх змін? Як у п'єсі показано, що зовнішні зміни не завжди відповідають внутрішньому змісту?
6. Проаналізуйте використання гумору в п'єсі. Як він допомагає донести серйозні ідеї?
7. Обговоріть концепцію «соціального Пігмаліона» – формування людини під впливом суспільства.
8. Які висновки зроблено в п'єсі про значення освіти та її справжню мету?

9. Як «Пігмаліон» розкриває тему гендерних ролей та очікувань у суспільстві початку XX століття?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Прочитайте наступну частину твору. Поміркуйте, що є справжнім «дивом» у «Пігмаліоні»: перетворення Лайзи на леді чи її самоусвідомлення.

2. Дослідіть мовлення. Виберіть із реплік Лайзи та двох інших персонажів слова, які, на вашу думку, найкраще ілюструють соціальні та класові відмінності персонажів.

3. Створіть сторінку будь-якого персонажа п'єси в соціальній мережі (Instagram або Facebook). Що він / вона публікував би / публікувала б? Які були б дописи, фото, коментарі?

Дія четверта

Лабораторія на Вімпол-стріт.

Опівночі Гіґґінс, Пікерінг і Лайза повертаються з прийому в посольстві. Чоловіки обговорюють його так, наче Лайзи в кімнаті немає і вона не причетна до успіху. Порадівши, що експеримент закінчився, Гіґґінс і Пікерінг ідуть спати.

Елайза намагається триматися спокійно, мовби їй байдуже, коли підводиться і йде через кімнату до каміна, щоб вимкнути світло. Але, ще й не дійшовши туди, вона вже ладна була закричати. Сідає в Гіґґінсове крісло, міцно стиснувши руками бильця. Зрештою дає серцю волю й кидається на підлогу, корчиться в безсилій люті. Коли ж у пошуках капців до кімнати повертаєттся Гіґґінс, Лайза шпурляє ними в професора. Дівчина дорікає професору за байдужість до її долі та несприйняття її особистості.

Г і ґ ґ і н с (*нетерпляче*). Ну, а ви хіба ж не хвалите Бога за те, що цій справі настав кінець? Ви тепер вільні й можете робити, що забажаєте.

Л а й з а (*у відчаї зібравши всі свої сили*). А на що я годжуся? На що я годжуся після вашої науки? Куди мені подітися? За що братися? Що буде зі мною?

Г і ґ ґ і н с (*збагнувши нарешті, в чому річ, але ніскільки не перейнявшись її тривогами*). О, то ось що вас турбує! Я б на вашому місці не потерпав за це. Мені уявляється, що вам нетяжко буде влаштуватися де-небудь, хоча мені й не спадало на думку, що ви негайно підете від мене. (*Вона кидає на нього швидкий погляд, але він не дивиться на неї, бо саме розглядає десертний таріль на роялі й надумує з'їсти яблуко.*) Знаєте, ви можете вийти заміж. (*Відкушує великий шмат яблука й жує, плямкаючи.*) Бачите, Елайзо, не всі чоловіки – отакі затяті старі парубки, як ми з полковником. Лягайте собі спати, відпочиньте гарненько, а тоді встаньте та погляньте на себе в дзеркалі – і ви вже не здаватиметесь самі собі такою дешевою.

Лайза знову дивиться на нього, не мовлячи й слова і не ворушачись. Але він того її погляду зовсім не помічає, з'їдаючи з виразом надмірної втіхи своє яблуко, адже воно таки смачне.

Г і ґ ґ і н с (*заднім розумом спіймавши геніальну думку*). Може, моя мати підшукає вам якого підходящого хлопця.

■ Чому дівчина вважає, що Гіґґінс «украв» її особистість, зробивши з неї леді?

Л а й з а. Ми були вище за це там, на розі Тотнем-корт-роуд… Я продавала квіти. Себе не продавала. А зараз, коли ви зробили з мене леді, мені не лишається нічого іншого, як торгувати собою. Краще б ви були залишили мене там, де знайшли.

Г і ґ ґ і н с (*рішуче шпурнувши недогризок у камінові ґратки*). Дурниці, Елайзо! Не плямуйте людських стосунків усім цим лицемірним ниттям про купівлю-продаж. Ніхто не присилує вас вийти заміж за того, хто вам не до вподоби.

Л а й з а. Що ж тоді мені робити?

Г і ґ ґ і н с. О, багато чого! Взяти хоча б вашу давню мрію про квітковий магазин. Пікерінг міг би допомогти вам відкрити магазинчик, адже має купу грошей. (*Хихоче.*) Доведеться йому заплатити за всі ці вбрання, в яких ви красувалися сьогодні, а коли приплюсувати сюди ще плату за прокат коштовностей, то й попрощайся, полковнику з двома сотнями фунтів! Ну, а пів року тому навіть думка про власний квітковий магазин видалась би вам пустою химерою. Та годі! Все у вас буде гаразд… До речі, я прийшов сюди по щось, а по що саме – забув.

Л а й з а. По капці.

Г і ґ ґ і н с. Ах так, звісно! Ви пошпурили їх у мене. (*Піднімає капці і йде до дверей, але вона підводиться й заговорює до нього.*)

Л а й з а. Перш ніж ви підете, пане, я хочу дізнатися: чи моя одежа належить мені, чи полковнику Пікерінгу?

Г і ґ ґ і н с (*вернувшись до кімнати з таким виглядом, от ніби її запитання було вершиною дурості*). Та на якого чорта здалася вона Пікерінгові?

▲ Вільям Ранкен. Лайза Дулитл. 1914

Л а й з а. Може, ця одежа знадобиться йому для наступної дівчини, яку ви підчепите для своїх експериментів.

Г і ґ ґ і н с (*приголомшений і діткнутий до живого*). Оце таке ваше ставлення до нас?.. Видно, що вам бракує щирих почуттів.

Л а й з а. Перепрошую. Я всього лиш проста неосвічена дівчина, і мені в моєму становищі слід бути обачною. Не може бути ніяких щирих почуттів між такими, як ви, і такими, як я. Чи не були б ви такі ласкаві, щоб сказати мені, що моє, а що – ні?

Г і ґ ґ і н с (*дуже сердито*). Можете забирати до дідька все, що є в цьому домі. Окрім коштовностей – їх узято напрокат. Це вас задовольнить? (*Крутнувшись на закаблуках, він, украй розгніваний, хоче вийти.*)

Л а й з а (*упиваючись його гнівом, немов нектаром, і бажаючи допекти йому ще, аби*

потішитися довше). Стривайте, будь ласка! (*Знімає коштовності.*) Чи не заберете ви оцього на збереження до вашої кімнати? Я не хочу ризикувати – коли б щось не пропало.

Г і ґ ґ і н с (*люто*). Давайте сюди! (*Вона кладе коштовності йому в руки.*) Якби ці діаманти належали мені, а не ювелірові, я запхнув би їх вам у вашу невдячну горлянку. (*Він недбало запихає їх у свої кишені, мимохіть прикрасивши себе кінцями ланцюжків, що стирчать назовні.*)

Л а й з а (*знімаючи з пальця перстень*). Це не ювелірів перстень – це той, що ви купили мені в Брайтоні. Він мені більше не потрібен. (*Гіґґінс несамовито жбурляє його в камін і так погрозливо обертається до Елайзи, що та, затуливши руками обличчя, припадає до рояля й вигукує.*) Не бийте мене!

Г і ґ ґ і н с. Бити вас! Ви, нице створіння, як ви тільки сміли таке подумати! Це ви вдарили мене. І вразили в самісіньке серце!

Л а й з а (*тішачись зачаєною радістю*). Я рада! Бо хоч трохи відігралась за свою кривду...

Дія п'ята

Гіґґінс прийшов до матері й повідомив, що Лайза втекла. Місіс Гіґґінс сказала, що вона в неї, а чоловіки її дуже образили, бо нелюдяно з нею обійшлися.

Входить Елайза – осяйна, впевнена в собі, справляючи приголомшливо переконливе враження своєю невимушеною розкутістю. В руках у неї кошик із шиттям – видно, що почувається вона, як вдома. Пікерінг такий ошелешений, що забув навіть підвестися.

Л а й з а. Гау ду ю ду, професоре Гіґґінсе? Чи ж ви при доброму здоров'ї?..

Г і ґ ґ і н с. Не смійте випробовувати цю гру на мені. Я навчив вас цього, тож воно не про мене. Вставайте і марш додому! Годі клеїти дурня.

Елайза бере з кошика полотнину й починає вишивати, не звертаючи анінайменшої уваги на цей вибух гніву.

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Дуже мило, Генрі, краще й не скажеш. Яка жінка устоїть, коли її отак припрошують!

Г і ґ ґ і н с. Облиште її, мамо. Хай вона говорить сама за себе. Тоді ви зразу ж переконаєтеся, що вона не має жодної думки, якої я не вклав би в її голову, чи слова, якого б я не вложив їй в уста. Кажу ж вам, я витворив оцю досконалість із пожмаканої капустини, яку підібрав у Ковент-Гардені. А тепер вона корчить тут переді мною витончену леді...

Л а й з а (*до Пікерінга, ніби й не помічаючи Гіґґінса, і водночас спритно орудуючи голкою*). Чи ж ви, полковнику Пікерінгу, вже назовсім одцуратеся од мене тепер, коли експеримент закінчено?

П і к е р і н г. О, не кажіть так! Ви не повинні думати, що то був експеримент. Мене, принаймні, це слово прикро вражає...

Л а й з а. Ну! Я всього лиш пожмакана капустина...

П і к е р і н г (*імпульсивно*). Ні!

Л а й з а (*продовжуючи незворушно*). ...але я настільки завдячую вам, що почувалася б вельми нещасною, коли б ви мене забули... І це не тому, що ви платили за мої сукні. Я знаю, що ви всіх щедро обдаровуєте грішми. Але тільки від вас я навчилася справді гарних манер – тож саме гарні манери роблять із жінки справжню леді, чи не так? Бачите, вони мені давалися дуже нелегко, бо переді мною всякчас був приклад професора Гіґґінса. Я була так вихована, що поводилася геть як він: нездатна стримуватися, вдавалася до лайки, коли щось хоч трохи мене зачіпало. І я б так ніколи й не довідалася, що леді і джентльмени поводяться зовсім інакше, коли б вас не було поруч...

П і к е р і н г. Безперечно. І все ж, саме він навчив вас правильно розмовляти, а я, самі знаєте, цього не зумів би.

Л а й з а (*байдужим тоном*). Звісно – але ж це його фах.

Г і ґ ґ і н с. Прокляття!

Л а й з а (*продовжуючи*). Це було щось таке, ніби я вчилася модного танцю, – більш нічого. Але чи знаєте ви, з чого починалося моє справжнє виховання?

П і к е р і н г. Із чого ж?

Л а й з а (*облишивши на мить шиття*). Із «міс Дулитл» – так ви звернулися до мене того дня, коли я вперше прийшла на Вімпол-стріт. Із цього почалась моя самоповага. (*Знов береться до шиття.*) І ще було сто таких дрібничок, яких ви й не завважували, бо все це у вас виходить само собою. От я зайшла – ви підвелися; скинули капелюха переді мною на вулиці; відчинили мені двері...

П і к е р і н г. Ну, це просто ніщо.

Л а й з а. Так – але ці дрібнички засвідчували, що ви шануєте мене і маєте за щось краще, ніж якась посудниця, хоча, звісно ж, я знаю, ви б так само ставилися й до посудниці, коли б її запустили до вітальні. Ви ніколи не роззувалися при мені в їдальні.

П і к е р і н г. Не слід ображатися на нього за це. Гіґґінс роззувається де завгодно в домі.

Л а й з а. Я знаю. І не звинувачую його. Просто так воно у нього виходить, правда ж? Але для мене було так важливо, що ви цього не робите! Бачите, коли по щирій правді, то, не беручи до уваги речей, що їх будь-хто може набути (гарно вдягатися, чисто розмовляти і все таке), – різниця між леді й квіткаркою полягає не в тому, як вона поводиться, а як до неї ставляться...

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Будь ласкавий, Генрі, не скрегочи зубами.

П і к е р і н г. Дуже приємно чути це від вас, міс Дулитл.

Л а й з а. І мені хотілося б, щоб відтепер ви звали мене Елайзою, якщо ви не проти.

П і к е р і н г. Дякую вам, Елайзо, – залюбки!

Л а й з а. А ще мені хотілося б, щоб професор Гіґґінс звав мене «міс Дулитл».

Г і ґ ґ і н с. Швидше я пошлю вас до чорта.

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Генрі! Генрі!..

Г і ґ ґ і н с. Годі-бо, Елайзо... Чи не досить? Чи не пора взятися за розум?

Л а й з а. Вам треба, щоб я вернулась тільки на те, аби підбирати ваші капці, терпіти вашу лайку і взагалі бути у вас на побігеньках?

Г і ґ ґ і н с. Я зовсім не сказав, що хочу, щоб ви вернулись.

Л а й з а. Ах, так! Тоді про що ж ми говоримо з вами?

Г і ґ ґ і н с. Про вас – не про мене. Якщо ви повернетеся назад, я обходитимуся з вами так само, як обходився досі. Я не можу змінити своєї натури й не маю наміру міняти манери. А манери мої точнісінько такі самі, як і у полковника Пікерінга.

Л а й з а. Неправда. Він обходиться із квіткаркою, немов з герцогинею.

Г і ґ ґ і н с. А я обходжуся з герцогинею так, неначе вона – квіткарка.

Л а й з а. Розумію. (*Зосереджено вертається й сідає на отоманку*[1] *лицем до вікна.*) До всіх однаково…

Г і ґ ґ і н с (*роздратовано*). Річ не в тому, буцім я грубо обходжуся з вами, а в тому, що я ніколи й ні з ким не буваю інший.

Л а й з а (*з несподіваною відвертістю*). Мені байдуже, як ви обходитеся зі мною. Я можу не звертати уваги на вашу лайку. Не звертала б уваги й на побої – били мене й до вас. Але (*встаючи й дивлячись йому просто у вічі*) я не хочу, щоб мене топтали під ноги…

Г і ґ ґ і н с. Я ніколи в житті ні з кого не знущався. Знущання не личить ані самій людині, ані її душі. Просто я висловлюю свою праведну зневагу до всякого торгашества. Я не торгую і не буду торгуватися почуттям. Ви називаєте мене тварюкою, бо не вийшло у вас купити мене тим, що ви приносили мені капці та розшукували окуляри. Це була ваша дурість: як на мене, то жінка, що приносить чоловікові капці, це огидне видовище. Хіба я коли подавав вам капці? От коли ви пожбурили їх мені в обличчя, цим ви неабияк виросли в моїх очах… Якщо ви повернетеся, то вертайтесь заради щирої дружби, бо нічого іншого ви й не дістанете. Ви й так від мене здобули в тисячу разів більше, ніж я від вас…

Л а й з а. Нащо ж ви творили з мене герцогиню, коли вам було байдуже до мене?

Г і ґ ґ і н с (*щиро*). Як це – нащо? То ж моя робота!

Л а й з а. І ви ні разу не подумали, який з того вийде клопіт для мене…

Г і ґ ґ і н с (*скочивши на ноги й нетерпляче ходячи туди-сюди*). Елайзо, ви ідіотка! Я витрачаю скарби мого мільтонівського розуму, розсипаючи їх перед вами. Раз і назавжди збагніть: я йду своїм шляхом і роблю своє діло, і мені байдужісінько, що спіткає вас чи мене. Тож ви можете або вернутись, або забиратися до дідька: що вам більше до вподоби…

Л а й з а. Ох, коли б я тільки могла вернутися до мого кошика з квітами! Я б тоді ні від кого не залежала – ні від вас обох з батьком, ні від будь-кого у світі! А тепер я рабиня, попри всю мою гарну одіж.

Г і ґ ґ і н с. Аніскілечки. Якщо хочете, я вдочерю вас і покладу гроші на ваше ім'я. Чи ви радше б вийшли заміж за Пікерінга?

[1] **Отома́нка** – невеликий диван без спинки, з узголів'ям.

Л а й з а (*люто повернувшись до нього*). Я б навіть за вас не пішла заміж, коли б ви попросили моєї руки, а ви ж мені віком більш підходяща за нього пара.

Г і ґ ґ і н с (*лагідно*). Не «за нього», а «ніж він»…

Л а й з а (*дуже стурбовано*). Мені хочеться трохи доброти. Я знаю, що я проста невчена дівчина, а ви – повний книжкової премудрості пан. Тільки ж я – не грудка бруду під вашими ногами. Я пристала до вас (*виправляється*) – я лишилася у вас не заради вбрання й таксі; я лишилась, бо нам було приємно разом, і я навчилася… стала небайдужою до вас, але не так, щоб забажати від вас кохання: я не забувала про різницю між нами… Це було більше схоже на дружбу.

Г і ґ ґ і н с. Ну звісно ж так! Саме таке і в мене почуття. І в Пікерінга теж. Елайзо, ви дурна!

Л а й з а. Я такої відповіді не заслужила. (*Заплакана, опускається на стілець біля письмового столу.*)

Г і ґ ґ і н с. Нічого іншого й не сподівайтесь, поки не перестанете бути звичайнісінькою ідіоткою. Якщо ви хочете бути леді, вам доведеться навчитися не почувати себе нещасною та покинутою, якщо тільки всі ваші знайомі чоловіки половину свого часу не розводять нюнів коло вас, а другу половину – не прикрашають вам очі синцями. Якщо вам не до снаги моє напружене, але позбавлене пристрастей життя, то йдіть собі назад, на вулицю. Працюйте, поки зробитеся більш твариною, ніж людиною, а тоді бийтеся, впивайтеся і, скрутившись калачиком, залягайте спати. О, воно таки чудове, це життя вулиці!.. Вам я видаюся холодним, нечулим, себелюбним, чи не так? Дуже добре: вшивайтеся до тих людей, котрі вам до вподоби… Якщо не можете оцінити те, що маєте, то отримуйте вже те, що годні поцінувати.

Л а й з а (*з відчаєм у голосі*). Ох, ви, жорстокий тиране! Я ж не можу розмовляти з вами: ви все обертаєте проти мене, хоч би що я сказала – все не так! Але ж ви всякчас дуже добре тямите, що ви самі – звичайнісінький грубіян. І ви добре знаєте, що я вже не можу повернутися на вулицю, як ви це називаєте, і що у світі в мене немає справжніх друзів, окрім вас з полковником. Ви чудово знаєте, що після товариства вас двох мені нестерпне буде життя з ницим звичайним чоловіком, і це жорстоко, негарно з вашого боку – ображати мене, прикидаючись, ніби я змогла б таке стерпіти. Ви гадаєте, що я мушу вернутися на Вімпол-стріт, бо мені більш нікуди піти, крім хіба до батька. Але не будьте ви такі певні, що я вже у вас під ногами і ви можете по мені топтатися, забивати мене презирливими словами. Я вийду заміж за Фредді, таки вийду, – хай-но лиш спроможуся допомогти йому.

Г і ґ ґ і н с (*мов громом прибитий*). За Фредді!!! За того юного телепня! За того нікчему, що не впорався б і з роботою посильного, навіть коли б у нього стало духу це спробувати! Жінко, невже вам невтямки, що я зробив із вас дружину для короля?

Л а й з а. Фредді любить мене – то й буде мені з нього король. Я не посилатиму його на роботу – його не привчали так до роботи, як мене. А сама я піду вчителювати.

Г і ґ ґ і н с. І що ж ви, в ім'я Бога, будете викладати?

Л а й з а. Те, чого ви навчили мене. Я викладатиму фонетику.

Г і ґ ґ і н с. Ха! Ха! Ха!

Л а й з а. Запропоную послуги асистентки отому пелехатому угорцеві.

Г і ґ ґ і н с (*розлючено зводячись на ноги*). Що? Тому самозванцеві? Отому шахраєві? Отому підлесливому неукові? Навчити його моїх методів! Віддати йому моє відкриття! Один ваш крок у цьому напрямку – і я скручу вам в'язи. (*Хапає її за плечі.*) Чуєте?

Л а й з а (*виклично, не чинячи опору*). То й скрутіть. Мені байдуже. Я знала, що рано чи пізно ви мене вдарите. (*Він відпускає її, тупає ногою спересердя, що забувся і дав почуттям волю, і так квапливо задкує, що спотикається і падає на своє колишнє місце на отоманці.*) Ага! Тепер я знаю, як вас приборкати. Яка я дурепа, що не додумалася до цього раніше! Ви не можете забрати назад ті знання, що дали мені. Ви самі казали, що я маю чуліше вухо, ніж у вас. І ще я можу бути чемною та доброзичливою з людьми, на що ви нездатні. Ага! (*Навмисне пропускаючи звуки «г», щоб дозолити йому.*) Оце й доконало вас, Енрі Іггінсе, авжеж! Тепер мені начхати (*клацає пальцями*) на ваші грубощі та на вашу похвальбу. Я дам оголошення в газети про те, що ваша герцогиня – всього лиш квіткарка, яку ви навчили, і що ця квіткарка навчить будь-яку дівчину, як стати герцогинею – за ті самі пів року ще й за тисячу гіней. О, коли я здумаю, як то повзала у вас під ногами та як ви мене попихали і всіляко узивали, – коли в будь-яку мить мені досить було тільки підняти мізинця, щоб дорівнятися до вас, – тоді я ладна вбити себе!

Г і ґ ґ і н с (*дивуючись їй*). Ах ви кляте нахабне дівчисько! Але це краще, ніж розпускати нюні, краще за приношення капців та пошуки окулярів, чи не так? (*Підводячись.*) Бог свідок, Елайзо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобаєтеся.

Л а й з а. Так: тепер ви знову візьметеся за своє, почнете підлещуватись, бо я не боюся вас і можу без вас обійтися.

Вертається місіс Гіґґінс, вбрана для церемонії. Елайза враз робиться холодна й елегантна.

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Карета чекає, Елайзо. Ви готові? (*Підходячи до Гіґґінса.*) До побачення, любий!

Г і ґ ґ і н с. До побачення, мамо. (*Хоче поцілувати матір, коли згадує щось.*) Ой, до речі, Елайзо, замовте шинки та стилтонського сиру, добре? Та купіть мені пару шкіряних рукавичок номер вісім, і ще краватку до того мого нового костюма. Підберіть там колір, який кращий. (*Його бадьорий, недбалий, дужий голос свідчить, що він невиправний.*)

Л а й з а (*зневажливо*). Номер вісім замалий для вас, якщо ви хочете, щоб рукавички були всередині підбиті смухом. У вас є три нові краватки – ви їх забули в шухляді умивальника. Я ще вранці подзвонила місіс Пірс, нагадала їй про шинку. Що ви без мене робитимете – я просто не уявляю. (*Випливає з кімнати.*)

М і с і с Г і ґ ґ і н с. Боюсь, ви зіпсували цю дівчину, Генрі! Я б потерпала за тебе й за неї, коли б вона не любила так полковника Пікерінга.

Г і ґ ґ і н с. Пікерінга? Дурниці! Вона збирається заміж за Фредді! Ха, ха! Фредді! Фредді!! Ха-ха-ха-ха-ха!!!!! (*Його громовим реготом і закінчується п'єса.)*

Переклад Олександра Мокровольського
Ілюстративний матеріал – кадри з фільму «Пігмаліон» (Велика Британія, 1938) за однойменною п'єсою Бернарда Шоу

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть назву п'єси та її авторський підзаголовок. Як у п'єсі трансформується міфологічний сюжет? Що змінюється в сприйнятті твору після його перейменування (наприклад, назва мюзиклу – «Моя чарівна леді»)?
2. Зіставте античний міф і п'єсу Б. Шоу. Результати оформіть як діаграму Венна або порівняльну таблицю.
3. Історія Лайзи нагадує історію Попелюшки. Чи можна сюжет п'єси «Пігмаліон» назвати казковим?
4. Завдяки кому і чому Елайза здобуває незалежність і обстоює свій голос наприкінці п'єси?
5. Проаналізуйте, як змінюються протягом дії характери головних персонажів. Які риси залишаються незмінними, а які розвиваються чи з'являються?
6. Розгляньте стосунки між Лайзою та Гіґґінсом. Чи можна їх назвати любовними? Порівняйте розвиток любовної та соціальної інтриги в п'єсі. Яка, на вашу думку, є провідною і чому?
7. Який епізод п'єси можна вважати «одухотворенням» Лайзи? Поясніть, яка Лайза більше подобається Гіґґінсові.
8. Визначте, що домінує у п'єсі – дія, монолог чи діалог.
9. Опишіть конфлікт, кульмінацію і розв'язку п'єси.
10. Чим, на вашу думку, є п'єса «Пігмаліон»: соціальною утопією чи мелодраматичною історією кохання?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Оформіть інфографіку або створіть комікс: основні етапи змін Елайзи – зовнішніх і внутрішніх. Хто або що впливало на Елайзу в різні періоди її становлення?
2. Запишіть коротеньке відео з монологом Лайзи або професора Гіґґінса, в якому ви передаєте емоції персонажа.
3. Створіть невеликий репортаж для інтернет-видання з посольського прийому, який відвідала Лайза.
4. Напишіть твір / есей за п'єсою Б. Шоу «Пігмаліон» на одну з тем: «Що зробило Лайзу особистістю?», «Чи можна змінити людину, змінивши її мову або зовнішність?». Поміркуйте, чи змінюється особистість людини разом зі зміною її мовлення, стилю одягу, манер і соціального статусу. Наведіть приклади з п'єси та з життя.

РЕЙ БРЕДБЕРІ «451° за Фаренгейтом»

Жуль Верн був моїм батьком. Веллс – мудрим дядечком. Едґар Аллан По доводився мені двоюрідним братом, він як кажан – вічно мешкав у нас на темному горищі. Флеш Гордон та Бак Роджерс – мої брати й товариші. Ось вам і вся моя рідня. Ще додам, що моєю матір'ю, цілком імовірно, була Мері Воллстонкрафт Шеллі, авторка Франкенштейна. Ну ким я ще міг стати, як не письменником-фантастом, із такою сімейкою?

Рей Бредбері

▶ Рей Бредбері. 1975. Фото: Alan Light

- Як ви розумієте жартівливий вислів письменника про його «родину»?
- Кого з цих авторів і які їхні твори ви знаєте, прочитали чи плануєте прочитати?
- Прокоментуйте життєве кредо Рея Бредбері: «Робіть те, що ви любите, й любіть те, що ви робите». Чи можете ви застосувати це кредо до свого життя і своїх мрій про майбутнє?

Рей Бредбері: людина, яка бачила майбутнє

Рей Бредбері – один із найвидатніших фантастів XX століття, який зумів зазирнути в душу людини і розповісти своїм читачам, як суспільство може змінитися під впливом технологій. Дивовижно: він не любив комп'ютери і створив усі свої шедеври на звичайній друкарській машинці. Його життєва історія – неймовірний приклад того, що досягти глибин пізнання можна не тільки в університетах. Головне – талант, наполегливість і віра у свою мрію.

Рей Дуглас Бредбері (1920–2012) народився в невеликому американському містечку Вокіган, штат Іллінойс. Під час Великої депресії родина Бредбері 1934 р. переїхала до Лос-Анджелеса. Як і більшість американців, сім'я Рея бідувала, тож після закінчення школи він три роки продавав газети на вулицях, щоб допомогти близьким.

У дитинстві Рей захоплювався історіями про дива і пригоди, читав, поглинаючи книжки, мов губка воду. Дванадцятирічного хлопця навіть запросили на місцеве радіо читати щонеділі оповідання для дітей. Пізніше він згадував про свою освіту: «Мене виростили бібліотеки... Я не міг відвідувати коледж, а тому проводив у бібліотеці три дні щотижня упродовж 10 років». Уперше Рей Бредбері спробував себе

у творчості, коли ще підлітком вигадав продовження улюбленої книжки – «Воєначальник Марса» Едґара Берроуза.

З ентузіазму й безгрошів'я починалася його велика письменницька кар'єра. Свої ранні оповідки Бредбері писав на папері, у який загортали покупки у крамницях, і передруковував на машинці, орендованій у бібліотеці. Аркуші для друкування він знаходив у сміттєвих кошиках бібліотеки. Рей Бредбері багато працював, постійно вдосконалюючи свою літературну майстерність і формуючи неповторний стиль. Його оповідання спочатку публікували в дешевих журналах, згодом – у поважних виданнях. Невдовзі він повністю перейшов на літературний заробіток, створюючи до пів сотні оповідань на рік.

Світову славу Бредбері принесли книжки «Марсіанські хроніки» (1950), «451° за Фаренгейтом» (1953), «Кульбабове вино» (1957). Він – автор близько 400 творів різних жанрів: романів, оповідань, віршів, есеїв, 21 п'єси і 28 сценаріїв до кінофільмів. Письменник був автором і ведучим циклу телепередач «Театр Рея Бредбері» із 65 мініфільмів за мотивами його оповідань.

Його твори – це не тільки розповіді про технології майбутнього чи космічні подорожі. Він писав про людські почуття: самотність, любов, страх, радість. У творах Бредбері технічні винаходи часто стають не благом, а загрозою.

Рей Бредбері бачив майбутнє завдяки своєму непересічному таланту й умінню критично мислити. Він попереджав людство про небезпеку залежності від технологій, про втрату індивідуальності, про те, що може статися, якщо люди забудуть про книжки, мистецтво й відмовляться від живого спілкування.

Рей Бредбері отримав безліч нагород у галузі літератури і мистецтва, серед яких – премія «Г'юґо» за найкращий твір у жанрі фантастики і спеціальна Пулітцерівська премія. У літньому віці він продовжував писати.

Помер Бредбері 5 червня 2012 р. в Лос-Анджелесі.

Митець залишив по собі спадщину, передаючи людям свою любов до життя і навчаючи їх бути свідомими.

МИСЛИМО КРИТИЧНО

Роман «451° за Фаренгейтом» – це антиутопія, зображення суспільства, де книжки під забороною, тому пожежники їх спалюють. Але в назві твору є помилка.

Рей Бредбері був переконаний, що папір загоряється за температури 451° за Фаренгейтом. Так йому сказав знайомий працівник пожежної служби, який переплутав шкали Цельсія і Фаренгейта.

Насправді папір загоряється за набагато вищої температури – близько 451° за Цельсієм. Коли ж помилку виявили, письменник вирішив не змінювати назву, адже для нього головним були не точні цифри, а провідна ідея у романі. Це як уявити собі, що 451°F – магічна температура, за якої зникає людська пам'ять і знання.

Пожежники в цій історії не гасять вогонь, а розпалюють його, щоб нищити книжки, інколи разом із їхніми власниками. Тож головна думка роману – застереження про небезпеку існування суспільства, де книжки заборонені, а вільну думку вважають злочином. Це нагадування, що важливо цінувати й оберігати знання, свободу слова і право на власну думку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що вплинуло на вибір професії Р. Бредбері? Чому він вирішив стати письменником?
2. Що, на вашу думку, робить твори Бредбері актуальними сьогодні, коли багато технічних винаходів, описаних у його прозі, стали реальністю?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Складіть «карту знань» про особистість Р. Бредбері.

451° ЗА ФАРЕНГЕЙТОМ (скорочено)

Якщо тобі дадуть лінований
папір, пиши впоперек.

Хуан Рамон Хіменес

Частина перша
ТАК ПРИЄМНО БУЛО…

Так приємно було дивитись, як вогонь поглинає речі, як вони чорніють і змінюються. У кулаках – мідний наконечник брандспойта; величезний пітон випльовує отруйний гас; кров бухкає у скронях, а руки, що перетворюють на попіл подерті сторінки історії, здаються руками дивовижного музики, який диригує симфонію полум'я й горіння. Символічний шолом з цифрою 451 низько насунений на чоло; очі палають жовтогарячим вогнем від думки, що буде далі. Він натискає на запальник – і будинок ніби підстрибує в жадібному полум'ї, що забарвлює вечірнє небо в червоне, жовте й чорне…

На обличчі Монтеґа застигла посмішка-гримаса, яка з'являється на губах людини, коли її раптом обпалить вогнем і вона рвучко відсахнеться від його пекучого доторку.

Він старанно витер і повісив на цвях свій чорний лискучий шолом, дбайливо повісив поряд брезентову куртку, з насолодою помився під душем, потім, заклавши руки в кишені та насвистуючи, перетнув майданчик верхнього поверху пожежної станції й ковзнув у люк. В останню секунду, коли, здавалося, він розіб'ється, Монтеґ висмикнув руки з кишень і охопив мідну жердину, яка зі скрипом зупинилась, ледь його ноги торкнулися цементної підлоги першого поверху.

Він вийшов і нічною вулицею рушив до метро, де підземним тунелем мчав безшумний пневматичний поїзд.

Поїзд невдовзі викинув його разом із сильним струменем теплого повітря на викладений жовтими кахлями ескалатор, що вів на поверхню в передмісті.

Насвистуючи, Монтеґ піднявся на ескалаторі в нічну тишу. Він простував до рогу, не думаючи ні про що, в усякому разі, ні про що особливе. Але раптом сповільнив ходу, ніби звідкись налетів вітер і хтось покликав його на ім'я.

Ось уже кілька вечорів, ідучи при світлі зір до повороту, за яким тротуар вів до його дому, Монтеґ почував себе так дивно. Йому здавалося, що за мить до того, коли йому треба було повернути, за рогом хтось стояв… Раптом до нього долинув ледь чутний шерех. Дихання? Чи рух повітря, викликаний присутністю когось, хто зачаївся й чекав?

По тротуару, осяяному місячним світлом, вітер гнав осіннє листя, і здавалося, ніби дівчина, яка йшла назустріч, не ступає, а пливе в повітрі, бо її підганяє вітер і листя. Ледь нахиливши голову, вона дивилась, як її черевички чіпляють рухливе листя. На її тонкому, матово-білому обличчі застиг вираз лагідної, невситимої цікавості й ледь помітного подиву. Темні очі так пильно вдивлялись у світ, що навряд чи вона пропустила б навіть найменший порух. Біла сукня на ній шелестіла. Монтеґові здавалося, ніби він чує, як рухаються її руки в такт ході, і навіть невловиме відлуння – світлий трепет її обличчя, коли, підвівши голову, вона побачила чоловіка, який стояв за кілька кроків посеред тротуару. З дерев над ними з шурхотом падав сухий листяний дощ. Дівчина зупинилась і, здавалося, хотіла позадкувати, але натомість глянула на Монтеґа темними, сяйливими, жвавими очима, так ніби він сказав їй щось надзвичайно приємне.

Але він лише привітався. Помітивши, що дівчина зачудовано дивиться на саламандру [1] на його рукаві й на диск із феніксом [2] на грудях, він проказав:

– Ви, певне, наша нова сусідка?

– А ви, мабуть… – вона відвела очі від емблем його професії, – пожежник? – її голос завмер.

– Як дивно ви це сказали…

– Я… я здогадалася б навіть із заплющеними очима.

– Що, запах гасу? Моя дружина завжди на це скаржиться, – засміявся він. – Його ніколи не можна цілком позбутися.

– Атож, не можна, – мовила вона з якимось острахом.

Монтеґові здалося, ніби вона кружляє навколо нього, обертає його на всі боки, легенько стрясає, вивертає кишені, хоч вона й не зрушила з місця.

– Гас, – проказав він, уриваючи задовгу мовчанку, – мені пахне, як парфуми.

– Справді?

– Атож. Чом би й ні?

Дівчина трохи подумала.

– Не знаю, – сказала вона, тоді озирнулась на тротуар, що вів до їхніх будинків. –

[1] **Саламáндра** – міфічний дух вогню, здатний жити у вогні завдяки своєму холодному тілу.

[2] **Фéнікс** – міфічний птах, який спалює себе у вогні, а потім відроджується з попелу молодим і сильним.

■ Поясніть, чому емблеми-символи професії пожежника та образ-символ вогню персонажі сприймають по-різному.

■ Простежте, яке значення вони мають для Ґая Монтеґа на початку та наприкінці роману.

Можна, я піду з вами? Мене звуть Кларіс Маклелен.

– Кларіс. А я – Ґай Монтеґ. Ходімо. А чому ви так пізно блукаєте отут? Скільки вам років?

Теплої, але свіжої ночі вони йшли срібним від місячного сяйва тротуаром, і Монтеґові здавалося, ніби в повітрі повівало тонким ароматом абрикосів і полуниць; він озирнувся і зрозумів, що це неможливо о такій порі року.

– Так-от, – промовила дівчина, – мені сімнадцять, і я божевільна. Мій дядько запевняє, що це в такому віці неминуче. Коли питають, скільки тобі років, каже він, відповідай, що сімнадцять і що ти схибнута. Вночі добре гуляти, правда ж? Я люблю вдихати запах речей, бачити їх, а інколи отак блукаю цілу ніч аж до схід сонця.

Знову запала мовчанка; нарешті Кларіс замислено сказала:

– Знаєте, я вас анітрохи не боюсь.

– А чого мене боятися? – здивувався він.

– Багато хто боїться вас. Я маю на увазі, боїться пожежників. Але ж ви, зрештою, людина як людина…

У її очах, наче у двох блискучих краплинах прозорої води, він побачив своє відображення, темне й крихітне, але точне до дрібниць, видно навіть зморшки в кутиках вуст, ніби ці очі були двома чудесними шматочками лілового бурштину з вкрапленим навіки його образом.

Раптом Кларіс Маклелен сказала:

– Можна щось запитати? Чи давно ви працюєте пожежником?

– Відтоді, як мені виповнилось двадцять, тобто вже десять років.

– А ви коли-небудь *читаєте* книжки, які палите?

Він засміявся.

– Це протизаконно!

– Авжеж, авжеж…

– Це непогана робота. В понеділок палити книжки Едни Міллей, в середу – Уїтмена, в п'ятницю – Фолкнера, перетворювати їх на попіл, а потім спалювати навіть попіл. Отакий наш професійний девіз.

– А чи правда, що колись пожежники *гасили* пожежі, а не розпалювали їх?

– Ні. Будинки *завжди* були вогнетривкі, запевняю вас.

– Дивно. Я чула, ніби колись горіли будинки, а пожежники існували для того, щоб гасити вогонь.

Він засміявся.

– Чого ви смієтесь?

– Не знаю. – Він знову засміявся, та зненацька замовк. – А що?

– Ви смієтесь, хоч я не сказала нічого смішного і на все відповіла одразу ж. А ви ніколи не замислювалися над тим, про що я запитувала?

– Ви таки справді трохи дивна, – промовив Монтеґ, глянувши на неї. – Ви наче зовсім не поважаєте співрозмовника!

- Прокоментуйте особливості мови персонажів.
- Поясніть, чому деякі слова автор виділив курсивом.

– Я не хотіла вас образити. Мабуть, я надто люблю придивлятися до людей.

– Ну, а це вам *ні про що* не говорить? – він поплескав по цифрі «451» на рукаві своєї вугляно-чорної куртки.

– Говорить, – прошепотіла вона й пришвидшила ходу. – Ви коли-небудь бачили ракетні автомобілі, що мчать ген там, по бульварах?

– Хочете змінити тему?

– Мені іноді здається, що водії тих автомобілів не знають, що таке трава чи квіти, адже вони бачать їх тільки на великій швидкості. Покажіть їм зелену пляму, й вони скажуть: ага, це трава. Рожева пляма? Розарій! Білі плями – будинки, брунатні – корови. Одного разу мій дядько спробував їхати по шосе повільно – сорок миль на годину. То його на два дні посадили до в'язниці. Смішно, правда ж? І водночас сумно.

– Ви надто багато думаєте, – мовив Ґай зніяковіло.

– Я рідко коли дивлюсь телевізійні передачі, не ходжу на автомобільні гонки й не буваю в парках розваг. Певне, тому в мене досить часу для всяких безглуздих думок. Ви бачили за містом рекламні щити завдовжки двісті футів? А ви знаєте, що колись вони були завдовжки двадцять футів? Тепер же автомобілі мчать так швидко, що реклами довелося подовжити, а то їх ніхто не зміг би прочитати.

– Ні, я цього не знав! – Монтеґ коротко засміявся.

– А я знаю ще щось, чого ви, мабуть, не знаєте. Вранці на траві лежить роса.

Він намагався пригадати, чи чув колись про це, і раптом розсердився.

– А коли подивитися туди, – вона кивнула на небо, – то можна побачити маленького чоловічка на місяці.

Але він не знати вже коли дивився на небо.

Далі вони йшли мовчки; вона замріялась, а він, відчуваючи досаду й ніяковість, докірливо поглядав на неї. Вони підійшли до її будинку – всі вікна в ньому світилися.

– Що тут таке? – Монтеґові не часто доводилося бачити стільки світла в житловому приміщенні.

– Нічого, просто мама, тато й дядько сидять разом і розмовляють. Зараз таке рідко зустрінеш, так само, як і пішохода. Не пригадую, чи я казала, що мого дядька арештували ще раз – ішов пішки. Так, ми дуже дивні люди.

– Але про що ви розмовляєте?

Дівчина лише засміялась.

– На добраніч! – вона повернула до свого будинку. Тоді, ніби щось пригадавши, зупинилась, підійшла до нього й подивилася, здивовано й допитливо, йому в обличчя. – Ви щасливий? – запитала.

– *Що*?! – вигукнув він.

Але дівчини вже не було поряд – вона бігла в місячному світлі. Тихо причинилися вхідні двері її будинку...

Монтеґ прочинив двері спальні й наче опинився у мармуровому холодному склепі. Непроглядна темрява, нема й натяку на залитий срібним сяйвом зовнішній світ; вікна щільно завішені, а сама кімната

схожа на могилу, куди не проникає жоден звук великого міста. Проте кімната не була порожня.

Він прислухався.

Ледь чутне переривисте комарине гудіння, дзижчання електронної бджоли, що сховалась у своєму теплому й затишному гніздечку. Музика лунала досить виразно, можна було навіть розпізнати мелодію.

Він відчув, як усмішка ковзнула з його вуст, розтанула, сплила й відпала, наче віск фантастичної свічки, яка горіла надто довго і, догорівши, впала і згасла.

Пітьма. Він не був щасливий. Ні, він нещасний. Він сказав це сам собі. Визнав як факт. Він носив своє щастя, мов маску, а дівчина зірвала її і втекла через лужок, і вже не можна постукати до неї в двері, щоб вона повернула йому цю маску.

Дружина Ґая Монтеґа, геть отупівши від бездумного механістичного життя й нескінченних серіалів з уявними «родичами», передозувала снодійних пігулок і ледь не померла. Люди, які її врятували, сказали, що такі випадки дуже часті. Мілдред уранці нічого не згадала і знову поринула в інтерактивні розваги на телевізорних стінах.

Повертаючись після роботи ввечері під дощем, Ґай знову зустрів дивакувату дівчину Кларіс, яка любила ловити язиком дощові краплі.

– Ви теж якийсь дивний, пане Монтеґ. Іноді я навіть забуваю, що ви пожежник. Скажіть, можна вас знову розсердити?

– Гаразд, давайте!

– Як це почалось? Як ви потрапили туди? Як вибрали цю роботу, і саме її? Ви не схожий на інших пожежників. Я бачила декотрих, я знаю. Коли я базікаю, ви дивитесь на мене. Коли я вчора сказала щось про місяць, ви глянули на нього. Ті, інші, ніколи б так не зробили. Інші просто пішли б, не слухаючи мене. А то й пристрахали б. Люди тепер не мають часу одне для одного. Мало хто так добре ставиться до мене, як ви. Тому мені й дивно, що ви пожежник – це якось не личить вам.

Йому здалося, ніби він роздвоївся: одна його половина була гаряча, друга – холодна, одна – ніжна, друга – жорстока, одна – тремтлива, друга – незворушна, ці половини намагалися знищити одна одну.

Щодня, коли Монтеґ ішов на роботу, Кларіс проводжала його до повороту, розповідаючи про себе та про спостереження над людьми. Вона казала, що остерігається своїх однолітків, бо ті безперервно галасують, ображають або ж лупцюють одне одного, навіть танцюють, мов несамовиті. Дівчина мала дядька, такого ж дивака, що був переконаний: «Урешті-решт ми живемо у вік, коли люди вже не є цінністю. Людина в наш час – наче паперова серветка: її виривають, викидають, беруть нову, виривають, кидають... Люди не мають свого обличчя».

Монтеґ почав приховувати і потай приносити додому деякі з книжок, що мав спалити. Механічний пес, запрограмований пожежниками ловити порушників суспільного спокою, став чомусь гарчати на Монтеґа. Псові очі при цьому палали зеленим вогнем. А потім Кларіс зникла, і без неї його дні стали якимись порожніми.

Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім днів. Пожежна станція.

– ...Монтеґу, послухайте дивину – мені розповіли сьогодні вранці. Один пожежник у Сіетлі навмисне настроїв на свій хімічний склад механічного пса і випустив його з буди. Що ви скажете про цей спосіб

самогубства? – Бітті розглядав його, наче скульптуру в музеї. От зараз він підійде, доторкнеться до Монтеґа, розгадуючи його провину. Провину? Але чим він завинив?

Шелестіння карт, порухи рук. Десь бурмотіло радіо: «...будь-якої хвилини може бути оголошена війна. Країна готова захищати свою...».

Монтеґ здригнувся, поглянув на карти, що тримав у руці:

– Я... я згадав пожежу на минулому тижні й того чоловіка, чию бібліотеку ми спалили. Що з ним сталося?

– Він волав як несамовитий, і його відвезли до божевільні.

– Але ж він не божевільний!

– Кожен, хто вважає, що можна обдурити уряд і нас, божевільний.

– Я намагався уявити, – вів далі Монтеґ, – що відчуває людина в такій ситуації. От коли б, приміром, спалювали наші будинки й наші книжки?

– У нас немає книжок.

– А якби були?

– Може, у вас є? – Бітті повільно опустив і підвів повіки.

– Ні. – Монтеґ наче відчув легесенький доторк прохолодного вітру.

«От я дурний, – подумав Монтеґ, – я ж сам себе виказую!».

– Я хочу сказати, – провадив він, – що в давні часи, коли будівлі ще не були вогнетривкими... – Нараз йому здалося, ніби то не він промовляє ці слова, говорила ж за нього Кларіс Маклелен. – Хіба тоді пожежники не гасили пожеж, замість того, щоб розпалювати їх?

– Оце здорово! – Стоунмен і Блек разом вихопили з кишень пожежні статути й поклали перед Монтеґом. І Монтеґ прочитав добре знайомі рядки:

Правила

1. За сигналом тривоги виїжджати негайно.
2. Швидко розпалювати вогонь.
3. Усе спалювати дотла.
4. Негайно повертатися до пожежної станції.
5. Бути напоготові до нових сигналів тривоги.

Всі дивилися на Монтеґа. Він не ворухнувся. Раптом пролунав сигнал тривоги. Закалатав дзвін під стелею. Чотири стільці миттю спорожніли.

Монтеґ часто згадував Кларіс, але якось дружина байдужим голосом сказала, що дивакувата дівчина потрапила під машину й загинула, а її сім'я переїхала. Ґай розповів дружині, що їхня бригада спалила будинок разом із книжками. А жінка, яка жила там, не схотіла покинути свого дому і відмовилася від порятунку. Зранку Монтеґа кидало то в жар, то в холод, тому він не пішов на роботу. Мілдред запитала, чи не попередити брандмейстера [1] Бітті.

– Мілдред, що ти скажеш, якщо я тимчасово піду з роботи?

– Ти хочеш усе покинути? Після стількох років? Лише тому, що якась жінка зі своїми книжками...

[1] **Брандме́йстер** (з нім. *Brandmeister* – «майстер вогню») – начальник пожежної команди.

– Якби ж ти її бачила, Мілдред!

– Вона ніхто для мене; хай би не тримала книжок. Вона знала, що за це доведеться відповідати. Ненавиджу її. Через неї ти хочеш піти з роботи і не встигнеш оком змигнути, як нас викинуть на вулицю – і не буде нічого, ні будинку, ні роботи, нічогісінько!

– Ти там не була, ти не бачила, – промовив Монтеґ. – Певне, в книжках є щось таке, чого ми не можемо навіть уявити собі, тому ця жінка залишилась у будинку, охопленому вогнем. Певне, щось таки має бути в книжках! Бо хто піде на смерть отак, ні сіло ні впало?

– Вона просто дурна.

– Не дурніша за нас з тобою, а може, й розумніша. А ми її спалили.

– Все спливе, як вода під мостом.

– Ні, не спливе. То не вода, а вогонь. Ти коли-небудь бачила будинок після пожежі? Він тліє кілька днів. А цієї пожежі мені не загасити, поки мого віку. Господи! Я цілу ніч силкувався погасити її в своїй пам'яті. Мало не збожеволів.

– Тобі слід було б подумати про це раніше, до того, як став пожежником.

– Подумати! Хіба в мене був вибір? Мій дід і батько були пожежниками. І навіть у сні я бачив себе пожежником.

З вітальні долинали звуки танцювальної музики.

– Сьогодні в тебе денна зміна, – сказала Мілдред. – Вже дві години ти мав бути на роботі – я щойно збагнула.

– І річ не тільки в тому, що та жінка померла, – вів далі Монтеґ. – Учора я подумав про всі свої змарновані десять років. А ще думав про книжки. І вперше зрозумів, що за кожною стоїть людина. Людина плекала свої думки. Потім витрачала хтозна-скільки часу, аби їх викласти на папері. А мені це досі й на думку не спадало. – Він підвівся з ліжка. – Хтось, може, поклав усе життя, щоб записати те, що думав, що бачив, а тут з'являюся я, і – ф'юїть! – за дві хвилини все перетворено в попіл.

– Дай мені спокій, – відказала Мілдред. – Я ж нічого не зробила!

– Дати тобі спокій! Все це дуже добре. Але як я можу дати спокій собі? Ні, не можна давати собі спокою. Треба, щоб ми непокоїлися, хоч іноді. Коли тебе останній раз щось турбувало? Щось важливе, справжнє?

Раптом він замовк, бо пригадав події минулого тижня й два білих камені, що втупились у стелю, і змію-помпу з електронним оком, і двох байдужих чоловіків, що розмовляли, тримаючи в зубах сигарети. Але то була інша Мілдред, то була Мілдред таки стурбована, по-справжньому стурбована, так глибоко захована в цій теперішній, що, здавалося, вони не знали одна одну. Він відвернувся.

Мілдред сказала:

– От ти й домігся свого. Дивись-но, хто їде до нас.

– Ет, байдуже.

– Машина «фенікс», у ній чоловік у чорній куртці з жовтогарячою змією на рукаві. Він іде сюди.

– Брандмейстер Бітті? – запитав Монтеґ.

– Еге ж, брандмейстер Бітті.

Монтеґ не поворухнувся. Він стояв, дивлячись перед себе на холодну білу стіну.

– Впусти його. Скажи, що я хворий.

Мілдред вибігла з кімнати. Галас у вітальні вщух.

Брандмейстер Бітті, червоне обличчя якого мало дуже мирний вигляд, сів у найзручніше крісло. Він неквапливо натоптав тютюном і запалив інкрустовану міддю люльку, випустивши велику хмару диму.

– Ось надумав завітати, провідати хворого.

– А як ви здогадалися, що я хворий?

– Та бачив я, що воно до того йде; що незабаром ви проситимете відпустку на одну ніч.

Монтеґ підвівся і сів у ліжку.

Бітті пахкав люлькою.

– Кожен пожежник, раніше чи пізніше, проходить через це. І йому треба допомогти, розтлумачити; треба, щоб він знав історію нашої професії: колись новачкам усе пояснювали, а тепер – ні. А шкода. Пах... Лише брандмейстери ще пам'ятають історію пожежної справи. Пах... Зараз я вам дещо поясню.

Мілдред засовалася на стільці.

Бітті влаштувався зручніше і якусь мить сидів мовчки, замисливши.

– Отож ви запитаєте, як це все – тобто наша робота, – почалася, де й коли. Почалася, по-моєму, десь під час так званої громадянської війни, хоч наші статути й твердять, ніби раніше. Але по-справжньому діло пішло на лад лише з упровадженням фотографії. А потім, на початку двадцятого століття – кіно, радіо, телебачення; дуже скоро все стало масовим.

Монтеґ непорушно сидів на постелі.

– Оскільки все стало масовим, то все й спростилося, – провадив Бітті. – Колись книжками цікавилися тільки одиниці – тут, там, у різних місцях. Отже, й книжки могли бути різними. Світ був простий. Але потім у світі стало тісно від ліктів, очей, ротів, кількість населення збільшилася вдвоє, втроє, вчетверо. Зміст фільмів, радіопередач, журналів, книжок зменшився до певного стандарту, розумієте?

– Здається, так, – відповів Монтеґ.

Бітті розглядав візерунки тютюнового диму, що розпливалися в повітрі.

– Уявіть собі людину дев'ятнадцятого століття – коні, собаки, карети, повільний темп життя. Потім двадцяте століття – темп прискорюється. Обсяг книжок зменшується. Стисле видання. Переказ. Екстракт. Усе стискається, згущається, – залишається тільки моментальний знімок.

– Моментальний знімок, – згідливо кивнула Мілдред.

– Твори класиків скорочуються до п'ятнадцятихвилинної радіопередачі. Далі ще більше: один стовпчик тексту, який можна прочитати за дві хвилини. І нарешті – десять – п'ятнадцять рядків для енциклопедичного словника. Я, звісно, трохи перебільшую – словники існували для довідок. Але чимало людей ознайомилися з «Гамлетом» (ви, Монтеґ,

звичайно, добре знаєте цю назву, а ви, пані Монтеґ, мабуть, тільки чули її) – так-от, чимало людей ознайомилися з «Гамлетом», прочитавши одну сторінку переказу в збірнику, який твердив: «Нарешті ви зможете прочитати всіх класиків! Не відставайте від своїх сусідів!». Ось вам інтелектуальний стандарт, що панував минулі п'ять чи більше століть.

Мілдред узялася розправляти простирадло. Серце Монтеґа тьохнуло і завмерло, коли її руки торкнулися подушки. Може, вона скрикне й широко розплющить очі або просто, засунувши руку під подушку, запитає: «Що це?» – і зі зворушливою наївністю покаже сховану книжку.

– Термін навчання в школах скорочується, дисципліна знижується, філософія, історія, мови скасовуються, англійській мові й правопису приділяється дедалі менше уваги, зрештою, про них майже зовсім забувають. Життя коротке, отож треба перш за все працювати, а після роботи – розважатися досхочу. І навіщо навчатися чогось іншого, крім уміння натискувати на кнопки, вмикати перемикачі, загвинчувати гайки і припасовувати болти?

– Дай-но я поправлю подушку, – сказала Мілдред.

– Не треба, – тихо відповів Монтеґ.

– Застібка «блискавка» замінила ґудзик, і вже немає зайвої хвилини, щоб поміркувати про щось, одягаючись на світанні цієї філософської і тому сумної години.

– Ну, будь ласка, – повторила Мілдред.

– Іди собі, прошу, – відказав Монтеґ.

– Життя стає якимось великим блазнюванням, Монтеґ. Усе гримить, кричить, гуркоче! Бац! Бах! Трах!

– Трах! – вигукнула Мілдред, смикаючи за подушку.

– Та дай ти мені спокій, ради бога! – люто крикнув Монтеґ.

Бітті здивовано глянув на них.

Рука Мілдред застигла під подушкою. Пальці обмацували книжку, і в міру того, як вона почала розуміти, що це, цікавість на її обличчі змінилася надзвичайним подивом. Губи її розтулились... Зараз вона запитає...

– З театрів треба викинути все, крім клоунади, а в кімнатах зробити скляні панелі, і хай на них виграють гарні кольори, наче конфеті, чи кров, чи херес, чи сотерн. Ви, звичайно, любите бейсбол, Монтеґ?

– Бейсбол – добра гра.

Тепер голос Бітті долинав ніби здалека, з-поза густої завіси диму.

– А кеглі любите?

– Так.

– А гольф?

– Гольф – чудова гра.

– Баскетбол?

– Чудова.

– Більярд, футбол?

– Гарні ігри, всі гарні.

– Так-от, треба якнайбільше спортивних ігор, розваг, треба, щоб людина завжди перебувала в натовпі, щоб її не покидало

відчуття стадності – тоді вона не матиме часу думати, чи не так? Отож організовуйте, вигадуйте нові й нові види спорту, організуйте суперспорт! Більше книжок з малюнками. Більше фільмів. А поживи для розуму менше й менше.

Мілдред вийшла, гримнувши дверима. У вітальні «тітоньки» почали сміятися з «дядечків».

– Ну, а тепер візьмемо різні дрібні угруповання в нашій цивілізації. Що численніше населення, то більше таких угруповань. І стережіться образити котре-небудь із них – любителів собак чи котів, лікарів, адвокатів, торговців, начальників... Герої книжок, п'єс, телепередач не повинні нагадувати справжніх художників, картографів, механіків. Що більший ринок, Монтеґ, то старанніше слід уникати суперечок, запам'ятайте! Ні в якому разі не можна зачіпати оті дрібні гуртки й гурточки, що вважають себе пупом землі! Журнали перетворились у якийсь різновид ванільного сиропу. Книжки, як твердять оті кляті сноби-критики, стали схожі на підсолоджені помиї. Отож і не дивно, що їх не купують, казали критики. Але читач добре знав, що він хотів, і, підхоплений виром веселощів, залишив собі комікси. Ну і, звичайно, еротичні журнали. Ось так, Монтеґ. І все це відбулося без будь-якого втручання зверху, без уряду. Це почалося не з вказівок, наказів чи цензури, ні! Технологія, масовість ужитку і тиск з боку отих дрібних угруповань – ось що, хвалити бога, призвело до сучасного становища. Тепер завдяки їм ви завжди можете бути щасливим: читайте собі комікси, солоденькі любовні сповіді чи торговельно-рекламні видання.

– Гаразд, але до чого тут пожежники? – запитав Монтеґ.

– А, – Бітті нахилився вперед, оповитий легким серпанком тютюнового диму. – Ну, це дуже просто. Коли школи почали випускати дедалі більше бігунів, стрибунів, плавців, автогонщиків, льотчиків, механіків, ремісників замість дослідників, критиків, учених і людей мистецтва, слово «інтелектуал», звісно, стало лайкою, і це справедливо. Людині притаманна неприязнь до всього незвичайного. Пригадайте, адже у вашому класі був який-небудь обдарований хлопчина, що краще за інших читав і відповідав, а решта учнів сиділи, мов бовдури, і глибоко ненавиділи його? І хіба не його били й мучили годинами? Авжеж, його. Ми всі повинні бути однакові. Не вільні й різні від народження, як сказано в конституції, а просто однакові. Кожен схожий на кожного, мов дві краплі води, і тоді всі будуть щасливі, бо не буде велетів, перед якими треба схилятися в шанобі, на яких треба рівнятись. Отак! А книжки – це заряджена рушниця в помешканні сусіда. Спалити її! Розрядити рушницю! Зруйнувати людський розум!.. Я тих книгогризів терпіти не можу. Так-от, коли будинки в усьому світі стали вогнетривкими, то робота, яку доти виконували пожежники (ви вчора таки слушно сказали, Монтеґ), стала непотрібна. На них були покладені нові обов'язки – стежити, щоб нічого не бентежило нашого розуму... Це ми, Монтеґ, – ви і я.

Бітті побажав одужання і пішов додому. Ґай Монтеґ вирішив відкритися перед Міллі: він таємно рятував книжки на пожежах і зберігав їх удома.

– Міллі! – почав він. – Послухай мене. Лише хвилину, чуєш? Уже нічого не вдієш. Тепер їх не можна спалити. Я хочу зазирнути в них, хоч разочок. Якщо брандмейстерова правда, ми спалимо їх разом, повір мені, разом спалимо їх! Ти повинна допомогти мені. – Він узяв її за підборіддя, глянув в обличчя, шукаючи в ньому себе, шукаючи поради на те, як йому бути. – Хочеш чи ні, а ми вже заплуталися. Впродовж усіх цих років я нічого не просив у тебе, а тепер прошу, ні, – благаю. Ми повинні з'ясувати, чому все так трапилося, звідки ця халепа – оті твої таблетки, гонки на автомобілі, моя робота. Ми над прірвою, Міллі. Але я не хочу падати в неї, хай їй грець! Нам буде нелегко. Ми навіть не знаємо, з чого почати, однак давай спробуємо розібратися, обміркуємо все й допоможемо одне одному. Ти навіть не уявляєш, як ти мені зараз потрібна. Міллі! Якщо ти хоч трохи любиш мене, зачекай день чи два, оце все, що я прошу, й на тому край! Я обіцяю тобі, присягаюсь! І, якщо в цих книжках є хоч що-небудь, бодай мала іскра глузду в суцільному хаосі, нам, можливо, пощастить передати її іншим.

Мілдред уже не пручалась, і він випустив її. Вона осіла, прихилилася до стіни й повільно сповзла на підлогу. Сидячи біля купи книжок, вона мовчки дивилася на них. Помітивши, що нога торкнулась однієї книжки, Мілдред похапцем відсмикнула її.

– Ота жінка, Міллі, вчора... Ти не була там. Ти не бачила її обличчя. І Кларіс. Ти ніколи не розмовляла з нею. А я розмовляв. Такі люди, як Бітті, бояться її. А чому вони бояться таких, як вона? Вчора на чергуванні я почав порівнювати її з пожежниками на станції і раптом зрозумів, що я ненавиджу їх, ненавиджу самого себе. І я подумав, що, може, краще було б спалити самих паліїв.

Монтеґ, прочитавши з десяток сторінок, перескакуючи з однієї на іншу, нарешті зупинився на таких рядках: «Підрахували, що протягом цього часу не менше одинадцяти тисяч чоловік пішли на смерть, аби не розбивати яєць з носка».

Мілдред сказала, що в цих словах немає жодного сенсу, але Монтеґ вирішив почати книжку спочатку, щоб переконатися, чи це справді так.

У двері будинку хтось шкрябався, мабуть, це був механічний пес.

- Яку книжку читає Монтеґ?
- Як прочитані ним слова перегукуються з історією жінки, що залишилась у будинку, охопленому вогнем?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть назву роману «451° за Фаренгейтом».
2. Яким у романі зображено суспільство майбутнього? Визначте його основні характеристики. Чи можна його назвати тоталітарним?
3. Яку роль відіграють книжки та знання в цьому суспільстві? Чому уряд заборонив читання і знищував книжки? Що пропонують замість них? Які ідеї, на вашу думку, хотіли придушити методом заборони?
4. Розкрийте роль телебачення та інших медіа в романі. Як вони впливають на людей? Поміркуйте, чому Мілдред та її подруги так захоплені телебаченням і зовсім не зацікавлені в книжках.
5. Схарактеризуйте стосунки між Монтеґом і Мілдред. Чи можна вважати їх справжньою родиною?

6. Зіставте образи Мілдред і Кларіс: захоплення, уявлення про щастя, ставлення до життя. Яке значення вони мають для Монтеґа, як впливають на його особистість? Результати оформіть як порівняльну таблицю або діаграму Венна.
7. Підтвердьте або спростуйте думку Бітті: «Ми всі повинні бути однакові. Не вільні й різні від народження, як сказано в конституції, а просто однакові».
8. Прокоментуйте, які наслідки для суспільства, описаного Бредбері, мала відмова від інтелектуального розвитку.
9. Чи є в наш час зневага до книжки та читання, які спрогнозував Рей Бредбері у своєму творі? Якщо так, то яка саме? Які ще паралелі можна провести між суспільством у романі та сучасним світом?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Дочитайте твір до кінця. Поясніть його назву, епіграф до твору і назви трьох розділів.
2. Опишіть еволюцію поглядів Ґая Монтеґа. Поясніть, що стало переломним моментом у його житті.
3. **Творчі проєкти.** **А.** Укладіть список із 10 книжок, які ви обов'язково врятували б, якби жили у світі «451° за Фаренгейтом». Обґрунтуйте вибір, пояснивши, чому саме ці книжки важливі для збереження цивілізації. **Б.** Намалюйте або опишіть телевізорну стіну з роману, показавши, які передачі вона транслює. **В.** Створіть невеликий сценарій передачі, що відображає основні цінності та розваги зображеного в романі суспільства.

Частина друга
РЕШЕТО І ПІСОК

Угорі один по одному, розтинаючи небо, з ревом, гуркотом, свистом, мчали бомбардувальники, наче велетенський невидимий вентилятор обертався у невидимій порожнечі.

– Господи боже мій! – вигукнув Монтеґ. – Щогодини вони розпанахують небо! Кожна секунда нашого життя заповнена ними! Чому ніхто не каже про це? Після тисяча дев'ятсот шістдесятого року ми розпочали й виграли дві атомні війни. Чи не тому нам так весело, що ми забули про весь світ? Чи не тому ми такі багаті, що всі інші у світі бідують, а нам це байдуже? Я чув, що у всьому світі люди голодують, а ми розважаємося. Чи не тому нас так ненавидять? Я чув, – колись давно, – що нас ненавидять. А чому, ти знаєш? Я не знаю. Може, книжки нам хоч трохи допоможуть? Може, хоч завдяки їм ми не повторимо тих самих жахливих помилок! Я щось не чув, щоб оті бовдури у твоїй вітальні коли-небудь говорили про це. Боже, Міллі, як ти не розумієш? Коли читати щодня, бодай одну чи дві години, то, може…

Монтеґ почав читати вголос, сподіваючись, що дружина зрозуміє суть книжок і читання, але вона скаржилася, що нічого не бачить. Телевізорні стіни, на її думку, кращі. Ґай згадав про старого професора Фабера, якого застав у парку за читанням віршів, але не видав. Він узяв урятовану ним Біблію і подався до Фабера, попросив

навчити розуміти книжки. Фабер вислухав Монтеґа і пояснив, що книжки показують життя в усій його розмаїтості. Вони створюють цілісний образ, зшиваючи клапті Всесвіту в єдине ціле, тоді як нескінченні ігри, серіали й телевізійні шоу насправді бездумні, з ними не посперечаєшся, як із книжкою. Вони так задумані, щоб підштовхнути людей до певних висновків, вигідних уряду і власникам телеканалів. Тому люди перестали читати книжки, бо прагнуть передусім розваг і готових думок. Про сучасний світ і роботу пожежників він сказав: «Той, хто не створює, мусить руйнувати». І він себе теж вважає причетним до злочину знищення книжок: «Пане Монтеґ, перед вами боягуз. Я бачив, що робиться, знав, що буде, але нічого не робив. Я був один із невинних, один із тих, хто міг би встати й заговорити, коли вже ніхто не хотів дослухатися до голосу "винних", але я мовчав і, таким чином, сам став спільником. І коли, нарешті, надумали палити книжки, використовуючи для цього пожежників, я трохи поремствував – і впокорився, бо ніхто не підтримав мене. А тепер надто пізно».

Професор і Ґай Монтеґ домовилися, що будуть робити копії книжок за допомогою друкаря, знайомого Фабера, і чекати війни, яка зруйнує нинішню систему. Це буде шанс повернути книжну культуру та її цінності. Фабер дав Монтеґу маленький приймач, який поміщався у вухо. За допомогою нього старий міг чути те, що відбувається навколо пожежника, і розмовляти з ним. Ґай Монтеґ поїхав на роботу, узявши із собою книжку, яку збирався за порадою Фабера віддати Бітті для спалення.

Бітті стояв спиною до люка, наче нічого не чекав.

– Ось, – звернувся він до пожежників, що грали в карти, – іде вельми цікавий звір: він на всіх мовах світу називається дурнем.

Бітті відвів руку вбік, долонею догори, вимагаючи від Монтеґа данини. Той поклав йому книжку на долоню. Навіть не подивившись на назву, Бітті жбурнув книжку в кошик для сміття і запалив сигарету.

– «Найбільший дурень той, хто має трохи розуму». Ласкаво просимо, Монтеґ. Сподіваюсь, ви тепер почергуєте з нами, якщо ваша лихоманка минула й ви одужали. Зіграємо в покер?..

Під час гри Бітті провокує Монтеґа, засипаючи його цитатами з книг, а потім підлаштовує все так, що Ґай приїжджає за викликом на спалення власного будинку.

Частина третя
ВОГОНЬ ГОРИТЬ ЯСНО

– Я хочу, щоб ви особисто виконали цю роботу. Але не з гасом і сірником, а з вогнеметом. Ваш дім – вам і прибирати.

«Монтеґ, хіба ви не можете втекти, сховатися?»

– Ні! – розпачливо вигукнув Монтеґ. – Механічний пес! Через нього не можна!

Фабер почув, але почув і брандмейстер; він подумав, що ці слова стосуються до нього.

– Авжеж, пес тут поблизу, тож не наробіть дурниць. Готові?

– Так. – Монтеґ клацнув запобіжником вогнемета.

Довгий язик полум'я вирвався з вогнемета, вдарив у книжки, відкинув їх до стіни. Монтеґ увійшов до спальні й двічі вистрілив по широких ліжках; вони, голосно засичавши, запалали так люто, аж Монтеґ здивувався: хто б міг подумати, що в них стільки вогню й пристрасті! Він попалив стіни спальні й туалетний столик дружини, бо жадав усе це змінити; попалив стільці, столи, а в їдальні – столові прибори й пластмасовий посуд, усе, що нагадувало про його життя в цьому порожньому домі поруч із чужою жінкою, яка забуде його завтра, врешті, вона вже забула його і мчить зараз самотньо по місту, чуючи лише те, що нашіптує їй у вуха радіо-«черепашка». Так, як і раніше, палити було насолодою – приємно було дати волю своєму гніву, палити, рвати, руйнувати, дерти на шматки, нищити безглузду проблему. Нема виходу – то не буде й проблеми!

– Коли закінчите, знайте, що ви заарештовані, – пролунав позаду голос Бітті.

Будинок завалився купою чорного жару й чорної золи. Він лежав, укритий ковдрою сонного рожево-сірого попелу, і султан диму хитався над ним, здіймаючись високо в небо. Було пів на четверту ранку. Люди порозходились по домівках; від циркового балагану залишилася тільки купа головешок і щебінки. Вистава закінчилась.

«Монтеґ, тікайте!» – наполягав Фабер.

Монтеґ прислухався.

Бітті щосили вдарив його в голову – і Монтеґ, заточившись, подався назад. Зеленава куля, в якій шепотів і кричав Фаберів голос, випала на доріжку. Бітті, посміхаючись, підняв її, приклав до вуха.

– Он воно що! Значить, тут щось більше, ніж я думав. Я бачив, як ви нахиляєте голову, до чогось прислухаєтесь. Мені спершу здавалося, ніби то «черепашка». Але коли ви раптом порозумнішали, мене це зацікавило. Гаразд, ми вистежимо вашого приятеля, і тоді йому буде непереливки.

– Ні! – скрикнув Монтеґ.

Він посунув запобіжник вогнемета. Бітті глузливо посміхався.

– Ми завжди палили не те, що треба... – тільки й спромігся вимовити Монтеґ.

Бітті наказав здати вогнемет, але за мить він перетворився на вогняний клубок. Монтеґ ударив одного, другого з пожежників, повалив їх на землю і спалив механічного пса. Але той устиг зачепити його голкою і впорснути речовину, що спричиняє параліч. Нога заніміла, гострий біль пронизував його тіло, але Монтеґ змушував себе йти в нічній пітьмі. Він забрав книжки, які ховав у саду, і пошкутильгав геть. Ґай зрозумів, чому Бітті не намагався захиститися, провокував і знущався з нього – він хотів померти.

Усюди було чути виття сирен, за Монтеґом гналися поліцейські машини, його оголосили в розшук по радіо, літали поліцейські вертольоти. На заправній станції Монтеґ почув, що оголошено війну. Він зайшов до будинку одного з пожежників

і сховав книжки на кухні. Потім подав сигнал тривоги, щоб дім Блека спалили. Ґая мало не збила машина: водій злякався, що авто перевернеться, і відвернув убік. Прибігши до Фабера, Ґай дав старому гроші, а той порадив тікати до річки й далі вздовж залізничної колії вглиб країни. Фабер чув, ніби там можна зустріти чимало колишніх вихованців Гарвардського університету, яким не можна жити в містах. Професор порадив оселитися з тими людьми, а потім вони зустрінуться в Сент-Луїсі.

Із новин друзі дізналися, що Монтеґа розшукує інший механічний пес. Пожежник наказав Фаберу спалити все, чого він торкався, протерти речі й ручки на дверях спиртом, увімкнути вентиляцію і поливальну систему в саду. На березі річки він одягнув старі Фаберові речі, які прихопив із собою, і зайшов у воду.

Механічний пес загубив слід Монтеґа, тому влада інсценувала його загибель. Замість Ґая електричний пес своєю голкою убив випадкового перехожого.

Коли Ґай вийшов із води, він старою залізничною колією попрямував до групи безхатьків, які спостерігали за гонитвою по телевізору. Утікачеві дали випити якусь рідину, що мала змінити хімічний склад його запаху, щоб механічний пес не зміг вистежити чоловіка. Ця дивна спільнота складалася з колишніх університетських викладачів і священника, який утратив парафіян через свій спосіб мислення. Кожен із них читав певну книжку, запам'ятовував і зберігав її у своїй пам'яті, щоб передати нащадкам. Ці люди переховувалися від поліції і мандрували, очікуючи початку й закінчення війни. Члени спільноти не були впевнені, що ті речі, які вони зберігали в пам'яті, примусять зорю майбуття засяяти чистим полум'ям; але вони чекали читачів, які колись прийдуть і візьмуть їх, хто чистими, а хто й брудними руками. Монтеґ, який знав напам'ять кілька біблійних книг, приєднався до гурту, і вони вирушили на південь.

Товариство побачило: далеко над містом почалася війна. І за мить вона закінчилася – столиця перетворилася на величезну купу сміття внаслідок атомного бомбардування. Монтеґ заплакав, згадавши рядки «Одкровення Іоанна Богослова». Він подумки знову й знову повторював ці рядки, і вони були прекрасні й довершені.

Гренджер сказав, що люди подібні до фенікса, який відроджується з вогню. Але, на відміну від птаха, вони знають, яку дурницю роблять. Можливо, колись вони перестануть стрибати в погребальні багаття. Бо кожне покоління залишає людей, які пам'ятають про помилки людства.

Усі вирішили повернутися до міста, розмовляти з людьми, передавати їм те, що запам'ятали.

Монтеґ відчув, що і в ньому повільно прокидаються, оживають слова. І коли настане його черга, що він скаже? Що він цього дня може сказати таке, щоб хоч трохи полегшити їм шлях? На все свій час. Так. Час руйнувати і час будувати. Так. Час мовчати і час говорити.

«...І по цей бік, і по той бік ріки – дерево життя, що родить дванадцять разів, кожного місяця приносячи плід свій; а листя дерева зцілює народи».

Так, думав Монтеґ, ось що я скажу їм опівдні. Опівдні... Коли ми прийдемо до міста.

Переклад з англійської Євгена Крижевича
Ілюстрації Олександра Коваля

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА

Роман «451° за Фаренгейтом» двічі екранізували: спершу в 1966 р. французький режисер Франсуа Трюффо, а згодом у 2018-му – американський режисер Рамін Бахрані. Фільми створили «за мотивами», тобто зі збереженням основної сюжетної лінії роману. Сценаристи й режисери вносили певні зміни і скорочення порівняно з оригінальним твором. 1984 року було розроблено комп'ютерну гру «451° за Фаренгейтом».

◀ Рей Бредбері з акторами вистави «451° за Фаренгейтом», Fremont Centre Theatre. Автор фото: BornToEntertain. 2008

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Опишіть, якими саме хоче зробити своїх громадян влада. Хто з героїв роману, на вашу думку, відповідає «стандарту», а хто ні? Як держава чинить із тими, хто не вписується у визначені рамки?
2. У чому, на думку Бредбері, полягає небезпека стандартизації та урівняння людей? Як автор розкриває проблему свободи думки і права на індивідуальність?
3. Розкрийте тему самотності в романі. Які персонажі є самотніми і чому?
4. Як професор Фабер допоміг Монтеґу зрозуміти книжки і самого себе? Які ідеї втілює цей персонаж, кому він протистоїть?
5. Простежте, як Ґай Монтеґ змінюється з розвитком подій. Укладіть логічну схему, що відображає шлях його прозріння.
6. Схарактеризуйте образ капітана Бітті. Чому він є одним із ключових антагоністів Монтеґа? Поміркуйте, чому він не захотів далі жити.
7. Чому інтелектуальну еліту оголосили божевільною і переслідували, через що вона опинилася у вигнанні?
8. Хто такі «люди-книги» у суспільстві майбутнього, яка їхня місія?
9. Закономірним чи випадковим є самоспалення світу майбутнього в ядерній війні?
10. Як ви розумієте фінал роману? Він песимістичний чи обнадійливий?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Складіть перелік технічних винаходів, появу яких передбачив Бредбері у своєму романі.
2. Визначте коло ідей, закладених Бредбері в романі, які є актуальними сьогодні.
3. **Творчий проєкт.** Запишіть на диктофон уривок із роману (2–3 хв), озвучивши Монтеґа, Кларіс або Бітті, передаючи їхні емоції – сумніви, страх, надію.

МАРКУС ФРЕНК ЗУЗАК «Крадійка книжок»

Людина створена не для поразки.
Людину можна знищити, а здолати не можна.

Ернест Гемінґвей

▲ Маркус Френк Зузак

■ Яка роль належить людині в цілісній картині світу Ернеста Гемінґвея? Чи поділяєте ви думку американського письменника?

■ Чи підтверджують цю думку випробування родини Маркуса Зузака і його самого? А долі героїв його творів? Дізнайтеся, опрацювавши біографічні матеріали і прочитавши твір «Крадійка книжок».

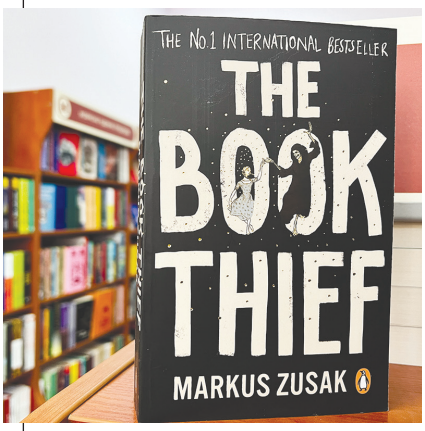
Маркус Зузак: сила слова під час війни

Австралійський письменник Маркус Зузак, чий творчий доробок не надто великий, відомий широкому читацькому загалу насамперед завдяки роману «Крадійка книжок» (2005). У цій книжці через зображення жахіть Другої світової війни та Голокосту автор з особливою гостротою висвітлює важливі теми – людяності, протистояння обставинам і надзвичайної сили слів.

Хто ж він, Маркус Зузак, і чому вирішив написати про віддалені в часі події Другої світової війни?

Маркус Зузак, наймолодший із чотирьох дітей Гельмута й Лізи Зузаків, народився 1975 року в Сіднеї, куди його батьки емігрували на початку 1950-х. Батько походив з Австрії, а мати – з Німеччини. У пошуках кращого життя вони залишили зруйновану війною Європу й оселилися в далекій Австралії. Діти часто слухали гіркі розповіді батьків про злочини нацистів. В уяві Маркуса поставали картини бомбардування Мюнхена й обличчя євреїв, яких гнали через містечко, де жила його мати Ліза. Згодом ці спогади, що так глибоко вразили Маркуса Зузака, наштовхнули на написання роману «Крадійка книжок». В одному з інтерв'ю письменник зізнавався: «Їхні історії завжди нагадували мені, звідки я. Труднощі, через які пройшли мої батьки, їхня боротьба за те, щоб улаштувати життя – ось імовірна основа всього, чого я досяг. Думаю, без історії ми всі були б порожніми».

Після здобуття середньої освіти Маркус Зузак вступив до університету, де вивчав історію та англійську філологію. Згодом він став

◀ Обкладинка роману «Крадійка книжок» Маркуса Зузака

учителем англійської у школі, яку сам колись відвідував. Його улюбленою книжкою була повість Ернеста Гемінґвея «Старий і море», вона стала для нього поштовхом до письменництва. Літературний талант Маркуса почав розкриватися ще у студентські роки.

Свою першу книжку – «Андердоґ» – він написав 1992 року, але надрукував її лише у 1999-му. У ній ідеться про підлітка Камерона Вульфа, сина простих робітників – водопровідника і прибиральниці, який переживає складні стосунки з родиною та своє перше підліткове кохання. Згодом побачили світ іще дві книжки, які утворили трилогію про родину Вульфів – «Бій із Рубеном Вулфом» (2000) та «Коли пси забрешуть» (2001). Ці ранні твори здобули визнання читацької аудиторії та низку літературних відзнак.

Проте справжньою сенсацією і світовим бестселером став роман Маркуса Зузака «Крадійка книжок» (2005). Його переклали понад тридцятьма мовами, і він довгий час очолював списки продажів у багатьох країнах. У 2013 році за книжкою зняли успішний фільм.

Однією з головних особливостей роману є його оповідач – Смерть (у романі – чоловічого роду). Через його сприйняття показана історія Лізель Мемінґер, дівчинки з прийомної родини, яка живе в нацистській Німеччині, краде книжки і вчиться цінувати слово, правду й людяність. Смерть не просто розповідач, а співрозмовник, який звертається до читачів і читачок, ставить запитання і залучає нас до подій. Такий незвичний погляд на війну дає змогу говорити про страшні речі відсторонено та зважено.

Автор приділяє увагу іншим героям роману, які відігравали важливу роль у зростанні Лізель, – це її названі батьки Роза і Ганс Губерманни, єврей-утікач Макс Ванденбург і друг дитинства Руді Штайнер. Вони звичайні люди, які, попри все, намагаються вижити й зберегти свою гідність, чинячи опір гітлеризму.

Ще одна особливість цього твору – у поєднанні реальних подій, вигаданих героїв і навіть фантастичних елементів. Роман також має ознаки графічної літератури: він рясніє малюнками та візуальними елементами. Сюжет подано з різних ракурсів – через коментарі Смерті та історії самих героїв. Автор активно використовує німецьку лексику, що увиразнює місцевий колорит, передає особливості часу та слугує засобом мовної характеристики персонажів.

Лізель і Макс створюють власні історії, записуючи їх на зафарбованих сторінках книжки Адольфа Гітлера «Mein Kampf» («Моя боротьба»), що схоже на палімпсест – рукопис, із якого стерли початковий текст і поверх написали новий. У романі це перетворюється на величний

символ: прагнення переосмислити й переписати історію, аби протистояти поширенню ідеології зла.

Звісно, читачі не можуть достеменно реконструювати зміст книжки, яку писала Лізель і яку підібрав Смерть. Але для твору Зузака це й не є обов'язковим. Натомість важливе інше: у творі «не до кінця відома» книжка Лізель формує оповідь, є його сюжетотвірним центром.

Попри всі художні прийоми й незвичну форму, *головна ідея роману Маркуса Зузака – це ідея людяності, яка перемагає все*. Автор утверджує її через вчинки персонажів:

- дівчинка краде книжки, щоб урятувати їх, і ділиться словами з іншими, доводячи, що слова можуть бути зброєю та ліками;
- її друг Руді Штайнер вимазується вугіллям, щоб кинути виклик нацизму – це сміливий жест протесту проти расистських ідей;
- названі батьки Лізель, Роза і Ганс Губерманни, ризикують усім, щоб переховувати втікача-єврея, постають справжніми героями.

Навіть Смерть-оповідач не є безжальним чи злим. Він сумує через людську немилосердність і каже: «Мене переслідують люди». Водночас натякає, що жорстокість і ненависть, приховані за промовами «фюрерів», створюють йому стільки роботи, що він від цього втомлюється. Так автор показує, що найбільше зло у світі – не смерть, а людські байдужість і ненависть.

«Крадійка книжок» – це роман, що пробуджує сильні читацькі емоції. У ньому є сміх і сльози, надія і страх, дружба і зрада. Маркус Зузак утверджує: навіть у найтемніші часи слово і гуманізм залишаються могутньою зброєю проти зла та забуття. Але найголовніше – він нагадує нам, що людяність завжди має перемагати.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому Маркус Зузак обрав долю письменника і про що він пише?
2. Що стало джерелом натхнення Маркуса Зузака для написання роману «Крадійка книжок» і чому історії батьків, за словами письменника, мають таке велике значення?
3. Поміркуйте, як незвичне зображення війни дає змогу автору показати її справжню сутність.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Прочитайте уривки роману «Крадійка книжок» у підручнику і складіть сюжетний ланцюжок.
2. **Дослідницьке завдання.** Знайдіть інформацію про події Другої світової війни, які відбувалися в Німеччині у 1939–1945 рр. Створіть коротку презентацію (5–6 слайдів) та поясніть, як ці події відображені в романі.

КРАДІЙКА КНИЖОК (скорочено, в уривках)

Пролог

Гірський хребет з уламків каменю
Тут оповідач знайомить нас:
із собою – кольорами – і крадійкою книжок
Смерть і шоколад

Спершу кольори.
Потім люди.
Так я зазвичай бачу світ.
Чи, принаймні, намагаюся.

КОРОТЕНЬКА ТЕОРІЯ

Люди помічають колір дня лише на світанку і при заході сонця, а я добре знаю, що кожної секунди день пронизують міріади відтінків та інтонацій. Навіть одна година може містити в собі тисячі різних кольорів. Жовтих, як віск, забризканих крапельками кольору блакитного марева. Похмурих, як темрява.
Така вже у мене робота, що я вирішив для себе їх помічати.

Як я і натякав, мене рятує лише відволікання. Це допомагає не з'їхати з глузду... Цікаво, чи зможе хто-небудь замінити мене? Хто зможе зайняти моє місце, коли мені захочеться взяти відпустку і провести її на якомусь із ваших стандартних курортів – чи то на пляжі, чи то в горах? Відповідь, звичайно ж, – ніхто, і це підштовхнуло мене до цілком свідомого і зваженого рішення: відволікання – це і буде моєю відпусткою. Не варто й казати, що моя відпустка – це фрагменти. Це кольори.

Хоча, ви можете запитати, навіщо йому взагалі потрібна відпустка? Від чого б це йому відволікатися?

Це наближає нас до наступного пункту.
Люди, які залишилися.
Які вижили.
Саме їх я не терплю...
Це коротка історія, у якій ітиметься про:
– дівчинку;
– деякі слова;
– акордеоніста;
– деяких фанатичних німців;
– єврейського кулачного бійця;
– і безліч крадіжок.
Крадійку книжок я бачив тричі.

ЗАСПОКІЙЛИВА ЗАЯВА

Будь ласка, заспокойтеся і не зважайте на попередню погрозу.
Я просто вихвалявся.

Я зовсім не страшний.
Я зовсім не злий.
Я – підсумок.

Справді, усе біле. Здавалося, ніби весь світ зодягнувся у сніг. Ніби натягнув його на себе, як ви надягаєте светра. Поблизу колії – сліди ніг, що занурилися в сніг ледь не по коліна... Як ви уже зрозуміли – хтось помер...

Зліва, десь за десять метрів від мене, стояла бліда і голодна дівчинка і тремтіла від холоду.

Вона цокотіла зубами. Вона обіймала себе холодними руками.

На обличчі крадійки книжок замерзли сльози.

Затемнення

...Це був найтемніший час перед світанком.

Цього разу я прийшов по молодого чоловіка – йому було не більше ніж двадцять чотири роки. Літак досі чмихав...

ЩЕ ДЕКІЛЬКА МАЛЕНЬКИХ ФАКТІВ

Інколи я приходжу занадто рано.
Я поспішаю, і деякі люди тримаються за життя довше, ніж мали б.

Першим прибіг хлопчик – важко дихаючи, з чимось, схожим на ящичок для інструментів, у руці. Страшенно хвилюючись, він підійшов до кабіни і глянув на пілота, вагаючись, чи той іще живий (пілот іще був живий). Десь за тридцять секунд прибігла крадійка книжок.

Минуло багато років, та я впізнав її.

Вона важко дихала.

Із ящичка хлопчик витягнув – що б ви подумали? – плюшевого ведмедика.

Тоді просунув руку крізь розбите вітрове скло і поклав ведмедика пілотові на груди. Посеред румовища з людських уламків і крові сидів усміхнений ведмедик. Декілька хвилин по тому я вирішив ризикнути. Час настав.

Я підійшов, вийняв його душу й обережно відніс її.

У кабіні залишилися тільки тіло, ледь вловимий запах диму й усміхнений плюшевий ведмедик.

Коли навколо зібралася юрба, усе, звісно ж, змінилося. Обрій почав зафарбовуватися сірим, як сажа, кольором. Від чорноти над головою не залишилося нічого, окрім якихось закарлючок, та й ті швидко зникали...

- Чому Смерть виділяє кольори і які саме (зокрема, для опису неба)?
- Яке символічне значення має його фіксація на кольорах?
- Чому момент загибелі людини оповідач сприймає як затемнення?

Коли я кинув погляд на літак, мені здалося, що пілот усміхається відкритим ротом...

Ще одна кульмінація людського життя.

Пілот лежав, загорнутий у свою уніформу, а дедалі сивіше світло боролося з небом. Як і в багатьох інших випадках, коли я розвертався, щоб піти геть, якась тінь з'явилася на

мить, ніби останній подих затемнення, ніби знамення того, що відійшла ще одна душа...

Я бачив мільйони таких затемнень.

Я бачив їх стільки, що всіх уже й не пригадаю.

Прапор

Коли я востаннє її бачив, усе було багряним. Небо скидалося на суп, воно кипіло і вирувало. А в деяких місцях воно пригоріло. Багрянець був поцяткований чорними крихтами і зернами перцю.

Колись діти тут грали у «класики» – на вулиці, схожій на засмальцьовану олією сторінку. Коли я прибув, іще була луна. Кроки стукотіли по дорозі. Дзвінкими голосами сміялись діти, а усмішки – солоні, та вони швидко танули.

А тоді – бомби.

Сирени... Та вже занадто пізно.

За лічені хвилини виросли, нагромадилися насипи з бетону і землі...

Будьмо справедливими.

Напевне, винними у цьому були бомби, скинуті людьми, що ховалися десь у хмарах.

А небо – тепер воно було схожим на домашній суп якогось нестерпно-пекельного багряного кольору. Маленьке німецьке містечко знову розірвало на шматки. Сніжинки попелу *чарівливо* кружляли над головою, аж так і хотілося висолопити язика і ловити їх, куштувати їх. Та ці сніжинки обпекли б ваші губи. Вони б спопелили ваш рот.

Я добре усе пам'ятаю.

Я саме збирався йти, коли помітив її – вона стояла навколішки.

Виписаний, окреслений гірський хребет із уламків каменю підіймався довкола неї. В руках вона стискала книжку...

Більше за життя вона хотіла опинитися в підвалі – там безпечно, там дім, – але не могла зрушити з місця. Та й підвалу більше не було. Він став частиною пошматованого краєвиду.

Знову прошу вас, повірте мені.

Я хотів спинитися. Присісти біля неї.

Я хотів сказати: «Пробач, дитино».

Але це заборонено.

Я не присів біля неї. Нічого не сказав.

Натомість я певний час спостерігав за нею. Коли вона спромоглася зрушити з місця, я пішов за нею.

Вона впустила книжку.

Вона опустилась на коліна.

Крадійка книжок завила.

Поки розбирали завали, на її книжку декілька разів наступили, і, хоча була команда розчищати лише уламки бетону, найцінніше, що було в дівчинки, теж закинули до вантажівки зі сміттям, і тут я не втримався. Я заліз до вантажівки і взяв книжку, не підозрюючи, що збережу її й тисячі разів звертатиму на неї погляд протягом усіх цих років. Я переглядатиму ті місця, у яких ми перетиналися, і дивуватимусь, що дівчинка тоді бачила і як вона вижила.

Згадуючи її, я бачу довгий перелік кольорів, та найбільше врізалися в пам'ять ті три кольори, у яких вона постала переді мною наживо. Іноді мені вдається злетіти і ширяти високо над цими трьома миттєвостями. Я зависаю в повітрі, а гнила правда кровоточить, доки не приходить прозріння.

От тоді вони й складаються у формулу:

КОЛЬОРИ

ЧЕРВОНИЙ: БІЛИЙ: ЧОРНИЙ:

Вони накладаються один на одний. Чорна закарлючка на сліпучо-білу кулю і на густу супово-багряну барву.

Так, мені частенько доводилося згадувати її, і в незліченній кількості своїх кишень я носив її історію – щоб розповісти. Вона – одна з небагатьох, які я ношу з собою. Кожна з тих історій – це спроба, це неабияка спроба довести собі, що ви і ваше земне існування маєте значення.

Ось вона. Одна із пригорщі.

Крадійка книжок.

Якщо маєте бажання, ходіть зі мною. Я розповім вам історію.

ЧАСТИНА 1

«Посібник гробаря»
а також:
Небесна вулиця – мистецтво бути saumensch [1] – жінка з прасковим кулаком – спроба поцілунку – Джессі Овенс – наждачний папір – запах дружби – чемпіонка у важкій вазі – та неабияка watschen [2].
Прибуття на Небесну вулицю
Востаннє.
Це багряне небо...
Що ж сталося, чому крадійка книжок стояла навколішки і вила, зусібіч оточена купою безглуздих, запилюжених, обпалених рукотворних уламків?
За декілька років до того усе почалося зі снігу.
Час настав. Для когось.

ПРИГОЛОМШЛИВО ТРАГІЧНИЙ МОМЕНТ

Потяг швидко мчав.
Він був напханий людьми.
У третьому вагоні помер шестирічний хлопчик.

Крадійка книжок і її братик їхали до Мюнхена, де їх незабаром мали передати прийомним батькам. Тепер ви, звісно ж, знаєте, що хлопчик не доїхав.

ЯК УСЕ СТАЛОСЯ

Сильний напад кашлю.
Майже натхненний напад кашлю.
А тоді – нічого.

[1] **Saumensch** (нім.) – поганка, свинючка.
[2] **Watschen** (нім.) – гарна прочуханка.

Я увійшов до потяга.

Мої ноги крокували захаращеним проходом, моя долоня миттєво прикрила його губи.

Ніхто й не помітив.

Крім дівчинки...

Ішов січень 1939 року. Їй було дев'ять років, незабаром мало виповнитись десять.

Її братик помер...

Я вчинив по-дурному – я залишився. І спостерігав...

Кладовище зустріло мене, як друга, і невдовзі я стояв поряд із ними. Я схилив голову.

Ліворуч від Лізель стояли двоє гробарів, вони терли руки і жалілися на сніг та погані умови для копання в таку погоду. Одному з них було не більше чотирнадцяти. Учень. Коли він трохи відійшов, десь кроків на двадцять, із кишені його куртки безневинно випала чорна книжка, а він цього навіть не помітив.

Декілька хвилин по тому мама Лізель рушила зі священником. Вона дякувала йому за поховання сина.

А от дівчинка залишилася.

Її коліна вгрузли у землю. Прийшов її час.

Досі не вірячи, вона почала копати. Він не міг померти. Він не міг померти. Він не міг...

Десь там, під усім тим снігом, вона бачила своє серце, розбите на два шматки. Обидва горіли і билися під цим білим покровом... Гарячий крик заповнив її горло.

МАЛЕНЬКА КАРТИНКА, ДЕСЬ МЕТРІВ ЗА ДВАДЦЯТЬ

Коли дівчинку нарешті відтягнули, вони з мамою стояли і переводили подих.
Щось чорне і квадратне виднілося посеред снігу.
Тільки дівчинка помітила це.
Вона схилилась, підняла ту річ і міцно вчепилася в неї пальцями.
На обкладинці був сріблястий напис.

Мама й донька покинули кладовище і попрямували до наступного мюнхенського потяга.

На деякій відстані, серед околиць Мюнхена, заховалося містечко під назвою Molching, а нам із вами краще вимовляти «Молькінґ». Саме туди везли дівчинку – на вулицю, що називалася Himmel.

ПЕРЕКЛАД

Himmel – Небеса

Той, хто вибрав назву для Небесної вулиці, безперечно мав здорове почуття гумору. Не скажу, що там було пекло на землі. Ні. Проте там не було й раю.

Хоч як би там було, прийомні батьки вже чекали на Лізель.

Губерманни.

Вони чекали на дівчинку і хлопчика і мали отримувати невелику

допомогу на їх утримання... Коли вже зайшла мова про характери, то в Рози він був не з кращих, але в минулому їй вдавалося гарно виховувати прийомних дітей. Декількох вона, без сумніву, перевиховала...

Лізель відмовлялась виходити з машини.

– *Was ist loss mit dem Kind?* – запитала Роза Губерманн. Повторила запитання знову. – Що це з дитиною? – Тоді просунула обличчя в машину і сказала: – *Na, komm. Komm* [1].

Сидіння попереду відсунули. Коридор холодного повітря запрошував вийти. Дівчинка не зрушила з місця. П'ятнадцять хвилин її вмовляли вийти з машини. Це вдалося високому чоловікові.

Спокійно. Далі була хвіртка, дівчинка вчепилася за неї.

З очей лилися струмки сліз, а вона трималася за хвіртку і відмовлялася заходити на подвір'я. На вулиці збиралися люди, доки Роза Губерманн їх не збештала [2] і вони не розійшлися хто куди.

[1] Ну, виходь. Виходь (нім.).
[2] **Бе́штати** (діал.) – сварити.

ПЕРЕКЛАД ТОГО, ЩО ПОВІДОМИЛА РОЗА ГУБЕРМАНН

«Чого повитріщалися, недоумки?»

Врешті Лізель боязко зайшла в будинок. Ганс Губерманн тримав її за одну руку. За другу її тримала маленька валіза. У валізі, під шаром складеного одягу, заховалася маленька чорна книжка, що її, як ми можемо лише здогадуватися, уже декілька годин шукав чотирнадцятирічний гробар із невідомого міста. Уявляю, як він каже своєму начальнику: «Чесне слово, я не знаю, де вона. Я вже все обшукав. Все обшукав!». Я впевнений, що він ніколи б не запідозрив дівчинку, проте ось вона – чорна книжка зі сріблястими літерами, під куполом її одягу.

«ПОСІБНИК ГРОБАРЯ
Дванадцятикрокова інструкція з Успішного копання могил. Видана Баварською асоціацією кладовищ»

Перша здобич крадійки книжок – початок її видатної кар'єри.

Покваплюся зазначити, проте, що між крадіжкою першої і другої книжки минуло чимало часу. Іншим, не менш важливим фактом є те, що першу книжку вона вкрала у снігу, а другу – у вогню. Також не варто забувати, що деякі книжки їй дали. Загалом у неї було чотирнадцять книжок, та вона вважала, що здебільшого її історію створили десять книжок. Із тих десяти шість вона вкрала, одна з'явилася на кухонному столі, дві написав для неї схований єврей...

Вирішивши написати свою історію, вона дивуватиметься, коли саме книжки і слова не просто почали мати якесь значення, а стали для неї всім...

Вона вся здавалася якоюсь недогодованою. Дротяні ноги. Руки, як вішаки для пальта. Це їй далося нелегко, але коли таки далося, то вийшла якась зголодніла усмішка.

Кольором її волосся майже не відрізнялося від білявого німецького сорту, але в неї були небезпечні очі. Темно-карі. На той час у Німеччині вам не хотілося б мати карих очей. Напевне, вона успадкувала їх від тата, однак достеменно цього не знала, бо зовсім його не пам'ятала...

Лізель спочатку ошелешила рясна лайка її нової мами. Найуживанішими словами Рози Губерманн були «свинючка», «свинтус» і «недоумок». Але жінка направду любила Лізель Мемінґер, хоча в цьому ніколи не призналася б. Роза прала і прасувала для п'яти заможних сімей Молькінґа, а її чоловік Ганс Губерманн був малярем і умів грати на акордеоні. Узимку він підробляв музикантом у пивних. Ганс був непоказним і не дуже помітним. Але Лізель розгледіла його спокій, його очі, що випромінювали доброту і світло, тож зрозуміла, що Ганс насправді має неабияку цінність.

ВИЗНАЧЕННЯ, ЯКОГО НЕ ЗНАЙДЕТЕ У СЛОВНИКУ

Непокидання – вияв довіри і любові, який часто розпізнають діти.

Лізель щоночі снилися кошмари, і вона просиналася та кричала. Тоді приходив Ганс і проганяв її самотність.

Ганс Губерманн, із заспаними очима, сидів на ліжку, а Лізель плакала в його рукав і вдихала його запах. Кожного разу після другої години ночі вона знову засинала, огорнута цим запахом. Це була суміш викурених цигарок, старої фарби і людської шкіри. Спочатку вона втягувала цей запах, потім дихала ним, доки не тонула в ньому. Щоранку Ганс сидів у кріслі за декілька футів від неї, з опущеною головою, зігнутий ледь не навпіл. Він ніколи не лягав на сусіднє ліжко. Лізель злазила з ліжка й обережно цілувала його в щоку, а він прокидався й усміхався їй.

Іноді тато казав їй залізти на ліжко і почекати хвилинку, а тоді повертався з акордеоном і грав для неї. Лізель сиділа, щось наспівувала, від задоволення стиснувши холодні пальці на ногах. Ніколи раніше для неї не грали. Вона по-дурному сама до себе усміхалася, і спостерігала, як на татовому обличчі вимальовуються лінії, і вдивлялася в розплавлений метал його очей – доки з кухні не долинали прокльони.

Звук акордеона, зрештою, був ознакою безпеки. Денне світло. Вдень не міг присниться брат. Вона сумувала за ним і частенько ледь чутно плакала у крихітній умивальні, проте раділа, що не спить. У першу ніч перебування в домі Губерманнів Лізель заховала останню річ, яка пов'язувала її з братом, – «Посібник гробаря» – під матрацом і час від часу витягала книжку, щоб потримати в руках. Вона розглядала напис на обкладинці, торкалася пальцями букв усередині, але

■ Яке символічне значення в романі має образ акордеона? З чим він асоціюється в Лізель?

й гадки не мала, що там написано. Насправді їй було байдуже, про що ця книжка. Важливішим було те, що вона означала.

ЗНАЧЕННЯ КНИЖКИ

1. Останній раз, коли вона бачила братика.
2. Останній раз, коли вона бачила маму.

Іноді вона шепотіла «мама» – і згадувала мамине обличчя сотню разів на день. Та ці страждання здавалися дріб'язковими порівняно з нічними жахіттями. Там, на неосяжних просторах снів, вона почувалася як ніколи самотньою…

Лізель поступово звикла до своїх прийомних батьків Рози і Ганса Губерманнів. Тато навчив дівчинку читати. Підвал їхнього будинку був місцем, де вони проводили багато часу: Ганс виводив фарбою на стіні літери, що згодом складалися в слова. Першою книжкою, яку самостійно прочитала Лізель, став підібраний біля могили братика «Посібник гробаря».

- Що символізує вчинок Руді?
- Чому цей вчинок важливий для розуміння образу героя?

У Лізель Мемінґер незабаром з'явилися друзі, найкращим серед них став сусід Руді Штайнер. Усі його вважали трохи схибленим через «випадок із Джессі Овенсом», коли Руді вимазався вугіллям, щоб стати схожим на американського чорношкірого атлета, і вночі прийшов на місцевий стадіон, щоби пробігти стометрівку. Його побили за це, бо, мовляв, такий вчинок не гідний справжнього німця, а батькові вказали на вади виховання.

Попри грубувате поводження мами Рози і неговірку вдачу тата Ганса, їм була притаманна внутрішня доброта, вони швидко зрозуміли, яку загрозу несе людям новий режим. Губерманни належали до десяти відсотків німців, які не підтримували політику Гітлера. А потім Німеччина окупувала Польщу і почалася Друга світова війна. Лізель мала свої проблеми, її часто виганяли з класу за погану поведінку, бо вона відповідала за інших учнів і викрикувала з місця. Коли перевіряли вміння читати, Лізель не змогла через хвилювання розібрати жодного слова. Проте вона викрутилася – стала переказувати сторінки «Посібника гробаря», які знала напам'ять. На перерві з неї почали глузувати, і вона побила найдошкульнішого з насмішників. І хоч за це вчителька покарала Лізель різками, проте дівчинка заслужила повагу однокласників.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи здогадалися ви, від чийого імені ведеться розповідь у творі? Як ви вважаєте, з якою метою автор утілює такий задум? Яку роль виконує Смерть як оповідач?
2. Як манера оповіді впливає на ваше сприйняття історії Лізель?
3. На початку роману Смерть каже, що бачить світ через кольори. Чому саме кольори є основним інструментом сприйняття для цього персонажа? Як вибудовується символіка кольорів у творі, особливо червоного, білого і чорного, що накладаються один на одного? Чим це можна пояснити?
4. Чому Губерманни погодилися стати прийомними батьками?
5. Проаналізуйте ставлення Рози й Ганса до Лізель. Хто з них найбільше впливає на дівчинку і як саме?

6. Із якої книжки розпочинається новий етап життя Лізель у Губерманнів? Чи це випадково? Чому ця книжка була важливою для Лізель?
7. Розкрийте контраст між людською жорстокістю (війна, нацизм) і людською добротою (сім'я Губерманнів, Руді). Як автор показує, що ці прояви зла і добра можуть співіснувати?
8. Чи перегукуються події твору з життям сучасних українців? У чому актуальність порушених проблем?

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Прочитайте уривки роману. Перекажіть епізоди, які вважаєте важливими, використовуючи для опису кольори. Наприклад, який колір мали б уроки читання в підвалі, або радість від украденої книжки, або спорт для Руді, війна для мешканців Небесної вулиці тощо.
2. Складіть схему, що ілюструє особистісне зростання Лізель під впливом подій, описаних у романі.
3. Напишіть есей (8–10 речень) на тему «Кольори в моєму житті».

ЧАСТИНА 2

«Знизування плечима»
а також: дівчинка, створена з темряви – радість від цигарок – обхідниця міста – деякі мертві листи – день народження Гітлера – стовідсотковий чистий німецький піт – хвіртка до крадіжок – і книжка з вогню
Дівчинка, створена з темряви

ТРОХИ СТАТИСТИКИ

Перша вкрадена книжка: 13 січня 1939 року
Друга вкрадена книжка: 20 квітня 1940 року
Період між крадіжками зазначених книжок: 463 дні

Зараз не час легковажити...

Ця крадіжка вкаже їй шлях до наступних книжок. Вона надихне Ганса Губерманна на складання плану допомоги молодому єврейському кулачному бійцю.

Можна навіть сказати, що це доля.

Лізель нарешті дочитала з батьком «Посібник гробаря» до кінця, стала впевненішою, хоча читала найповільніше у класі. А ще Ганс поміняв свої цигарки на дві книжки, які подарували Лізель на Різдво. Життя ставало дедалі важчим, люди відмовлялися від прання, бо не мали чим заплатити Розі. Родина рахувала кожну монету. Коли Лізель одного разу принесла менше, ніж звичайно, Роза її побила.

Дівчинка призналася, що купила марки і надіслала листа своїй першій мамі. Тоді Роза чи не вперше у житті вимовила: «Вибач мене!».

У Молькінґу святкували день народження фюрера. На головній площі міста розпалили величезне вогнище з непотребу та книжок, неприйнятних із погляду нацистів. Лізель та інші учні, яких записали до дитячої організації «Гітлер'югенд» [1], мали пройти урочистим маршем, а потім обов'язково бути присутніми на спаленні книжок.

[1] Організація «Гітлер'югенд» («Гітлерівська молодь») і Союз німецьких дівчат (БДМ) – молодіжні групи націонал-соціалістичної партії, створені для виховання дітей та підлітків у дусі нацистської ідеології. Ці організації також готували молодь Німеччини до війни.

НЕВЕЛИЧКЕ ДОДАВАННЯ

Слово комуніст + велике багаття + колекція мертвих листів + страждання її мами + смерть її братика = фюрер

▲ Члени організації «Гітлер'югенд» крокують вулицями Нюрнберга. Німеччина, 1933. Архівне фото. Енциклопедія Голокосту https://encyclopedia.ushmm.org/uk

Фюрер.

Це він – ті *вони*, про яких говорили Ганс з Розою того вечора, коли Лізель написала першого листа до мами. Вона знала, але мусила запитати.

– Моя мама комуністка? – Погляд. У порожнечу. – Перед тим як я прибула сюди, вони питали її про всякі речі.

Тато нахилився трохи вперед, роздумуючи, з чого розпочати свою брехню.

– Я не знаю, я її ніколи не зустрічав.

– Її забрав *фюрер*?

Запитання спантеличило обох, а тато навіть підвівся. Нова брехня уже крутилася йому на язиці, але він не зміг її озвучити.

– Так, думаю, він міг.

– Я так і знала.

Слова полетіли на східці, і Лізель відчула, як у животі гаряче завирувала калюжа гніву.

– Я ненавиджу *фюрера*, – сказала вона. – Я *ненавиджу* його.

А що Ганс Губерманн? Що він зробив? Що він відповів?

Схилився й обійняв свою прийомну дочку, як і хотів? Чи сказав, що йому дуже шкода дівчинку, її маму і братика?

Не зовсім.

Він зажмурився. Розплющив очі. І дав Лізель Мемінґер нічогенького ляпаса.

– Більше ніколи такого не говори! – Його голос був тихим, але суворим.

■ Поясніть, чому Ганс учинив не так, як хотів.

■ Що він міг відчувати в цю мить?

Дівчинка похитнулася й осіла на сходах, а Ганс сидів біля неї, затуливши обличчя долонями. Комусь могло здатися, що на церковних східцях примостився собі якийсь високий, зсутулений і обтяжений проблемами чоловік, але це було не так. За той час Лізель і гадки не мала, що її прийомний тато, Ганс Губерманн, ламав собі голову над однією з найнебезпечніших для німця дилем[1]. Більше того, ця дилема займала його думки ось уже майже рік.

– Тату?

Здивування, що звучало у її голосі, напливло на дівчинку і скувало. Вона хотіла втекти, але не могла. Watschen від черниць і Рози вона ще могла стерпіти,

[1] **Диле́ма** – необхідність вибору між двома суперечливими, часто небажаними, можливостями.

але татова прочуханка нестерпно їй боліла. Руки відірвалися від татового обличчя, і він знайшов у собі сили знову заговорити:

– Ти можеш казати це вдома, – промовив він, сумовито оглядаючи щоку Лізель. – Але ніколи не говори такого на вулиці, в школі, в БДМ – ніколи! – Він став перед нею і підняв за плечі. Потрусив. – Ти чуєш мене?

З широко розплющеними очима, ніби вона потрапила у капкан, Лізель покірно кивнула.

– От і добре. – Він опустив її на місце. – А тепер давай-но спробуємо... – Біля підніжжя східців тато виструнчився і витягнув руку. Сорок п'ять градусів. – «*Heil Hitler*».

Лізель підвелася і теж витягнула руку. З великою мукою вона повторила за татом «*Heil Hitler*». Це було неабияке видовище – одинадцятирічна дівчинка на східцях церкви, з усіх сил намагаючись не заплакати, салютує *фюреру*, а голоси у тата за плечима кришать і шматують темну купу на задньому плані.

– Ми все ще друзі?..

Книжка з вогню

Аби покинути площу, їм слід було оминути згарище і маленьким бічним провулком вийти на Мюнхенську вулицю. Вони туди не дійшли.

Їх покликав підстаркуватий тесля на ім'я Вольфґанґ Едель.

Перших декілька хвилин Лізель була у радіусі п'яти метрів від розмови...

Декілька хвилин вона спостерігала, як чоловіки згрібають купу, підкопуючи з боків, щоб більше обсипалося згори. Вони ходили туди-сюди, від купи до вантажівки, і, після трьох таких мандрівок, коли на споді поменшало попелу, звідти висунулося щось вціліле.

ВЦІЛІЛЕ

Половинка червоного прапора, два плакати з інформацією про єврейського поета, три книжки і дерев'яний знак із якимось написом на івриті.

Трійко книжок вистромили з попелу свої носи.

Лізель наблизилась.

Жар досі парував і грів дівчинку, яка стояла біля підніжжя попільної купи. Простягнула руку – і її вжалило, та за другим разом вона постаралася зробити усе якомога швидше. Лізель вчепилася в найближчу книжку. Та була гарячою, а також вогкою. Обгоріли лише краї, досередини полум'я не дісталося.

На дотик обкладинка була немов сплетена з сотень туго натягнутих і спресованих ниток. Поверх ниток було викарбувано червоні літери. Єдине слово, яке Лізель встигла прочитати – «плечима».

Обкладинка диміла, поки Лізель, перекидаючи її в руках, квапилася геть...

Книжка трохи охолола, і її вже можна заховати під форму. Спершу на грудях було тепло і приємно. Та щойно дівчинка зробила декілька кроків, книжка почала знову нагріватися...

Вони почали віддалятися від місця злочину, а книжка уже по-справжньому, добряче обпікала її. «*Знизування плечима*» припеклася до її ребер...

Під сорочкою книжка пожирала її.

ЧАСТИНИ 3–9

Третю книжку, яка потрапила до рук Лізель Мемінґер, написав фюрер. І цього разу вона її не крала. Працю Адольфа Гітлера «Mein Kampf», у якій основними ворогами нацистської партії було проголошено світове єврейство, інтернаціоналізм і комуністичний рух і яка мала стати головною книжкою для громадян Третього рейху, Губерманн виміняв на тютюн у місцевому відділку партії.

Особливий світ відкрився Лізель завдяки бібліотеці в будинку мера, куди вона відносила випрану Розою Губерманн білизну. Дружина мера Ільза Германн під час кожного візиту запрошувала дівчинку до своєї бібліотеки, і Лізель відкривала силу слів, захованих у книжках.

У домі Губерманнів несподівано з'явився Макс Вандербурґ. Він був євреєм-утікачем і потребував прихистку. Раніше він два роки не виходив із комірчини свого шкільного товариша Вальтера, але того мобілізували до армії. Лізель дізналася від тата історію Макса. Раніше, під час Першої світової війни, його батько врятував життя Гансу Губерманну. Тому її тато вважав справою честі і своїм обов'язком допомогти синові фронтового товариша. Лізель обіцяла нікому не розповідати про Макса, бо зрозуміла, на яку небезпеку вони наражаються, переховуючи юнака. Поступово Лізель і Макс стали найкращими друзями. На її день народження Макс використав кілька сторінок із видання «Mein Kampf», щоб зробити з неї книжку «Навислий чоловік». На зафарбованих білим аркушах були малюнки, які розповідали про життя Макса Вандербурґа та його знайомство з Лізель.

1942 рік. Війна наближалася до Молькінґа. Мер міста закликав готуватися до тяжких випробувань. На тлі загальної тривоги нацисти обходили будинки, обстежуючи підвали, придатні для бомбосховищ.

Макс захворів і мало не помер. Лізель украла в будинку мера книжку «Носій снів», щоб читати хворому. На щастя, він одужав. І його не помітили, коли обстежували підвал Губерманнів. Дружина мера побачила, що Лізель залазить через вікно і краде в неї книжки. Вона подарувала дівчинці словник, щоб та розуміла всі слова в прочитаному.

Почалися бомбардування, мешканці Молькінґа переховувалися в підвалах. Щоб уникнути паніки в закритому просторі та притлумити страх від авіанальотів, Лізель читала своїм сусідам уголос.

Одного разу містом пройшла колона євреїв. Їх гнали в концентраційний табір Дахау. Ганс Губерманн дав шматок хліба старому чоловіку, за що їх обох відшмагали нагайкою. Тепер родина жила в страху, що нацисти скоро прийдуть по нього. Максу довелося залишити підвал на Небесній вулиці. Але Ганса не заарештували, а призвали на військову службу – гасити пожежі після бомбардувань, розбирати завали

й діставати звідти людей. Згодом він працював у військовій канцелярії Мюнхена. На прохання старої пані Гольцапфель, син якої загинув на фронті, Лізель читала їй книжки, за це дівчинку пригощали чаєм і супом.

Через місто ще кілька разів проходили колони євреїв, Лізель з острахом думала, що там може бути Макс. Мама віддала їй книжку замальовок Макса Ванденбурґа з написом на обкладинці: **«Струшувачка слів. Невеличка збірка думок для Лізель Мемінґер»**. Це була казка про фюрера, який посіяв слова і захотів за їх допомогою правити всім світом. Лізель безліч разів перечитувала «Струшувачку слів» – і саму історію, і замальовки, і коментарі до й після них. На Різдво Руді та Лізель украли в крамниці костюм для Руді і книжку з будинку мера.

Із 9 на 10 березня бомбардували Мюнхен. То була довга ніч із бомбами і читанням. У Лізель пересохло в горлі, проте крадійка книжок подолала п'ятдесят чотири сторінки. Коли все закінчилося, Смерть попрямував до Молькінґа, щоб забрати ще одну душу. Усі побігли дивитися, як за містом у землю вгрузло тіло розбитого літака. Англійський пілот був іще живий. Лізель і Руді ніколи не бачили такого блідого чоловіка. Коли Руді поклав йому на груди свого плюшевого ведмедика, пілот, зібравши останні сили, сказав: «Thank you!».

■ Поясніть алегоричне значення Максової казки-притчі «Струшувачка слів». Які «слова» могли б бути тими, що стрясають світ зараз, у наш час?

ЧАСТИНА 10

НЕВЕЛИЧКА СУМНА НАДІЯ

Ніхто не хотів скидати бомби на Небесну вулицю.
Ніхто ж не буде скидати бомби на місце, назване на честь неба, правда?
Правда?

Бомби летіли донизу, і зовсім скоро хмари закиплять, а холодні дощові краплі перетворяться на попіл. На землю посиплеться гарячі сніжинки.

За мить Небесну вулицю зрівняло з землею.

Будинки розбризкали з однієї сторони вулиці на іншу. Обрамлене фото дуже серйозного фюрера зірвалося зі стіни і розбилось на розтрощеній підлозі. А він і далі посміхався своєю серйозною посмішкою. Він знав те, чого не знали ми всі. Та я теж знав щось таке, чого не знав *він*. А тим часом люди спали.

Спав Руді Штайнер. Спали мама з татом. Пані Гольцапфель, пані Діллер

■ Губерманни жили за адресою: Небесна вулиця, 33. У чому полягає символізм назви?

■ Як авторське іронічне протиставлення подій, що відбуваються на цій вулиці (знайомство з друзями та бомбардування), підкреслює головну ідею твору?

■ Чи можна стверджувати, що загибель жителів Небесної вулиці – це кара, про яку говорив Смерть?

і Томмі Мюллер теж спали. Усі спали. Їм усім судилося померти. Вижила лише одна людина.

Вона вижила тому, що сиділа в підвалі і перечитувала історію свого життя, перевіряла на помилки.

Рятівні руки витягли Лізель з-під завалів і змели з її одягу бетонні крихти.

– Дитино, – сказали вони, – сирени запізнились. Що ти робила в підвалі? Звідки ти знала?

Однак вони не помітили, що дівчинка досі притискала до себе книжку. Вона закричала. Нестямним криком живого.

– Тату!

Ще раз. Її обличчя морщилося, коли голос зривався на високі панічні ноти.

– Тату, *тату*!

Вони впустили її, а Лізель кричала, голосила і плакала.

Вона досі притискала до себе книжку.

Лізель відчайдушно чіплялася за слова, які врятували їй життя.

Дорога слів

Солдати і євреї минули вже кілька міст і наближалися до Молькінґа. Як би там не було, нову партію свіжих втомлених євреїв пішки гнали до Дахау...

Боже, скільки їх там було.

Стільки пар помираючих очей і зачовганих ніг.

Лізель розглядала євреїв, але Макса Ванденбурґа видали навіть не риси його обличчя. Його видало те, як це обличчя поводилось – воно теж розглядало юрбу. Дуже зосереджено.

Крадійка книжок вийшла на дорогу.

Ще ніколи кроки не давалися їй так тяжко. Ще ніколи її серце не було таким рішучим і великим у її юних грудях.

– Він шукає мене.

Голос завмер усередині і відступив назад. Вона мусила його повернути – сягнути рукою до самого дна. Знову навчитися говорити і вигукнути його ім'я.

– Я тут, Максе!

Голосніше.

– *Максе, я тут!*

Солдат жорстоко бив Лізель і Макса нагайкою, поки Лізель не впала на дорогу.

Наступного дня Лізель опинилася в бібліотеці пані Германн серед красивих книжок. Цей контраст із побаченим і пережитим був таким сильним, що дівчинка не витримала й почала виривати аркуші з книжки.

Незабаром від книжки не залишилось нічого, окрім клаптиків обірваних слів, розкиданих під ногами і навколо неї. Слова. Навіщо їм взагалі існувати? Якби не вони, усього цього б не сталося. Без своїх слів фюрер нічого не вартий. Без них не було б кульгавих в'язнів, не було б потреби втішати і вигадувати всілякі словесні хитрощі, щоб нам від них ставало краще.

Яка користь від слів?

Тепер Лізель сказала це вголос, до залитої помаранчевим світлом кімнати.

– Яка користь від слів?..

■ Чому саме слова / книжки стали у творі важливим символом?

■ Що символізує цей епізод знищення книжки? Як він контрастує з епізодом нищення книжок на площі?

Лізель написала пані Германн листа з вибаченнями. А дружина мера завітала до них додому і подарувала дівчинці маленьку чорну книжку з лінованими чистими аркушами. Тепер вона може не лише читати, а й викласти свої думки на папері.

Уночі, коли мама з татом вже спали, Лізель прокралася до підвалу і запалила гасову лампу. Десь з годину вона просто дивилася на аркуші та олівець. Вона примусила себе пригадати і, за своєю звичкою, не відводила погляду.

– *Schreibe*, – наказувала собі. – Пиши.

Невелика банка з фарбою була їй за стілець, трохи більша – за стіл, і Лізель торкнулася олівцем першої сторінки. Посередині вона написала:

«КРАДІЙКА книжок»
коротенька історія, написана Лізель Мемінґер

До третьої сторінки в Лізель затерпла рука.

Слова такі важкі, подумала вона, але, поки минула ніч, їй вдалося написати одинадцять сторінок...

До наступної атаки, що відбулася 2 жовтня, вона її дописала.

«КРАДІЙКА КНИЖОК» – ОСТАННЄ РЕЧЕННЯ
Я ненавиділа слова і любила їх, тож сподіваюся, що склала їх правильно.

За якихось кілька хвилин не стало головної і трьох інших вулиць міста. Коли Лізель отямилася, то побачила жахливу картину: Небесної вулиці не було, вона втратила сусідів, Руді, батьків. Коли Лізель побачила Руді, вона впустила чорну книжку, торсала його і просила прокинутися, кричала, що кохає його. А тоді зробила те, про що Руді мріяв, про що весь час просив і чого найбільше боявся – вона поцілувала його. Потім Лізель знайшла своїх маму Розу і тата Ганса й попрощалася з ними.

Загублену нею чорну книжку ніхто не помітив, потім її кинули до вантажівки зі сміттям. Смерть заліз до кузова і вихопив книжку.

■ Чому Смерть вирішив зберегти книжку і розповісти про неї людям?

ЕПІЛОГ

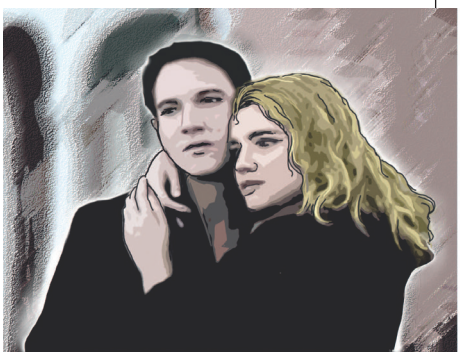
ОСТАННІЙ факт

Маю сказати вам, що крадійка книжок померла вчора.

Лізель Мемінґер дожила до глибокої старості, далеко від Молькінґа і полеглої Небесної вулиці.

Вона померла в передмісті Сіднея. У будинку під номером 45 – той самий номер, що й у бомбосховища Фідлерів, – і небо було найкращого післяполудневого блакитного кольору. Як і татова, її душа піднялася мені назустріч.

В останніх видіннях вона бачила трьох своїх дітей, своїх онуків, чоловіка і довгий перелік життів, переплетених з її власним...

Коли Небесну вулицю розчистили, з'ясувалося, що Лізель Мемінґер не було куди йти. Ільза Германн, дружина мера, розшукала Лізель і забрала її до себе.

Уже після війни до міста повернувся Макс і розшукав Лізель.

Віддавач

Є безліч історій (лише жменька, як я вже казав раніше), які відволікають мене від роботи, так як і барви. Я підбираю їх в найнещасніших, найнеймовірніших місцях і намагаюся пригадувати, коли роблю свою роботу. «Крадійка книжок» – одна з таких історій.

Коли я прибув до Сіднея і забрав Лізель, мені нарешті випала нагода зробити те, чого я так довго чекав. Я поставив її на землю, і ми прогулялися по Анзак-авеню, поблизу футбольного поля, і я витяг із кишені запилюжену чорну книжку.

Стара жінка була приголомшена. Вона взяла її в руки і запитала:

– Це справді вона?

Я кивнув.

Дуже трепетно вона розкрила «Крадійку книжок» і погортала сторінки.

– Не можу в це повірити... – Хоча текст добряче вицвів, вона змогла прочитати свої слова. Пальці її душі торкнулися історії, написаної стільки років тому в підвалі на Небесній вулиці...

– Ви її читали? – запитала Лізель, навіть не дивлячись на мене.

Я кивнув.

– Ви зрозуміли, про що вона?

Після цих слів запало довге мовчання...

Я стільки хотів розказати крадійці книжок про красу і жорстокість. Але що я міг сказати такого, чого вона досі не знала?.. Я хотів запитати її, як та сама річ може бути водночас такою огидною і такою прекрасною, а слова та історії про це – такими нестерпними і такими величними.

Втім, нічого подібного не зірвалося з мого язика.

Я лише спромігся обернутися до Лізель Мемінґер і поділитися з нею єдиною правдою, яка мені справді відома. Я поділився нею з крадійкою книжок і зараз ділюся з вами.

ОСТАННІ СЛОВА ВАШОГО ОПОВІДАЧА

Мене переслідують люди.

Переклад Наталії Гоїн
Ілюстрації Олександра Коваля

■ Поясніть, як ви розумієте останню фразу роману.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. **А.** Визначте основні сюжетні лінії роману. Чи випадково вони перетинаються в будинку Губерманнів? **Б.** Розкрийте особливості композиції твору. Чому автор використовує прийом обрамлення?
2. **А.** Схарактеризуйте образ тата Лізель. Чому Ганс Губерманн є моральним компасом роману? Як любов до музики і малярства розкривають його внутрішню доброту? **Б.** Схарактеризуйте образ мами Лізель. Як ви гадаєте, що криється за її грубими манерами? Як змінюється сприйняття Рози Губерманн упродовж роману?
3. Чому Ганс і Роза Губерманни стали для Лізель справжніми батьками? Які риси роблять їх героями в очах читачів і читачок?
4. Як ви оцінюєте вчинок Ганса і Рози Губерманнів, які ризикували, переховуючи єврея Макса Ванденбурґа? Чи є їхні дії героїзмом?
5. Як Лізель ставиться до книжок на початку роману і як змінюється її ставлення з розвитком сюжету? Що для неї означає слово?
6. На початку роману Лізель «залишилася без слів», бо не вміла читати і писати. Наприкінці вона читанням заспокоює людей і пише власну книжку. Поясніть символічне значення цього інтелектуального зростання дівчинки.
7. Яка роль Макса та Руді в житті Лізель? Як їхня дружба змінила кожного з них?
8. Що у творі означає акт крадіжки книжок? Це просто дитячі пустощі, злочин, порятунок книжки чи щось більше? Яке значення має діяльність Лізель як «крадійки книжок»? Що вона «краде» насправді: папір, історії, знання чи власну ідентичність?
9. Автор у романі описує створення кількох книжкових історій. Назвіть їх і поясніть роль у розвитку основного сюжету.
10. Яку роль у романі відіграє книжка «Mein Kampf» Адольфа Гітлера? Що символізує створення нової історії на її сторінках?
11. Як у притчі «Струшувачка слів» розкрито ідею незнищенності правди? Поміркуйте, що сьогодні, в добу інформаційних воєн та фейків, може «струсити» брехню.

12. Як у романі розкрито тему історичної пам'яті й порятунку культури? Як Лізель і Макс використовують пам'ять (записи, малювання, читання), щоб протистояти забуттю культури та жахіттям, що несе війна й тоталітаризм?

13. Як змінюється емоційний тон розповіді Смерті впродовж роману? Яким чином його ставлення до людей та подій розкриває гуманістичну ідею твору?

14. Поясніть використання різного шрифту в текстових блоках.

15. Знайдіть у тексті твору аргументи на підтвердження тези, що «Крадійка книжок» – це історія про силу слова. У чому полягає здатність слова як рятувати, так і знищувати? Наведіть приклади його рятівного й руйнівного впливу в романі.

ПРАЦЮЄМО ВДОМА

1. Укладіть 4–6 запитань, які ви захотіли б поставити автору щодо його книжки.

2. Зіставте епізоди спалення книжок у романах М. Зузака і Р. Бредбері. Що в них подібного, чим вони різняться?

3. Яке головне послання, на вашу думку, Маркус Зузак намагається донести до читацької аудиторії через історію Лізель? «Крадійка книжок» – це роман про війну чи насамперед роман про людяність?

4. Перегляньте фільм за романом «Крадійка книжок». Напишіть стислу рецензію. Чи виникли у вас зауваження до кіноверсії?

ЗМІСТ

ВСТУП

Літературні жанри та стилі 4

ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА: РОЗУМ, ПРИРОДА, ОСВІТА

Доба Просвітництва 8
Йоганн Крістоф Фрідріх Шиллер. «До радості» 15
Йоганн Вольфганг Ґете. «Травнева пісня» 22
Джонатан Свіфт. «Мандри Гуллівера» 28
Літературний міст у сьогодення
Крістіне Нестлінґер. «Маргаритко, моя квітко» 56

ВІД РОМАНТИЗМУ ДО РЕАЛІЗМУ

Романтизм як художнє явище 78
Генріх Гейне. «Книга пісень» 83
Джордж Ноел Гордон Байрон. Вірші. «Мазепа» 95
Віктор Гюго. «Собор Паризької Богоматері» 116

РЕАЛІЗМ: ТИПОВІ ОБРАЗИ Й ОБСТАВИНИ

Реалізм як літературний напрям 152
Оноре де Бальзак. «Гобсек» 157
Шарлотта Бронте. «Джейн Ейр» 180
Літературний міст у сьогодення
Гарпер Лі. «Убити пересмішника» 202

ЛЮДИНА У ВИМІРІ «НОВОЇ ДРАМИ»

Зміни в драматургії кінця XIX – початку XX ст. 224
Бернард Шоу. «Пігмаліон» 229

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ У ЛІТЕРАТУРІ

Рей Бредбері. «451° за Фаренгейтом» 249
Літературний міст у сьогодення
Маркус Френк Зузак. «Крадійка книжок» 267